MARX—ENGELS

LEVELEK
A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUSRÓL

A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK KISKÖNYVTÁRA

21.

MARX—ENGELS

LEVELEK A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUSRÓL

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1976

SOROZATI ISBN 963 09 0481 0

ISBN 963 09 0517 5

Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában. Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza. Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a meglevő termelési viszonyokkal, vagy ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek között addig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor társadalmi forradalom korszaka következik be. A gazdasági alapzat megváltozásával lassabban vagy gyorsabban forradalmasodik az egész óriási felépítmény. Az ilyen forradalmasodások vizsgálatánál mindig különbséget kell tenni a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, termé-

szettudományos szabatossággal megállapítható forradalmasodás és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval ideológiai formák között, amelyekben az emberek ennek a konfliktusnak tudatára jutnak és azt végigharcolják. Mint ahogy azt, hogy egy egyén micsoda, nem aszerint ítéljük meg, amit önmagáról gondol, ugyanúgy az ilyen forradalmasodási korszakot sem ítélhetjük meg a maga tudatából, hanem éppenséggel ezt a tudatot kell az anyagi élet ellentmondásaiból, a társadalmi termelőerők és termelési viszonyok közötti meglevő konfliktusból megmagyarázni. Egy társadalomalakulat soha nem tűnik le addig, amíg nem fejlődtek ki mindazok a termelőerők, amelyeknek számára elég tágas, és új, magasabb rendű termelési viszonyok soha nem lépnek helyébe, amíg anyagi létezési feltételeik magának a régi társadalomnak méhében ki nem alakultak. Ezért az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert ha pontosabban megvizsgáljuk, mindig azt látjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak vagy legalábbis létrejövőfélben vannak. Nagy vonásokban az ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módok jelölhetők meg a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakaiként. A polgári termelési viszonyok a társadalmi termelési folyamatnak utolsó antagonisztikus formája, antagonisztikus nem az egyéni antagonizmus, hanem az egyének társadalmi életfeltételeiből sarjadó antagonizmus értelmében; de a polgári társadalom méhében fejlődő termelőerők megalkotják egyúttal az anyagi

feltételeket ennek az antagonizmusnak a megoldásához. Ezzel a társadalomalakulattal ennélfogva lezárul az emberi társadalom előtörténete.

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó (Részlet) 1858. augusztus—1859. január. Marx és Engels Művei. 13. köt. 1965. 6—7. old.

MARX ARNOLD RUGÉHOZ

(Részlet)

Én most Hollandiába utazom. Amennyire az itteni és a francia újságokból látom, Németország mélyen belegázolt a szennybe és még egyre mélyebbre süllyed. Biztosítom Önt, hogy ha az emberben nyoma sincs a nemzeti büszkeség érzésének, mégis nemzeti szégyent érez, még Hollandiában is. A legkisebb hollandus is még állampolgár a legnagyobb némethez képest. S a külföldiek véleménye a porosz kormányról! Megdöbbentő egyetértés uralkodik efelől, senki sincs tévedésben e rendszert és átlátszó természetét illetően. Az új iskola tehát mégiscsak használt valamit. A liberalizmus ünnepi palástja lehullott és a legvisszataszítóbb zsarnokság teljes mezítelenségében áll az egész világ szeme előtt.

Ez is kinyilatkoztatás, noha visszájára fordított. Igazság, amely legalább arra megtanít, hogy hazafiasságunk üresség, államrendszerünk természetellenességét felismerjük és orcánkat a szégyentől eltakarjuk. Ön mosolyogva néz rám és ezt kérdi: mit nyerünk ezzel? Szégyenérzetből nem csinálnak forradalmat. Erre azt válaszolom: a szégyenérzet már *forradalom*; ez *valójában a francia forradalom győzelme a német hazafiság felett*, amely azt 1813-ban legyőzte. A szégyenkezés a harag egyik fajtája, az önmagát marcangoló harag. S ha egy egész nemzet

valóban szégyenkezne, oroszlán lenne, amely ugrásra készülve megfeszíti izmait. Megengedem, hogy Németországban még a szégyenkezés sincs meg; ellenkezőleg, ezek a nyomorultak még patrióták. De mi űzze ki belőlük a hazafiasságot, ha nem az új lovag* nevetséges rendszere? Az önkényuralom komédiája, amelyet velünk eljátszik, az ő számára ugyanolyan veszélyes, mint egykor a Stuartok és Bourbonok számára az önkényuralom tragédiája volt. S ez a komédia, még akkor is, ha hosszú ideig nem tartanák annak, ami, még akkor is forradalom lenne már. Az állam sokkal komolyabb valami, semhogy bohóckodás tárgyává lehessen tenni. Egy bolondokkal megrakott hajó talán úszhat egy ideig a *szélre bízva magát;* de saját végzete felé úszik, éppen azért, mert ezt a bolondok nem hiszik. Ez a végzet a küszöbön álló forradalom.

1843. március.
Marx és Engels: Válogatott levelek.
1950. 13—14. old.

* IV. Frigyes Vilmos. — *Szerk.*

MARX P. V. ANNYENKOVHOZ

PÁRIZSBA

Brüsszel, 1846. december 28.
42, rue d'Orléans, Fbg. Namur

Kedves Annyenkov Úr!

Már régen megkapta volna válaszomat november 1-i levelére, de könyvkereskedőm csak a múlt héten küldte el nekem Proudhon úr könyvét, a „Philosophie de la misère"-t*. Két nap alatt átfutottam, hogy azonnal közölhessem Önnel véleményemet. Minthogy igen gyorsan olvastam el, nem bocsátkozhatom a könyv részleteibe, csupán az általános benyomásról beszélhetek, melyet reám tett. Ha kívánja, egy második levélben kitérhetek a részletekre.

Őszintén bevallom Önnek, hogy a könyvet általában rossznak, sőt nagyon rossznak találom. Levelében Ön gúnyolódik azon a „darabka német filozófián", amellyel Proudhon úr ebben az idomtalan és nagy igénnyel fellépő művében hivalkodik, de Ön felteszi, hogy a közgazdasági fejtegetést nem fertőzte meg a filozófiai métely. Tőlem is távol áll az a szándék, hogy Proudhon úr közgazdasági fejtegetésének hibáit filozófiájának rovására írjam. Proudhon úr nem azért nyújt helytelen bírálatot a politikai gazda-

* — „A nyomorúság filozófiája"-t. — *Szerk.*

ságtanról, mert filozófiája nevetséges, hanem azért nyújt nevetséges filozófiát, mert a mai társadalmi rendszert a maga egymásbakapcsolódásában [engrènement] — hogy azt a szót használjam, melyet Proudhon úr, mint sok mást is, Fourier-tól kölcsönöz — nem értette meg.

Miért beszél Proudhon úr istenről, az egyetemes észről, az emberiség személytelen eszéről, amely soha nem téved, amely mindenkor egyenlő volt önmagával, amelynek csak helyes tudatára kell jutnunk, hogy az igazságban eligazodjunk? Miért kereskedik erőtlen hegelianizmussal, hogy magát merész gondolkodónak tüntesse fel?

Ő maga szolgáltatja a kulcsot a rejtély megoldásához. Proudhon úr a történelemben a társadalmi fejlődések bizonyos sorát látja; a történelemben haladást vél megvalósulni; végül úgy találja, hogy az emberek, mint egyének, nem tudták, mit tesznek, hogy tévedtek saját mozgásuk felől, vagyis hogy társadalmi fejlődésük első pillantásra egyéni fejlődésüktől eltérőnek, elkülönítettnek, függetlennek tűnik. Ezeket a tényeket nem tudja megmagyarázni, s máris megszületik a hipotézis a magát kinyilatkoztató egyetemes észről. Mi sem könnyebb, mint misztikus okokat, azaz frázisokat kitalálni, ahol hiányzik a józan ész.

De ha elárulja, hogy mit sem ért az emberiség történelmi fejlődéséből — márpedig elárulja, amikor olyan hangzatos szavakat használ, mint egyetemes ész, isten stb. —, nem árulja-e el Proudhon úr egyúttal és szükségszerűen azt is, hogy képtelen a *gazdasági fejlődés* megértésére?

Mi a társadalom, bármilyen is a formája? Az emberek kölcsönös tevékenységének a terméke. Szabadon választhatják-e az emberek ezt vagy azt a társadalmi formát? Semmiképpen sem. Tételezze az emberek termelőképességeinek meghatározott fejlettségi állapotát, és megkapja az érintkezés [commerce] és a fogyasztás megfelelő formáját. Tételezze a termelés, az érintkezés és a fogyasztás meghatározott fejlődési fokát, és megkapja a társadalmi szerkezet megfelelő formáját, a család, a rendek vagy az osztályok megfelelő szervezetét, egyszóval a megfelelő polgári társadalmat [société civile]. Tételezzen ilyen polgári társadalmat, és megkapja a megfelelő politikai rendszert [état politique], mely csak hivatalos kifejezése a polgári társadalomnak. Ezt Proudhon úr soha nem fogja megérteni, mert azt hiszi, hogy nagy dolgot visz végbe, amikor az államtól [état] a polgári társadalomhoz, azaz a társadalom hivatalos összefoglalásától a hivatalos társadalomhoz fordul.

Fölösleges hozzátennünk, hogy az emberek nem szabadon rendelkeznek *termelőerőikkel* — egész történelmük alapjával —, mert minden termelőerő szerzett erő, előző tevékenység terméke. Ily módon a termelőerők az emberek gyakorlati energiájának eredményei, de magának ennek az energiának határt szabnak a körülmények, melyek között az emberek vannak, a már megszerzett termelőerők, a társadalmi forma, amely előttük már fennállott, amelyet nem ők teremtenek, amely az előző nemzedék terméke. Azzal az egyszerű ténnyel, hogy minden későbbi nemzedék az előbbi nemzedék által szerzett termelőerőket talál, amelyek neki új termelés nyersanyagául

szolgálnak, összefüggés jön létre az emberek történetében, létrejön az emberiség története, amely annál inkább az emberiség története, minél inkább gyarapodtak az emberek termelőerői és ennek következtében társadalmi viszonyaik. Ebből szükségszerűen következik, hogy az emberek társadalmi története sohasem más, mint egyéni fejlődésük története, akár tudatában vannak ennek, akár nem. Anyagi viszonyaik alkotják minden viszonyuk alapját. Ezek az anyagi viszonyok nem egyebek, mint azok a szükségszerű formák, melyekben az emberek anyagi és egyéni tevékenysége megvalósul.

Proudhon úr összekeveri az eszméket és a dolgokat. Az emberek sohasem mondanak le arról, amit már megszereztek, de ez nem jelenti azt, hogy sohasem mondanak le arról a társadalmi formáról, amelyben bizonyos termelőerőket megszereztek. Éppen ellenkezőleg. Hogy az elért eredmény veszendőbe ne menjen, hogy a civilizáció gyümölcseit el ne veszítsék, az emberek kénytelenek minden hagyományos társadalmi formájukat megváltoztatni, mihelyt érintkezésük [commerce] módja nem felel meg többé a megszerzett termelőerőknek. — A *commerce* szót itt a legtágabb értelemben, a német *Verkehr* értelmében használom. — Például: a kiváltság, a céhek és testületek intézménye, a középkori reglementációs rendszer olyan társadalmi kapcsolatok voltak, amelyek egyedül feleltek meg a szerzett termelőerőknek és annak a megelőző társadalmi rendszernek, amelyből ezek az intézmények sarjadtak. A testületi és reglementációs rendszer védelme alatt felhalmoztak tőkéket, kifejlődött a tengeri kereskedelem, gyarmatokat alapítot-

tak — és az emberek mindennek gyümölcseit elvesztették volna, ha fenn akarták volna tartani azokat a formákat, amelyek védelme alatt e gyümölcsök megértek. Jött is két villámcsapás, az 1640-es és az 1688-as forradalom. Az összes régi gazdasági formákat, az ezeknek megfelelő társadalmi kapcsolatokat, a politikai rendszert [état politique], mely a régi társadalom hivatalos kifejezése volt, szétzúzták Angliában. Azok a gazdasági formák tehát, amelyekben az emberek termelnek, fogyasztanak, cserélnek, *múlékony és történelmi* formák. A szerzett új termelőképességekkel az emberek megváltoztatják termelési módjukat, és a termelési móddal együtt megváltoztatják az összes gazdasági viszonyokat, amelyek csupán ennek a meghatározott termelési módnak voltak szükségszerű kapcsolatai.

Ez az, amit Proudhon úr nem értett meg, és még kevésbé mutatott ki. Proudhon úr, minthogy képtelen nyomon követni a történelem valóságos mozgását, egy fantazmagóriával áll elő, amely azzal az igénnyel lép fel, hogy dialektikus fantazmagória. Nem érzi szükségét annak, hogy a XVII., XVIII. és XIX. századról beszéljen, mert az ő történelme a képzelet ködbirodalmában játszódik le, s messze fölülemelkedik időn és téren. Egyszóval, hegeli kacat ez, nem pedig történelem; nem profán történelem, nem az emberek történelme ez, hanem szent történelem — az eszmék történelme. Proudhon úr nézőpontjából az ember csupán eszköz, amelyet az eszme vagy az örök ész felhasznál, hogy magát kifejlessze. Azok az *evolúciók*, amelyekről Proudhon úr beszél, olyan evolúciók, amelyek az abszolút eszme misztikus

ölében mennek végbe. Ha az ember letépi a leplet, ezt a misztikus nyelvezetet, meglátja, hogy Proudhon úr azt a rendet nyújtja, amelyben a közgazdasági kategóriák az ő agyában elhelyezkednek. Nem kerül nagy erőfeszítésembe bebizonyítani azt, hogy ez a rend egy igen rendezetlen agynak a rendje.

Proudhon úr könyvét az *értékről* — vesszőparipájáról — szóló értekezéssel kezdi. Ennek az értekezésnek a vizsgálatára ezúttal nem térek ki.

Az örök ész evolúcióinak sora a *munkamegosztással* kezdődik. Proudhon úr számára a munkamegosztás egészen egyszerű dolog. De vajon nem volt-e a kasztrendszer is bizonyos munkamegosztás? Nem volt-e a testületi rendszer egy másik munkamegosztás? S a manufaktúra-rendszer munkamegosztása, amely rendszer Angliában a XVII. század közepén kezdődik és a XVIII. század végén fejeződik be, nem különbözik-e szintén teljesen a nagyipar, a modern ipar munkamegosztásától?

Proudhon úr annyira nem sejti az igazságot, hogy arra sem fordít figyelmet, amire még a profán közgazdászok is ügyelnek. A munkamegosztásról beszélve, nem érzi szükségét annak, hogy a *világpiacról* beszéljen. Hát jó! De vajon nem kellett-e a munkamegosztásnak a XIV. és XV. században — amikor még nem voltak gyarmatok, amikor Amerika még nem létezett Európa számára, Kelet-Ázsia pedig csak Konstantinápoly közvetítésével létezett — alapjában különböznie a XVII. század munkamegosztásától, amikor már fejlett gyarmatok voltak?

Ez még nem minden. Vajon a népek egész belső szervezete, összes nemzetközi kapcsolataik nem

egyebek-e, mint bizonyos munkamegosztás kifejezései? És nem kell-e megváltozniok, ha a munkamegosztás megváltozik?

Proudhon úr oly kevéssé értette meg a munkamegosztás kérdését, hogy még a város és a falu különválásáról sem beszél, amely például Németországban a IX—XII. században ment végbe. Ennélfogva Proudhon úr szemében ez a különválás nyilván örök törvény, hiszen sem eredetét, sem fejlődését nem ismeri. Egész könyvében úgy beszél, mintha egy meghatározott termelési módnak ez a terméke ítéletnapig fennmaradna. Mindaz, amit Proudhon úr a munkamegosztásról mond, csupán összegezése, méghozzá igen felületes, igen hiányos összegezése annak, amit előtte Adam Smith és ezren mások megmondtak.

A második evolúció — a *gépek*. Az összefüggés a munkamegosztás és a gépek között Proudhon úrnál egészen misztikus. A munkamegosztás minden fajtájának megvoltak a maga sajátos termelési szerszámai. Pl. a XVII. század közepétől a XVIII. század közepéig nem mindent készítettek az emberek kézzel. Voltak szerszámaik, mégpedig igen bonyolultak, mint a szövőszékek, a hajók, az emelők stb. stb.

Nincs tehát nevetségesebb annál, ha valaki a gépeket mint következményt általában a munkamegosztásból származtatja.

Mellékesen megjegyzem még, hogy Proudhon úr, mivel a gépek történelmi eredetét nem értette meg, még kevésbé értette meg fejlődésüket. Elmondhatjuk, hogy 1825-ig — az első általános válság idejéig — a fogyasztás szükségletei általában gyorsabban növekedtek, mint a termelés, s a gépek fejlődése kényszerű

következménye volt a piac szükségleteinek. 1825 óta a gépek feltalálása és alkalmazása csak a munkáltatók és a munkások közötti háború eredménye. Ez is csupán Angliára érvényes. Az európai nemzeteket a saját piacukon is meg a világpiacon is ható angol konkurrencia kényszerítette arra, hogy gépeket alkalmazzanak. Ami végül Észak-Amerikát illeti, itt a gépek bevezetésének oka mind a más népekkel való konkurrencia, mind pedig a munkáskezek hiánya, vagyis az Észak-Amerika népessége és ipari szükségletei közötti aránytalanság. Ezekből a tényekből következtethetünk arra, milyen éleselméjűséget tanúsít Proudhon úr, amikor a konkurrencia kísértetét mint harmadik evolúciót, mint a gépek antitézisét idézi fel!

Végül, általában, merő képtelenség a *gépekből* — a munkamegosztás, a konkurrencia, a hitel stb. mellett — közgazdasági kategóriát csinálni.

A gép éppúgy nem közgazdasági kategória, mint az ökör, amely az ekét húzza. A gépek jelenlegi *alkalmazása* egyike jelenlegi gazdasági rendszerünk viszonyainak, a gépek kiaknázásának módja ellenben egészen másvalami, mint maguk a gépek. A lőpor ugyanaz marad, akár arra használják, hogy egy embert megsebezzenek, akár arra, hogy a sebesült sebeit kezeljék vele.

Proudhon úr fölülmúlja önmagát, amikor a konkurrenciát, a monopóliumot, az adót vagy a rendőrséget, a kereskedelmi mérleget, a hitelt és a tulajdont az idézett sorrendben növeszti a fejében. Angliában a XVIII. század elején, a gépek feltalálása előtt, csaknem valamennyi hitelintézmény ki volt fejlődve. Az államhitel csupán új módja volt az adók emelésé-

nek és az új szükségletek kielégítésének, amelyeket a burzsoá osztály hatalomra jutása teremtett meg. Végül az utolsó kategória Proudhon úr rendszerében a *tulajdon*. A való világban ellenkezőleg a munkamegosztás és Proudhon úr többi kategóriája alkotja azokat a társadalmi viszonyokat, amelyeknek összessége az, amit ma *tulajdonnak* neveznek: ezeken a viszonyokon kívül a polgári tulajdon nem egyéb, mint metafizikai vagy jogi illúzió. Egy másik kor tulajdona, a feudális tulajdon, egy sor egészen más társadalmi viszony között fejlődik ki. Proudhon úr azáltal, hogy a tulajdont független viszonynak tünteti fel, nem csupán módszertani hibát követ el — világosan bebizonyítja, hogy nem ragadta meg azt a köteléket, amely a *polgári* termelés valamennyi formáját összefogja, nem értette meg azt, hogy egy-egy meghatározott korszakban a termelés formái *történelmi* és *múlékony* jellegűek. Proudhon úr, aki nem látja, hogy társadalmi intézményeink történelmi termékek, aki sem eredetüket, sem fejlődésüket nem érti, csak dogmatikus kritikájukat nyújthatja.

Éppen ezért Proudhon úr egy *fikcióhoz* kénytelen menekülni, hogy a fejlődést megmagyarázza. Azt képzeli, hogy a munkamegosztást, a hitelt, a gépeket stb. — mindezt rögeszméjének, az egyenlőség eszméjének szolgálatára találták fel. Magyarázata fölségesen naiv. Ezeket a dolgokat az egyenlőség érdekében találták fel, de sajnos az egyenlőség ellen fordultak. Ez Proudhon úr egész gondolatmenete. Azaz felállít egy önkényes hipotézist, és abból, hogy a valóságos fejlődés és az ő fikciója lépten-nyomon ellentmond egymásnak, arra következtet, hogy ellentmon-

dás áll fenn. Elpalástolja, hogy csupán az ő rögeszméi és a valóságos mozgás között van ellentmondás.

Így aztán Proudhon úr, főleg történeti ismeretek hiányában, nem látta, hogy az emberek, miközben termelőképességeiket fejlesztik, vagyis miközben élnek, bizonyos viszonyokat fejlesztenek ki egymás között, s hogy e viszonyok miként je termelőképesség módosulásával és növekedésével szükségszerűen változik. Nem látta, hogy a *közgazdasági kategóriák* csak *absztrakciói* ezeknek a valóságos viszonyoknak, hogy csak annyiban igazságok, amennyiben e viszonyok fennállnak. Így Proudhon úr a polgári közgazdászok tévedésébe esik, akik ezeket a közgazdasági kategóriákat örök törvényeknek tekintik, nem pedig történelmi törvényeknek, amelyek csak bizonyos történelmi fejlődés, a termelőerők meghatározott fejlődése számára törvények. Ahelyett tehát, hogy a politikai gazdaságtani kategóriákat a valóságos, múlékony, történelmi társadalmi viszonyok absztrakcióinak tekintené, Proudhon úr a dolgok misztikus megfordításával a tényleges viszonyokban csak ezeknek az absztrakcióknak a megtestesülését látja. Maguk ezek az absztrakciók olyan formulák, amelyek a világ teremtése óta szunnyadtak az atyaisten ölében.

Itt azonban derék Proudhonunknál heves szellemi görcsök jelentkeznek. Ha mindezek a kategóriák isten szívének kisugárzásai, s az emberek rejtett és örök élete, akkor miként lehetséges először az, hogy van fejlődés, másodszor pedig az, hogy Proudhon úr nem konzervatív? Ezeket a nyilvánvaló ellentmondásokat Proudhon úr az antagonizmus egész rendszerével magyarázza meg.

Az antagonizmus e rendszerének megvilágítására lássunk egy példát.

A *monopólium* jó, mert közgazdasági kategória, tehát isten egyik kisugárzása. A konkurrencia jó, mert szintén közgazdasági kategória. Ami azonban nem jó, az a monopólium és a konkurrencia valósága. Ami még rosszabb, az az, hogy a monopólium és a konkurrencia kölcsönösen felfalják egymást. Mi a teendő? Minthogy isten e két örök gondolata ellentmond egymásnak, Proudhon úr számára nyilvánvaló, hogy isten ölében megvan e két gondolat szintézise is, amelyben a konkurrencia kiegyenlíti a monopólium hátrányait, és vice versa *. A két eszme közötti harc végeredményben csak a jó oldalt engedi majd érvényesülni. Ezt a titkos gondolatot el kell ragadni istentől, azután alkalmazni, és minden a legnagyobb rendben lesz; ki kell nyilatkoztatni a szintetikus formulát, amely az emberiség személytelen eszének homályában van elrejtve. Proudhon úr egy pillanatig sem habozik, hogy a kinyilatkoztató szerepében jelenjék meg.

De vessünk egy pillantást a való életre. A jelenlegi gazdasági életben nemcsak konkurrenciát és monopóliumot találunk, hanem megtaláljuk szintézisüket is, amely nem *formula*, hanem *mozgás*. A monopólium megteremti a konkurrenciát, a konkurrencia megteremti a monopóliumot. Ámde ez az egyenlet korántsem küszöböli ki a jelenlegi helyzet nehézségeit, mint a polgári közgazdászok képzelik, hanem még súlyosabb és kuszáltabb helyzetet eredményez. Ha tehát megváltoztatjuk azt az alapot, amelyen a je-

* — megfordítva — *Szerk.*

lenlegi gazdasági viszonyok nyugszanak, ha megsemmisítjük a jelenlegi termelési *módot*, akkor nemcsak a konkurrenciát, a monopóliumot és antagonizmusukat semmisítjük meg, hanem egységüket, szintézisüket is, a mozgást, amely a konkurrencia és a monopólium valóságos kiegyensúlyozása.

Most bemutatom Önnek egy példán Proudhon úr dialektikáját.

A szabadság és *rabszolgaság* — antagonizmus. Nem kell beszélnem a szabadságnak sem a jó, sem a rossz oldalairól. Ami a rabszolgaságot illeti, nem kell beszélnem a rossz oldalairól. Az egyetlen, ami magyarázatra szorul, a rabszolgaság jó oldala. Nem a közvetett rabszolgaságról, a proletár rabszolgaságról van szó, hanem a közvetlen rabszolgaságról, a feketék rabszolgaságáról Surinamban, Brazíliában, Észak-Amerika déli vidékein.

A közvetlen rabszolgaság éppúgy sarkpontja jelenlegi indusztrializmusunknak, mint a gépek, a hitel stb. Rabszolgaság nélkül nincs gyapot, gyapot nélkül nincs modern ipar. A rabszolgaság tette értékessé a gyarmatokat, a gyarmatok teremtették meg a világkereskedelmet, a világkereskedelem pedig szükségszerű feltétele a gépi nagyiparnak. Ezért a négerkereskedelem előtt a gyarmatok csak igen kevés terméket szállítottak az Óvilágnak, és alig változtatták meg a világ arculatát. A rabszolgaság tehát fölöttébb fontos közgazdasági kategória. Rabszolgaság nélkül Észak-Amerika, a leghaladóbb nép, patriarchális országgá változnék. Ha letörölnék Észak-Amerikát a népek térképéről, anarchia, a kereskedelem és a modern civilizáció teljes hanyatlása következnék be. Már-

pedig a rabszolgaság eltüntetése azt jelentené, hogy Amerikát letörlik a népek térképéről. Ily módon a rabszolgaság, mivelhogy közgazdasági kategória, a világ kezdete óta megvan minden népnél. A modern népek csak azt tudták megtenni, hogy saját országukban álcázták a rabszolgaságot, az Újvilágban viszont leplezetlenül meghonosították. Mit tehet a derék Proudhon úr a rabszolgaságról való ilyetén elmélkedések után? A szabadság és a rabszolgaság szintézisét keresi, az igazi juste milieu-t*, másszóval az egyensúlyt a rabszolgaság és a szabadság között.

Proudhon úr nagyon jól megértette, hogy az emberek csinálják a posztót, a vásznat, a selymet, és nagy érdem, hogy ezt az egyszerű dolgot megértette! De azt már nem értette meg Proudhon úr, hogy az emberek képességeiknek megfelelően azokat a *társadalmi viszonyokat* is termelik, melyek között posztót és vásznat termelnek. Még kevésbé értette meg Proudhon úr, hogy az emberek — akik anyagi termelőképességüknek [productivité matérielle] megfelelően termelik a társadalmi viszonyokat — termelik az *eszméket*, a *kategóriákat*, vagyis ugyanezen társadalmi viszonyok elvont eszmei kifejezéseit is. A kategóriák tehát éppoly kevéssé örökkévalók, mint a viszonyok, melyeknek kifejezései. A kategóriák történelmi és múlékony termékek. Proudhon úr számára éppen ellenkezőleg az absztrakciók, a kategóriák az eredendő okok. Szerinte ezek, és nem az emberek csinálják a történelmet. *Az absztrakció, a kategória mint olyan*, vagyis az emberektől és anyagi tevékenységüktől elkülönítve,

* — arany középutat — *Szerk.*

természetesen, halhatatlan, változhatatlan, érzéketlen, csak a tiszta ész létformája, ami mindössze annyit jelent, hogy az absztrakció mint olyan — absztrakt. Csodálatos *tautológia!*

Így hát Proudhon úr számára a közgazdasági viszonyok, amelyeket kategóriák formájában lát, örök formulák, amelyeknek nincs sem eredetük, sem haladásuk.

Fejezzük ki ezt másképpen: Proudhon úr nem állítja közvetlenül, hogy az ő szemében *a polgári élet örök igazság*; közvetve mondja ezt, amikor isteníti azokat a kategóriákat, amelyek gondolati formában a polgári viszonyokat fejezik ki. A polgári társadalom termékeit spontánul keletkezett, saját élettel rendelkező, örök lényeknek tekinti, mihelyt kategóriák formájában, gondolati formában jelennek meg előtte. Ennélfogva nem emelkedik a polgári látókör fölé. Minthogy úgy operál a polgári gondolatokkal, mintha örökké igazak lennének, e gondolatok szintézisét, egyensúlyát keresi, és nem látja, hogy az a mód, ahogyan jelenleg egyensúlyban tartják egymást, az egyetlen lehetséges mód.

Valójában Proudhon úr csak azt teszi, amit minden derék burzsoá. Valamennyien azt mondják, hogy a konkurrencia, a monopólium stb. elvben, vagyis mint absztrakt gondolatok, az élet egyedüli alapjai, de a gyakorlatban sok kívánnivalót hagynak hátra. Valamennyien akarják a konkurrenciát, annak gyászos következményei nélkül. Valamennyien a lehetetlent akarják, ti. a polgári életfeltételeket, e feltételek szükségszerű következményei nélkül. Egyikük sem érti, hogy a termelés polgári formája éppoly törté-

nelmi és múlékony forma, mint amilyen a feudális forma volt. Ez a tévedésük onnan származik, hogy az ő szemszögükből a burzsoá ember minden társadalom egyetlen lehetséges alapja, onnan, hogy nem tudnak olyan társadalmi állapotot elképzelni, melyben az ember nem lenne többé burzsoá.

Proudhon úr tehát szükségszerűen *doktrinér*. Az a történelmi mozgás, amely a mai világot felforgatja, szerinte abban a problémában oldódik fel, hogyan lehet két polgári gondolat helyes egyensúlyát, szintézisét felfedezni. Így e ravasz kópé furfangosan felfedezi isten rejtett gondolatát, a két elszigetelt gondolat egységét, de ezek csak azért elszigetelt gondolatok, mert Proudhon úr elszigetelte őket a gyakorlati élettől, a jelenlegi termeléstől, ama valóságok kombinációjától, melyeket e gondolatok kifejeznek. A nagy történelmi mozgás helyébe, amely az emberek már megszerzett termelőerői és a termelőerőknek már meg nem felelő társadalmi viszonyai közti összeütközésből származik; a rettenetes háborúk helyébe, amelyek egy nemzet különböző osztályai között és a különböző nemzetek között készülnek; a tömegek gyakorlati és erőszakos cselekvése helyébe, amely egyedül lesz képes ezeket az összeütközéseket feloldani; ennek a hatalmas, folytonos és bonyolult mozgásnak a helyébe Proudhon úr saját fejének ürítő mozgását [le mouvement cacadauphin] teszi. Eszerint a történelmet a tudósok csinálják, azok az emberek, akik el tudják lesni isten legbensőbb gondolatát. A kisembereknek csak az a dolguk, hogy a tudósok kinyilatkoztatásai szerint cselekedjenek.

Most már érthető, miért esküdt ellensége Proudhon

úr minden politikai mozgalomnak. A ma problémáinak megoldását ő nem nyilvános tevékenységben látja, hanem saját fejének dialektikus körforgásaiban. Mivel számára a kategóriák a mozgatóerők, a gyakorlati életet nem kell megváltoztatni ahhoz, hogy megváltoztassuk a kategóriákat. Éppen ellenkezőleg: a kategóriákat kell megváltoztatni, és ennek következtében megváltozik majd a valóságos társadalom.

Az ellentmondások kibékítésének vágyától áthatva, Proudhon úr azon nem is gondolkodik, hogy nem kell-e ezeknek az ellentmondásoknak magát az alapját megdönteni. Mindenben ahhoz a doktrinér politikushoz hasonlít, aki meg akarja tartani a királyt, a képviselőházat és a felsőházat mint a társadalmi élet integráns részeit, mint örök kategóriákat. Csupán új formulát keres e hatalmak egyensúlyozására, holott egyensúlyuk éppen abban az aktuális mozgásban rejlik, melyben e hatalmak közül az egyik hol legyőzője, hol rabszolgája a másiknak. Így fáradozott a XVIII. században sok középszerű elme azon, hogy megtalálja az igazi formulát, melynek segítségével a társadalmi rendek, a nemesség, a király, a parlamentek stb. egymással egyensúlyba hozhatók, és másnap nem volt már sem király, sem parlament, sem nemesség. Ebben az antagonizmusban az igazi egyensúly mindazoknak a társadalmi viszonyoknak a felfordulása volt, amelyek e feudális exisztenciáknak és e feudális exisztenciák antagonizmusának alapjául szolgáltak.

Minthogy Proudhon úr az egyik oldalra az örök eszméket, a tiszta ész kategóriáit állítja, a másik oldalra pedig az embereket és gyakorlati életüket, amely

szerinte ezeknek a kategóriáknak az alkalmazása, elejétől fogva *dualizmus* található nála az élet és az eszmék, a lélek és a test között — olyan dualizmus, amely sok formában megismétlődik. Mint most láthatja, ez az antagonizmus nem más, mint Proudhon úr képtelensége arra, hogy megértse az általa istenített kategóriák profán eredetét és profán történetét.

Levelem már túlságosan hosszú ahhoz, hogy még arról a nevetséges vádról is beszéljek, amelyet Proudhon úr a kommunizmus ellen emel. Ön egyelőre el fogja hinni nekem, hogy ez az ember, aki nem értette meg a jelenlegi társadalmi rendszert, még kevésbé értheti meg azt a mozgalmat, amely ennek megdöntésére törekszik, sem e forradalmi mozgalom irodalmi kifejezéseit.

Az *egyetlen pont*, amelyben tökéletesen egyetértek Proudhon úrral: a szocialista érzelgősség iránt érzett ellenszenve. Én már őelőtte is sok ellenséget szereztem magamnak azzal, hogy kigúnyoltam az érzelgős, utópista birka-szocializmust. De nincsenek-e különös illúziói Proudhon úrnak, amikor saját kispolgári szentimentalizmusát — a családi tűzhelyről, a hitvesi szeretetről szóló kenetes szónoklataira és mindezekre a közhelyekre gondolok — állítja szembe azzal a szocialista szentimentalizmussal, amely például Fourier-nál sokkal mélyebben szántó, mint derék Proudhonunk öntelt banalitásai. Ő maga is érzi érveinek hitványságát, a maga teljes képtelenségét arra, hogy ezekről a dolgokról beszéljen, annyira, hogy tombolni, kiabálni kezd, az irae hominis probit* játssza, tajték-

* — a feddhetetlen ember haragját — *Szerk.*

zik, átkozódik, denunciál, kígyót-békát kiált, a mellét veri és isten s ember előtt azzal dicsekszik, hogy tőle távol állnak ezek a gyalázatos szocialista dolgok! Ő nem bírálja a szocialista szentimentalizmust, illetve azt, amit ő szentimentalizmusnak tart. Ő mint valami szent, mint egy pápa, átokkal sújtja a szegény bűnösöket, és dicséretét zengi a kispolgárságnak és a házitűzhely nyomorúságos, partriarchális szeretet-illúzióinak. S ez egyáltalán nem véletlen. Proudhon úr tetőtől talpig a kispolgárság filozófusa, közgazdásza. Fejlett társadalomban és helyzeténél fogva a *kispolgár* egyrészt szocialistává, másrészt közgazdásszá lesz, azaz elkápráztatja a nagyburzsoázia fénye és együttérez a nép szenvedésével. Egyszerre burzsoá is meg nép is. Lelke mélyén azzal kérkedik, hogy pártatlan, hogy megtalálta a helyes egyensúlyt [juste équilibre], amely azzal az igénnyel lép fel, hogy különbözik az arany középúttól [juste milieu]. Az ilyen kispolgár isteníti az *ellentmondást*, mert az ellentmondás lényének alapja. Ő maga az eleven társadalmi ellentmondás. Az elmélettel igazolnia kell azt, ami ő maga a gyakorlatban, és Proudhon úrnak az az érdeme, hogy tudományos tolmácsolója a francia kispolgárságnak, ez pedig valóban érdem, mert a kispolgárság integráns része lesz minden készülő társadalmi forradalomnak.

Szerettem volna, ha ezzel a levéllel együtt elküldhetem Önnek a politikai gazdaságtanról szóló könyvemet[1], de mind ez ideig nem tudtam kinyomatni sem ezt a munkát, sem pedig a német filozófusok és szocialisták bírálatát, amelyről Brüsszelben beszéltem

Önnek.* El sem képzeli, milyen nehézségekbe ütközik Németországban egy ilyen könyv megjelentetése, egyrészt a rendőrség, másrészt a kiadók miatt, akik maguk is érdekelt képviselői mindazoknak az irányzatoknak, amelyeket támadok. Ami pedig a saját pártunkat illeti, nemcsak hogy szegény, de a német kommunista párt jelentékeny része haragszik is rám, mert szembeszállok utópiáival és szavalataival.

Kész híve
Karl Marx

P. S. Ön nyilván kíváncsi arra, miért írok rossz franciasággal, ahelyett, hogy jó németséggel írnék Önnek. Azért, mert francia szerzővel van dolgom.

Nagyon lekötelezne, ha nem váratna sokáig válaszára, hadd tudjam meg, hogy barbár franciaságom burkát lehántva, sikerült-e megértenie engem.

Marx és Engels Művei. 27. köt.
1971. 428—438. old.

* Vö. „A német ideológia" (Marx és Engels Művei. 3. köt. 11—538. old.). — *Szerk.*

MARX JOSEPH WEYDEMEYERHEZ

NEW YORKBA

(Részlet)

Attól tartok, hogy valami zavar támadt, mert félreértettem utolsó leveledet és a 2 legutóbbi küldeményemet így címeztem: „A »Revolution« irodája 7 Chambers' Street 1817-es postafiók." A zavart az átkozott „1817-es postafiók" okozta, azt írtad ugyanis, hogy ezt hozzá kell írnom a „régi címhez", de nem mondtad meg, hogy az első címről van-e szó, vagy a másodikról. Remélem azonban, hogy a dolog rendbe jött még e levelem megérkezte előtt, annál is inkább, mert a múlt pénteki levél foglalta magában cikkem[2] igen terjedelmes V. fejezetét. A VI. s egyben befejező részt nem tudtam ezen a héten elkészíteni. Amennyiben lapod[3] újból megjelenik, ez a késedelem nem okozhat fennakadást, mivel anyaggal bőven el vagy látva.

Heinzen ellen írott cikked, amelyet Engels sajnos túl későn küldött el nekem, igen jó, goromba és *finom* egyszerre, s e kettő egyesítése ismertetője az olyan polémiának, amely igényt tart erre a névre. Közöltem a cikket Ernest Jones-szal, és mellékelten kapsz tőle egy közlésre szánt levelet. Minthogy Jones írását, rövidítéseit igen nehéz megérteni, és minthogy feltételezem, hogy még nem váltál tősgyökeres angollá, az eredetivel együtt elküldöm a feleségem által készített másolatot, s egyben a német fordítást is,

mert a kettőt, az eredetit és a fordítást egymás mellett kell kinyomatnod. Jones leveléhez befejezésül még hozzáfűzheted a következőket: Ami *George Julian Harney*-t illeti, akire Heinzen úr szintén mint tekintélyre hivatkozik, ő adta ki „Red Republican" c. lapjában angolul „Kommunista Kiáltvány"-unkat, azzal a széljegyzettel, hogy ez „the most revolutionary document ever given to the world", „a legforradalmibb dokumentum, amellyel a világot valaha is megajándékozták". „Democratic Review"-jában pedig fordításban közölte a Heinzen által „elintézett" bölcsességet, vagyis a „Revue der Neuen Rheinischen Zeitung"-ban megjelent cikkemet a francia forradalomról[4]. Egy Louis Blanc-ról szóló írásában pedig úgy hívja fel olvasói figyelmét e cikkemre, mint a francia események „igazi kritikájára". Egyébként Angliában nem szükséges csupán a „legszélsőségesebbekre" hivatkozni. Ha Angliában a parlament valamelyik tagja miniszter lesz, újból meg kell magát választatnia. *Disraeli* például, az új pénzügyminiszter — Lord of the Exchequer — március 1-i kelettel ezt írja választóinak:

„We shall endeavour to terminate that *strife of classes* which, of late years, has exercised so pernicious an influence over the welfare of this kingdom."

„Azon fogunk fáradozni, hogy véget vessünk *annak az osztályharcnak*, amely az utóbbi években oly káros hatással volt e királyság jólétére."

Ehhez a március 2-i „Times" a következő megjegyzést fűzi:

„If anything would ever divide classes in this country beyond reconciliation, and leave no chance

of a just and honourable peace, it would be a tax on foreign corn."

„Ha bármi is ebben az országban szakadást idézhet elő az osztályok között, olyannyira, hogy már minden megbékélés lehetetlenné válik, úgy az a külföldi gabonára kivetett adó."

És nehogy egy Heinzenhez hasonló tudatlan „karakter" azt képzelje, hogy az arisztokraták azért vannak a gabonatörvények *mellett*, a burzsoák pedig *ellenük*, mert az előbbiek a *„monopóliumot"*, az utóbbiak a *„szabadságot"* akarják — a derék nyárspolgár ugyanis az ellentéteket csak ebben az ideológiai formában ismeri —, meg kell jegyeznünk, hogy a XVIII. századi Angliában az arisztokraták voltak a (kereskedelmi) „szabadság" mellett és a burzsoák a „monopólium" mellett, ugyanaz a helyzet, amelyet a „gabonatörvények" tekintetében e pillanatban „Poroszországban" találunk a két osztály között. A „Neue Preussische Zeitung" a legdühödtebb szabadkereskedelem-párti.

Végül a te helyedben általában figyelmeztetném a demokrata urakat, hogy jobban tennék, ha előbb megismerkednének magával a burzsoá irodalommal, mielőtt arra vállalkoznak, hogy annak ellentétét megugassák. Az uraknak tanulmányozniok kellene pl. Thierry, Guizot, John Wade stb. történelmi munkáit, hogy tájékozódjanak az „osztályok történetéről" a múltban. Mielőtt a politikai gazdaságtan bírálatát bírálják, meg kellene ismerkedniök a politikai gazdaságtan alapelemeivel. Elég pl. Ricardo nagy művét felütnünk, hogy az első oldalon, az előszó elején, e szavakra bukkanjunk:

„The produce of the earth — all that is derived from its surface by the united application of labour, machinery, and capital, is divided among *three classes* of the community: namely the proprietor of the land, the owner of the stock or capital necessary for its cultivation, and the labourers by whose industry it is cultivated."

„A föld terméke, mindaz, ami felszínéről származik munka, gépi berendezés és tőke egyesült alkalmazása révén, a közösség *három osztálya* között osztódik el: nevezetesen a föld tulajdonosa, a műveléséhez szükséges készlet, vagyis tőke birtokosa és a munkások között, kiknek iparkodása megműveli."

Hogy mily kevéssé érett még a polgári társadalom az Egyesült Államokban ahhoz, hogy az osztályharcot szemléletessé és érthetővé tegye, arról a legfényesebben *C. H. Carey* (Philadelphia), az egyetlen jelentős észak-amerikai közgazdász tesz bizonyságot. *Ricardót*, a burzsoázia legklasszikusabb képviselőjét, a proletariátus legsztoikusabb ellenfelét Carey mint olyan embert támadja, akinek műve valóságos fegyvertár anarchisták, szocialisták, a polgári rend minden ellensége számára. Carey nemcsak Ricardónak, hanem Malthusnak, Millnek, Saynek, Torrensnek, Wakefieldnek, MacCullochnak, Seniornak, Whatelynak, R. Jonesnak stb., Európa e vezető közgazdászainak is a szemére veti, hogy részekre szaggatják a társadalmat és polgárháborút készítenek elő, amikor bebizonyítják, hogy a különböző osztályok gazdasági alapzatai feltétlenül egy szükségszerű és egyre növekvő antagonizmust idéznek elő az osztályok között. Carey igyekszik megcáfolni őket, ha nem is úgy,

mint az együgyű Heinzen, aki az osztályok létezését *politikai* kiváltságok és *monopóliumok* létezéséhez köti, de úgy, hogy ki akarja mutatni: a *gazdasági* feltételek — járadék (földtulajdon), *profit* (tőke) és munkabér (bérmunka) — nem a harc és az antagonizmus, hanem ellenkezőleg, a társulás és a harmónia feltételei. Természetesen csak azt bizonyítja be, hogy neki az Egyesült Államok „fejletlen" viszonyai a „normális" viszonyok.

Ami mármost engem illet, nem az én érdemem sem a modern társadalomban levő osztályok létezésének, sem ezek egymással való harcának a felfedezése. Polgári történetírók már jóval előttem ábrázolták az osztályok e harcának történelmi fejlődését, polgári közgazdászok pedig az osztályok gazdasági anatómiáját. Ami újat én cselekedtem, az annak bebizonyítása volt, 1. hogy az *osztályok létezése* csupán *a termelés fejlődésének meghatározott történelmi szakaszaihoz van kötve;* 2. hogy az osztályharc szükségszerűen *a proletariátus diktatúrájához vezet;* 3. hogy maga ez a diktatúra csak átmenet *valamennyi osztály megszüntetéséhez és az osztály nélküli társadalomhoz.* A Heinzen-féle tudatlan fajankók, akik az osztályoknak nemcsak a harcát, hanem még a létezését is tagadják, csak azt bizonyítják, hogy — minden véresszájú csahol ásuk és humanista pöffeszkedésük ellenére — azokat a társadalmi feltételeket, amelyek között a burzsoázia uralkodik, a történelem végső termékének, netovábbjának tartják, hogy ők maguk nem mások, mint a burzsoázia szolgái, és ez a szolgaság annál undorítóbb, minél kevésbé értik meg e fajankók még magának a burzsoá

rendszernek a nagyságát és átmeneti szükségszerűségét is.

A fenti glosszákból használd fel azt, amit jónak látsz. Egyébként Heinzen a „centralizációt" tőlünk vette át a maga „föderatív köztársasága"[5] helyébe stb. Ha majd az osztályokról most terjesztett nézeteink már közhelyekké váltak és a „közönséges emberi értelem" birtokállományába kerültek, akkor ez a pimasz nagy hűhóval a „saját éles elméje" legújabb termékeiként fogja hirdetni és meg fog bennünket ugatni, mihelyt továbbfejlesztjük felfogásunkat. Így ugatta meg a „saját éles elméjével" a hegeli filozófiát, ameddig az haladó volt. Most pedig e filozófiának ízetlenné vált és Ruge által ismét megemésztetlenül kiköpött morzsáival táplálkozik.

Csatolom a magyar tudósítás* befejezését. Ha lapod létezik, igyekezz valamit közölni belőle, annál is inkább, mert *Szemere*, Magyarország hajdani miniszterelnöke, Párizsból megígérte nekem, hogy részletes és *nevével aláírt* cikket ír számodra.

Amennyiben lapod megindult, küldj *több* példányt, hogy jobban terjeszthessük.

1852. március 5.
Marx és Engels Művei. 28. köt.
1971. 475—480. old.

* Vö. Marx és Engels Művei. 28. köt. 18. old. — *Szerk.*

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Carey amerikai közgazdász új könyvet adott ki: „Slavery at home and abroad"*. „Rabszolgaságon" itt a szolgaság minden formája, bérrabszolgaság stb. értendő. Elküldte nekem a könyvét és több ízben idézett engem (a „Tribune"-ból), egyszer mint „újabb angol írót", másszor mint „a »New York Tribune« tudósítóját". Korábban említettem már neked, hogy ez az ember eddig megjelent műveiben a polgárság gazdasági alapzatainak „harmóniáját" fejtegette, és minden bajt az állam felesleges beavatkozásából vezetett le. Az állam volt nála a mumus. Most más húrokat penget. Minden rossznak a nagyipar centralizáló hatása az oka. Ez a centralizáló hatás viszont Anglia bűne, amely a világ műhelyévé tolja fel magát, s minden más országot durva és az ipartól elszakított mezőgazdaságra vet vissza. Anglia bűneiért viszont Ricardo és Malthus elmélete felelős, kiváltképpen Ricardo földjáradék-elmélete. Mind Ricardo elméletének, mind pedig az ipari centralizációnak a kommunizmus a szükségszerű következménye. És hogy mindezt elkerülje, hogy a centralizációval a lokalizációt és a gyárnak meg a mezőgazdaságnak az egész ország-

* A pontos cím: „The Slave Trade, Domestic and Foreign" (A bel- és külföldi rabszolgakereskedelem). — *Szerk.*

ban szétszórt egyesülését állítsa szembe, ez az ultraszabadkereskedő végül is — védővámot ajánl. Hogy elkerülje a polgári ipar hatásait, amelyekért Angliát teszi felelőssé, igazi jenkihez illően ahhoz folyamodik, hogy ezt a fejlődést magában Amerikában mesterségesen gyorsítsák meg. Egyébként Angliával szembeni ellentéte arra készteti, hogy Sismondi módjára dicsőítse a svájci, a németországi, a kínai stb. kispolgáriságot. S ezt ugyanaz a fickó teszi, aki azelőtt gúnyolódni szokott Franciaországon Kínához való hasonlósága miatt. Az egyetlen dolog, ami pozitíve érdekes a könyvben, a korábbi jamaicai stb. angol négerrabszolgaságnak és a United States négerrabszolgaságának az összehasonlítása. Carey kimutatja, hogy a négerek zöme Jamaicában stb. mindig frissen importált barbárokból állt, mert az angol bánásmód következtében a négerek képtelenek voltak arra, hogy népességük létszámát fenntartsák, sőt az évi import kétharmada is mindig felemésztődött, ezzel szemben a mostani amerikai néger nemzedék hazai produktum, amely többé-kevésbé jenkizálódott, angolul beszél stb. s ezért *képessé* válik az *emancipációra*.

A „Tribune" természetesen teli tüdőből harsonázza Carey könyvének dicséretét. Persze mindkettőjük közös vonása, hogy a sismondista-filantrópszocialista antiiparosítás formájában a védővámos, vagyis az ipari burzsoáziát képviselik Amerikában. Éppen ez a titka annak, hogy a „Tribune" minden „izmusa" és szocialista meséje ellenére „vezető újság" lehet a United Statesben.

Svájcról szóló cikkeddel*, látszólag másról beszélve, persze érzékeny csapást mértél a „Tribune" (centralizáció stb. ellen irányuló) vezércikkeire és az ő *Carey-jére*. Én folytattam ezt a burkolt háborút Indiáról írott első cikkemben, amelyben az indiai honi iparnak Anglia által történő megsemmisítését mint *forradalmi* tettet ábrázolom. Ez nagyon meg fogja hökkenteni őket. Egyébként a britek egész indiai gazdálkodása ocsmány volt és mindmáig az.

Hogy Ázsiának ez a része a politikai felszínen végbemenő céltalan mozgások ellenére miért stacionárius jellegű, azt tökéletesen megmagyarázza két egymást kölcsönösen támogató körülmény: 1. a közmunkák a központi kormányzat hatáskörébe tartoznak; 2. e központi kormányzat mellett az egész birodalom — a néhány nagyobb várost nem számítva — falvakra oszlik, amelyeknek teljesen külön szervezetük volt és egy-egy magáért való kis világot alkottak. Egy parlamenti jelentés ezeket a falvakat a következőképpen írja le:

„Egy falu, földrajzi szempontból tekintve, olyan földterület, amely néhány száz vagy ezer acre szántóföldet és ugart ölel fel; politikai szempontból nézve testülethez vagy mezővároshoz hasonló. Minden falu ténylegesen külön község vagy köztársaság, és úgy látszik, mindig is az volt. Tisztviselői: 1. A *patel*, gaud, mandal stb., ahogy különböző nyelveken nevezik, a főlakos, ő felügyel általában a falu ügyeire, ő dönti el a lakosok közötti vitákat, látja el a rendőri

* Vö. Engels: „A svájci köztársaság politikai helyzete" (Marx és Engels Művei. 9. köt. 82—88. old.). — *Szerk.*

feladatokat és végzi a falun belül az adószedő teendőit... 2. A *karnam*, sámbuk vagy patvári a nyilvántartó. 3. A *tálajári* vagy *szthalvár* és 4. a *tatáj* a falu, illetve a termés őrei. 5. A *nirgantí* osztja szét a folyók vagy a víztárolók vizét megfelelő arányban a különböző földekre. 6. A *dzsósi* vagy csillagjós kijelöli a vetés és az aratás időpontját és a kedvező vagy kedvezőtlen napokat vagy órákat minden mezőgazdasági munka számára. 7. A *kovács* és 8. az *ács* készítik a kezdetleges mezőgazdasági szerszámokat, a paraszt még kezdetlegesebb lakóházát. 9. A *fazekas* készíti a falu összes háztartási eszközeit. 10. A *mosó* tartja tisztán a kevés ruhaneműt... 11. A *borbély*. 12. Az *ezüstműves*, aki gyakran a falu *költője* és *iskolamestere* is egy személyben. Aztán a *bráhman* a vallásgyakorlat teendőire. A községi kormányzatnak ebben az egyszerű formájában éltek az ország lakosai emberemlékezet óta. A faluhatárok csak ritkán változtak; és noha magukat a falvakat időnként háború, éhínség vagy járvány sújtotta, sőt el is pusztította, ugyanaz a név, ugyanazok a határok, ugyanazok az érdekek, sőt ugyanazok a családok egész korszakokon át folytatódtak. Királyságok összeomlása vagy felosztása nem okoz gondot a falvak lakosainak; amíg falujuk épségben marad, nem törődnek azzal, milyen hatalom kezére jut, milyen uralkodó birtokába kerül. Belső gazdasága nem változik."

A patel tisztsége többnyire öröklődő. E községek némelyikében a falu földjeit közösen művelik meg, többségükben azonban minden birtokló a maga földjén szánt-vet. A községen belül rabszolgaság és kasztrendszer uralkodik. A parlagföldeket közös legelőnek

használják. A háziszövést és fonást az asszonyok és lányok végzik. Ezek az idilli köztársaságok, amelyek csak *falujuk határait* őrzik féltékenyen a szomszéd falutól, még meglehetős épségben léteznek India északnyugati részein, amelyek csak nemrég kerültek az angolok birtokába. Azt hiszem, az ázsiai despotizmus és stagnálás számára szolidabb alapzatot elgondolni sem lehet. És bármennyire írországosították is az angolok az országot, ezeknek a sztereotip ősformáknak a feltörése az európaizálás elengedhetetlen feltétele volt. Az adószedő egymaga ezt nem vihette véghez. Ehhez az ősrégi ipar megsemmisítésére volt szükség, ami ezeket a falvakat megfosztotta önellátó jellegüktől.

Baliban — Jáva keleti partjánál fekvő sziget — a hindu vallás mellett még teljes épségben fennmaradt az a hindu szervezet is, amelynek nyomai egyébként, akárcsak a hindu befolyásé, egész Jávában felfedezhetők. Ami a *tulajdon kérdését* illeti, ekörül nagy vita folyik az Indiával foglalkozó angol írók között. A Krisnától délre elterülő, völgyekkel átszabdalt hegyvidékeken úgy látszik csakugyan létezett földtulajdon. Jávában viszont, jegyzi meg „History of Java" [Jáva története] című művében Sir Stamford Raffles, Jáva volt *angol* kormányzója, az ország egész területén, „ahol valamelyest számottevő földjáradékot lehetett elérni", a fejedelem korlátlan földesúr. Mindenesetre úgy látszik, hogy egész Ázsiában elvileg először a mohamedánok szögezték le azt, hogy „földtulajdon nem létezik".

A fentebb említett falvakról megjegyzem még, hogy

már Manunál[6] szerepelnek; nála az egész szervezet ezen nyugszik: tízen vannak alárendelve egy magasabb adószedőnek, aztán százan, majd ezren.

1853. június 14.
Marx és Engels Művei. 28. köt.
1971. 250—253. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Nagyon érdekelt Thierry könyve, „Histoire de la formation et du progrès du Tiers État" [Tanulmány a harmadik rend kialakulásának és fejlődésének történetéről], 1853. Különös, hogy ez az úr, aki az „osztályharc" atyja a francia történetírásban, hogyan dühöng az előszóban az „újakra", akik most a burzsoázia és proletariátus közti antagonizmust is látják, és ennek az ellentétnek a nyomait már a harmadik rend 1789 előtti történetében is felfedezik. Nagy igyekezettel próbálja bebizonyítani, hogy a harmadik rend a nemességen és papságon kívül minden rendet magában foglal, és hogy a burzsoázia mindezen többi elem képviselőjeként szerepel. Idéz pl. a velencei követi jelentésekből: „Akik magukat birodalmi rendeknek nevezik, három rendbeli személyekből állanak, úgymint a papságból, a nemességből és azokból a fennmaradó személyekből, akiket közös néven népnek lehet nevezni." Ha Thierry úr olvasta volna a mi dolgainkat, tudná, hogy a burzsoázia határozott ellentéte a néppel természetesen csak akkor kezdődik, mihelyt nem áll többé szemben harmadik rendként a papsággal és a nemességgel. Ami azonban a „*tegnapi keletű* antagonizmus" „történelmi gyökereit" illeti, könyve a legjobb bizonyíték arra, hogy ezek a „gyökerek" mindjárt akkor keletkeztek, amikor a harma-

dik rend. A „senatus populusque romanus"* formulájából ennek az egyébként szellemes kritikusnak a maga módján arra kellene következtetnie, hogy Rómában sohasem volt más ellentét, mint a szenátus és a nép közötti. Amit én érdeklődéssel láttam az általa közölt okmányokból, az az, hogy a „catalla, capitalia", azaz tőke szó a kommunák felbukkanásával tűnik fel. Egyébként akarata ellenére bebizonyította, hogy a francia burzsoázia győzelmét semmi sem késleltette annyira, mint az, hogy csak 1789-ben szánta rá magát arra, hogy együttműködjék a parasztokkal. Sikerülten mutatja be, ha nem is foglalja össze: 1. hogy a francia burzsoázia kezdettől fogva, legalábbis a városok felemelkedése óta nagyon is fokozza befolyását azzal, hogy mint parlament, bürokrácia stb. konstituálódik, nem pedig, mint Angliában, csupán a kereskedelem és ipar révén. Ez bizonnyal még a mai Franciaországot is jellemzi. 2. Leírásából szépen kimutatható, hogyan emelkedik fel az osztály, miközben tönkremennek azok a különböző formák, amelyekben különböző időkben a súlypontja van, és a különböző csoportok, amelyek e formákon át befolyáshoz jutnak. Az átalakulásoknak ezt az egymásutánját az osztály uralomra jutásáig nézetem szerint — legalábbis anyagában — még sehol sem mutatták be így. Sajnos, a maîtrises, jurandes[7] kérdésében, tehát a formákat illetőleg, amelyekben az ipari burzsoázia kifejlődik, szinte csak általános és közismert frázisokra szorítkozik, pedig az anyagot itt is egyedül ő ismeri. Amit jól kifejt és hangsúlyoz, az a XII. századbeli városi

* — a római szenátus és nép — *Szerk.*

mozgalom összeesküvő és forradalmi jellege. A német császárok, pl. I. Frigyes és II. Frigyes, rendeleteket bocsátottak ki e „communiones", „conspirationes", „conjurationes"* ellen, egészen a német Szövetségi Gyűlés szellemében. Így pl. II. Frigyes 1226-ban minden konzulátust[8] és más szabad városi berendezkedést a Provence városaiban semmisnek mert nyilvánítani:

„Pervenit nuper ad notitiam nostram quod quarumdam civitatum, villarum et aliorum locorum universitates ex proprio motu constituerunt juridictiones, potestates" (Potestad), „consulatus, regimina et alia quaedam statuta... et cum jam apud quasdam... in abusum et pravam consuetudinem inoleverunt... nos ex imperiali auctoritate tam juridictiones etc. atque consessiones super his per comites Provinciae et Forcalquerii ab eis obtentas, ex certa scientia revocamus, et inania esse censemus."**

Továbbá:

„Conventiculas quoque omnes et conjurationes in civitatibus et extra... inter civitatem et civitatem et inter personam et personam seu inter civitatem et

* — közösségek (kommunák), titkos egyesülések, esküvel megpecsételt szövetségek — *Szerk.*

** „Tudomásunkra jutott mostanság, hogy némely város, falu és egyéb helység közösségei önkényesen törvényhatóságokat, hatóságokat, hivatalokat, kormányzatokat és más efféle statútumokat létesítettek... és mivel ez némelyiküknél... visszaéléssé s túlkapássá fajult ... császári hatalmunknál fogva ezeket a törvényhatóságokat stb., valamint a Provence és Forcalquier grófjaitól ezekre kapott szabadságleveleket mindezek biztos tudomása alapján visszavonjuk és semmisnek nyilvánítjuk." — *Szerk.*

personam, omnibus modis fieri prohibemus." (Constitutio pacis Frederici I.)

„Quod nulla civitas, nullum oppidum, communiones, constitutiones, colligationes, confederationes vel conjurationes aliquas, quocumque nomine censeantur, facere possent; et quod nos, sine domini sui assensu, civitatibus seu oppidis in regno nostro constitutis, auctoritatem faciendi communiones, constitutiones... conjurationes aliquas, quaecumque nomina imponantur eisdem, non poteramus nec debebamus impertiri." (Henrici regis sententia contra communiones civitatum.)*

Hát nem teljesen ugyanaz a peckes német profeszszori stílus ez, amely később a „Szövetségi Központi Bizottság"[9] részéről tombolt? A „commune jurée" (esküvel megpecsételt szövetség) Németországban nem jutott tovább Triernél, és akkor I. Frigyes császár 1161-ben véget vetett neki:

„Communio quoque civium trevirensium, quae et conjuratio dicitur, quam nos in civitate destruximus...

* — „Megtiltunk minden egyesülést és szövetséget a városokban és azokon kívül... egyik és másik város és egyik és másik személy vagy város, és személy között, bármilyen is az." (I. Frigyes békerendelete.)

„Hogy semminő város, egyetlen község (nem birodalmi jogú város) sem alakíthat semmilyen néven nevezendő közületeket, alkotmányos testületeket, egyesüléseket vagy szövetségeket; és hogy mi, uruk beleegyezése nélkül, a városoknak vagy községeknek birodalmunkban ilyen közösségek, társulatok... szövetségek alakításának jogát, bármely nevet adjanak is azoknak, nem engedélyezhetjük és nem engedélyezzük." (Henrik király rendelete a városi közösségek ellen.) — *Szerk.*

quae et postea, sicut audivimus, reiterata est, cassetur et in irritum revocetur.''*

A német császároknak ezt a politikáját a francia királyok arra használták, hogy Lotaringiában, Elzászban, a Dauphinéban, a Franche-Comtéban, a Lyonnais-ben stb. titokban támogassák a ,,szövetségeket'' és a ,,közösségeket'' és elpártoltassák a Német Birodalomtól: ,,Sicut ad culminis nostri pervenit notitiam, rex Franciae ... sinceritatem fidei vestrae molitur corrumpere.'' (Rodolphus I., epistula ad cives de Besançon.)**

Mint ahogyan ugyanezzel a politikával az itáliai városokat guelfekké[10] tették a fickók.

Gyakran komikus, hogy a ,,communio'' szót ugyanúgy szidalmazzák, mint manapság a kommunizmust. Így pl. Guilbert noyoni pap ezt írja: ,,Communio novum ac pessimum nomen.''***

A XII. század nyárspolgárai néha patetikus módon szólítják fel a parasztokat, hogy a városokba, a communio juraták-ba meneküljenek. Így pl. St. Quentin kiváltságlevelében:

,,Mi (St. Quentin polgárai) egyértelműleg kölcsönös segítséget és kölcsönös tanácsot és kölcsönös kezességet és kölcsönös védelmet fogadunk minden es-

* — ,,A trieri polgárok mindennemű közösségét, amelyek szövetségnek is neveztetnek, amelyet a városban megszüntettünk, de később, mint hallottuk, felújítottak, feloszlatjuk és semmisnek nyilvánítjuk.'' — *Szerk.*

** — ,,Mint felséges tudomásunkra jutott, a francia király — hűségetek őszinteségét iparkodik megrontani.'' (I. Rudolf levele Besançon polgáraihoz.) — *Szerk.*

*** — A communio új és szerfölött rossz név. — *Szerk.*

küdt tagnak. Egyértelműleg kijelentjük, hogy bárki jön közösségünkbe és segít bennünket a magáéval, akár mert ellenségeitől való félelmében, akár mert más vétség miatt menekül... bejöhet a községbe, *mert a kapu mindenkinek nyitva áll;* és ha hűbérura jogtalanul visszatartja holmiját és nem jogszerűen akar eljárni, mi ezért igazságot szolgáltatunk."

1854. július 27.
Marx és Engels Művei. 28. köt.
1971. 361—364. old.

ENGELS MARXHOZ

LONDONBA

Manchester, 1856. május 23.

Kedves Marx,

Írországi utunkon Dublinből a nyugati parton levő Galwayba mentünk, majd 20 mérföldnyire észak felé az ország belsejébe, onnan Limerickbe, a Shannonon lefelé Tarbertbe. Tralee-be, Killarneybe és vissza Dublinbe. Egészben mintegy 450—500 angol mérföldet tettünk meg az országban magában, tehát az egész országnak kb. $^2/_3$-át láttuk. Dublin kivételével — amely úgy viszonylik Londonhoz, mint Düsseldorf Berlinhez, és egészen a hajdani kis rezidensi székhely jellegét viseli magán, egészen angol módra is épült — az egész ország és különösen a városok olyanok, mintha Franciaországban vagy Felső-Itáliában volnánk. Zsandárok, papok, ügyvédek, hivatalnokok, nagybirtokosok örvendetes tömegben és mindenfajta ipar teljes hiánya, úgyhogy alig lehetne megérteni, miből élnek mindezek a paraziták, ha a parasztok nyomora nem mutatná meg ennek a megfelelő ellenképét. A „megrendszabályozás" léptennyomon érezhető, a kormány mindenbe beleüti az orrát, ún. önkormányzatnak nyoma sincs. Írország az első angol gyarmatnak tekinthető, éspedig olyannak, amelyet közelségénél fogva még közvetlenül a régi módon kormányoznak, és itt észrevehető már, hogy

MARX FERDINAND LASSALLE-HOZ

BERLINBE

(Részlet)

Ad vocem „Presse": Ezt az ajánlatot szintén elfogadom: *Először:* mert nem szabnak nekem feltételeket bizonyos politikai karakterek tárgyalására vonatkozóan, mint az előző alkalommal. Nálam abszolút elv, hogy *feltételbe* soha nem megyek bele. A tudósító tapintatára viszont minden újság igényt tarthat. *Másodszor*, mert megváltoztak az idők, és most lényegesnek tartom, hogy pártunk, ahol csak lehet, pozíciót foglaljon el, még ha egyelőre csupán azért, nehogy mások vegyék birtokba a területet. Egyelőre, természetesen, csak óvatosan használható ki, de a legfontosabb az, hogy a befolyást különböző pontokon döntőbb időpontokra megszerezzük. A „Pressé"-ket, amelyeket, mint mondod, Friedländer küldött nekem, nem kaptam meg, valószínűleg hibás címzés miatt. Egyébként azonnal meg kellene kapnom néhány számot; magából a lapból kell látni nem azt, hogy *mit*, hanem azt, *hogyan* kell a bécsi közönségnek írni.

Ad vocem tudósításod a „Pressé"-nek: Nekem feltétlenül az a véleményem, hogy tudósíts. Részedről mint *porosz* részéről persze „tisztességtelen" lenne most egy *osztrák* lapban írni. Elvileg azonban azt kell tennünk, amit Luther a jó Istenről mond, „egyik gazfickót ütni a másikkal", s ahol erre lehetőség nyílik,

állapot is) teljesen tönkretették. A legtöbb romról megállapították, hogy a háborús pusztítás következménye. Ezáltal a nép is sajátos jelleget kapott, és a fickók minden ír nemzeti fanatizmusuk ellenére érzik, hogy nincsenek már otthon a saját hazájukban. Ireland for the Saxon!* Ezt most megvalósítják. Az ír tudja, hogy a minden tekintetben fölényesebb eszközökkel rendelkező angollal nem konkurrálhat; a kivándorlás addig fog folytatódni, amíg a lakosság túlnyomóan, sőt szinte kizárólag kelta jellegét megette az ördög. Hányszor nekirugaszkodtak az írek, hogy vigyék valamire, de mindannyiszor eltiporták őket politikailag és iparilag. Mesterségesen, következetes elnyomással tökéletesen lezüllött nemzetté tették őket, és most tudvalevőleg azt a hivatást töltik be, hogy Angliát, Amerikát, Ausztráliát stb. ellátják ringyókkal, napszámosokkal, selyemfiúkkal, zsiványokkal, szélhámosokkal, koldusokkal és más senkiháziakkal. A senkiházi jelleg az arisztokráciában is benne lakozik. A földbirtokosok, akik mindenütt másutt elpolgáriasodtak, itt teljesen lezüllöttek. Kastélyaikat roppant nagyságú csodaszép parkok övezik, de körös-körül pusztaság van, és semmi nyoma annak, miből folyna itt a pénz. Égetnivaló fickók ezek. Kevertvérű, többnyire nagy, erős, jóképű legények, óriási bajusszal hatalmas római orruk alatt, mind olyan katonásan viselkednek, mintha nyugalmazott ezredesek volnának, összevissza utazgatnak az országban, mindenféle szórakozást kergetve, de ha az ember érdeklődik, egy fityingjük sincs, nyakig úsznak

* — Írországot az angolszászoknak! — *Szerk.*

az adósságban, és állandóan rettegnek az Encumbered Estates Court-tól.[12]

Arról, hogy Anglia hogyan kormányozza ezt az országot, az elnyomásról és a korrupcióról, ami jóval megelőzte Bonaparte ilyen kísérletét — majd legközelebb, ha nem jössz ide hamarosan. Hogy áll ez?

Barátod
F. E.

Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 48—49. old.

ENGELS FERDINAND LASSALLE-HOZ

BERLINBE

(Részlet)

Ami mármost a történelmi tartalmat illeti, nagyon szemléletesen és a további fejlődésre való jogos utalással ábrázolta az akkori mozgalomnak Önt leginkább érdeklő két oldalát: a Sickingen képviselte nemzeti nemesi mozgalmat és a humanista elméleti mozgalmat teológiai és egyházi területen való továbbfejlődésével, a reformációval. Nekem is legjobban Sickingen és a császár*, valamint a pápai követ és a trieri érsek** közötti jelenet tetszik (ebben egyúttal sikerült Önnek a világfi, esztétikai és klasszikus műveltségű, politikailag és elméletileg széles látókörű pápai követ és a korlátolt német papfejedelem ellentétében szép egyéni jellemzést adni, amely mégis közvetlenül a két szereplő *reprezentatív* jelleméből folyik); a Sickingen és Károly közötti jelenetben is nagyon frappáns a jellemzés. Hutten önéletrajzában, melynek *tartalmát* Ön méltán tartja lényegesnek, csakugyan kényszeredett eszközt választott, hogy ezt a tartalmat beleillessze a drámába. Nagyon fontos a Balthasar és Franz közti beszélgetés is az 5. felvonásban, ahol Balthasar elébe tárja urának a *valóban forradalmi* politikát, amelyet követnie kellett

* V. Károly. — *Szerk.*

** Richard von Greifenklau. — *Szerk.*

3 nagy könyvet nyitottam — Anglia, Németország, Franciaország. Amerikára vonatkozóan minden anyag megvan a „*Tribune*"-ban. Ezt később össze lehet állítani. Egyébként szívesen látnám, ha a „*Guardian*"-t lehetőleg *naponta* küldenéd nekem. Ha mondjuk egy egész hetet kell egyszerre átnéznem, megkétszerezi a munkát és zavart okoz.

Franciaországban (a kereskedelemben) a „németek" — akiket mostantól egyáltalában figyelembe kell venni — fogják megnyitni a táncot, különösen *Havre*-ban. Azonkívül — eltekintve a csődbe ment állam általános rothadtságától — magában a kereskedelemben is különösen rohadt helyzet van Marseille-ben és Bordeaux-ban, mindenütt, ahol a tetves crapaud-k[26] idegen elemek belekeveredésétől és beavatkozásától ostorozva kicsinyes, tetves zsugoriságukból és félénkségükből kilépni kényszerültek. Alapjában véve csak egy ilyen mozdulatlan országban volt lehetséges és szükséges egy Crédit mobilier[27]. Minél jobban megismered a „nemzetek messiását", annál kevésbé kedveled.

Amikor csak időd engedi, írj nekem, minthogy utólag elfelejted a válság olyannyira szükséges egész „botránykrónikáját"; leveleidből kivonatokat készítek és ezeket bevezetem a főkönyvekbe.

Üdvözlet. Meleg üdvözletem Lupusnak. Piepernek megvan az az elégtétele, hogy volt főnöke, Saalfeld, akinek a feleségével akkora csetepatéja volt, tönkrement.

Barátod
K. M.

Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 219—220. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

A Mieroslawskiban magad is észre fogod venni: 1. hogy ugyanaz az ember, aki szerint Lengyelországban lehetetlen egy royaume diplomatique*, ugyanott egy *révolution diplomatique*** előidézésére törekedett, ti. Louis Bonaparte és Palmerston védnöksége alatt; 2. hogy a „demokratikus" lechita gmina [13] sorsa szükségszerű: a voltaképpeni domíniumot*** a Korona, az arisztokrácia stb. bitorolja; a domínium és a parasztközösségek közötti patriarchális kapcsolatok a jobbágyságot idézik elő; a fakultatív parcellázás afféle *paraszti középrendet* alakít ki, az *ordre équestre*-t[14], amelybe a paraszt csak addig emelkedhetik fel, amíg a hódító háború és a kolonizáció tart, ez a kettő azonban hanyatlását is meggyorsítja. Mihelyt ezt a határt elérik, ez az ordre équestre, amely képtelen egy valóságos középrend szerepének betöltésére, az arisztokrácia lumpenproletariátusává válik. Hasonló a domínium és a paraszt sorsa Moldva, Havasalföld stb. román lakosságánál. Érdekes a fejlődésnek e fajtája,

* — diplomatikus királyság — *Szerk.*
** — *diplomatikus forradalom — Szerk.*
*** — birtoklást, birtokot — *Szerk.*

mert itt a jobbágyság kialakulása merőben gazdasági úton, a hódítás és a faji dualizmus közbeeső láncszeme nélkül kimutatható.

1856. október 30.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 71. old.

piac be nem válásának fő oka az ópiumkereskedelem, mert a Kínába irányuló exportkereskedelem minden növekedése valójában folyvást erre szorítkozik; de aztán az ország belső gazdasági szervezete is, kisszerű mezőgazdasága stb., aminek a lerombolása rengeteg időbe fog kerülni. Anglia mostani szerződése Kínával, amelyet nézetem szerint Palmerston a pétervári kabinettel karöltve dolgozott ki és amelyet Lord Elginnek elutazása előtt átadtak, elejétől végig szemfényvesztés.

1858. október 8.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 339—340. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

A háborús cikkeidet egy kicsit színesebbé kell tenned, minthogy népszerű lapnak, nem pedig tudományos katonai folyóiratnak írsz. Valamivel több leíró és egyéni mozzanatot könnyen be lehet dobni a „*Times*"-*tudósításból* stb. Én ezt nem írhatom bele, mert akkor egyenetlenné válik a stílus. Dana egyébként a legnagyobb hülyeséget írja bele nekünk a saját szakállára.

Ma próbaképpen elküldöm neked a „Presse" (legutóbbi) 2 számát, majd meglátod, tudod-e használni a lapot.

1859. május 27.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 422. old.

szerű tolvajlások, vesztegetés, nyílt megvásárlások, örökséghajhászás stb. — ilyen hitványságokból áll az egész porosz történelem. Mindaz, ami különben érdekes a feudális történelemben, a fejedelem harca a vazallusokkal, a városokkal való összejátszás stb. — mindaz itt törpe karikatúra, mert a városok kicsinyesen unalmasak, a feudálisok ripőkül jelentéktelenek, maga a fejedelem pedig — kis senki. A reformáció idején, akárcsak a francia forradalom alatt, ingatag hitszegés, semlegesség, különbéke, kapkodás némi konc után, amelyet Oroszország az általa végrehajtott felosztások folyamán odavet neki — így Svédország, Lengyelország, Szászország esetében. Amellett az uralkodók sorában mindig csak ez a 3 jellemálarc — a szenteskedő, a bakakáplár és a paprikajancsi —, amelyek úgy követik egymást, mint az éjszaka a nappalt, olyan szabálytalanságokkal, melyek csak a sorrendet változtatják meg, de sohasem jelentik új jellem fellépését. Ami az államot mindamellett fenntartotta, az a *középszerűség* — aurea mediocritas* —, pontos könyvelés, szélsőségek kerülése, a katonai szabályzat precizitása, bizonyos házi sütetű aljasság és „egyházi ediktum".[19] Undorító!

1856. december 2.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 76—78. old.

* — arany középszerűség[18] — *Szerk.*

MARX ENGELSHEZ

RYDE-BA

London, 1857. szept. 25.

Kedves Engels,

Tegnapelőtti levelemet az 5 £ nyugtázásával ma bizonyára megkaptad. Nem értem a késedelmet, minthogy a levelet én magam adtam idejében postára.

Az „Army"-cikked* nagyon szép; a terjedelme azonban valósággal fejbe kólintott, mert ez a sok munka bizonyára árt neked. Kivált, ha tudtam volna, hogy éjszakákon át dolgozol, inkább hagytam volna az egészet a fenébe.

Az army *(hadsereg)* története mindennél szemléletesebben kiemeli a termelőerők és a társadalmi viszonyok összefüggéséről alkotott szemléletünk helyességét. Egyáltalában az army fontos a gazdasági fejlődés szempontjából. Pl. a munkabér először a hadseregben fejlődik ki teljesen az ókoriaknál. Ugyanígy a rómaiaknál a *peculium castrense*[20] az első jogi forma, amelyben a nem családatyák ingó tulajdonát elismerték. Éppígy a céhesség a faberek[21] korporációinál. Ugyanígy itt van a gépi berendezés első nagybani alkalmazása. Még a fémek különös értéke és pénzként való használatuk is, úgy látszik, eredetileg — Grimm kőkorszakának elmúltával — hadi jelentőségükön alapult. A munkának egy ágazaton *belüli* megosztása

* Engels „Hadsereg" c. cikkéről van szó. — *Szerk.*

vigasztalódnak, hogy victrix causa diis[34] stb. A késhegyig menő háborúval való hetvenkedés puszta semmivé foszlik szét. Hogyan boldogulhatnának ilyen terepen gerillák? Persze, számítok rá, hogy a déli white trash[35] a hadseregek végleges felbomlása után megpróbálkozik ilyesmivel, de túlságosan meg vagyok győződve az ültetvényesek burzsoá természetéről, semhogy egy pillanatig kételkedjem abban, hogy ez rögtön az Unió veszett híveivé fogja őket tenni. Mihelyt ezek megpróbálkoznak az útonállással, az ültetvényesek mindenütt tárt karokkal fogadják majd a jenkiket. A tüzek a Mississippinél kizárólag a két kentuckyi lakos tanúságtételén alapulnak, akik állítólag Louisville-be érkeztek — minden bizonnyal nem a *Mississippin*. A New Orleans-i tűzvészt könnyű volt megszervezni és más városokban meg fog ismétlődni; különben is bizonyára elégetnek majd egyet-mást, de a dolog szükségképpen a végsőkig élezi a szakadást egyfelől az ültetvényesek és a kereskedők, másfelől a white trash között, és ezzel a szecessziónak befellegzett.

New Orleans kereskedőinek fanatizmusát a konföderáció iránt egyszerűen az magyarázza, hogy a fickóknak egy csomó konföderált kötvényt kellett készpénzként elfogadniok. Több példát tudok itt erről. Ezt nem szabad elfelejteni. Egy alapos kényszerkölcsön remek eszköz arra, hogy a burzsoákat a forradalomhoz láncolják és személyes érdekükkel eltérítsék őket osztályérdekeiktől.

1862. május 23.
Marx és Engels Művei. 30. köt.
1973. 229—231. old.

volna. Itt lép előtérbe a tulajdonképpeni tragikum; s éppen ennél a jelentőségénél fogva, úgy vélem, kissé nyomatékosabban kellett volna erre utalni már a 3. felvonásban, ahol többször is van rá alkalom. De ismét mellékes dologra térek ki. — A korabeli városok és fejedelmek állásfoglalását több helyen szintén nagyon világosan ábrázolja, s ezzel az akkori mozgalom úgyszólván *hivatalos* elemei meglehetősen ki vannak merítve. De aminek nézetem szerint nem adott kellő hangsúlyt, az a nem hivatalos, plebejusi és paraszti elem és annak vele együtt haladó elméleti képviselete. A parasztmozgalom a maga módján éppúgy nemzeti volt, éppúgy a fejedelmek ellen irányult, mint a nemességé, s annak a küzdelemnek roppant méretei, melyben elbukott, nagyon jelentősen elütnek attól a könnyedségtől, amellyel a nemesség, Sickingent cserbenhagyva, beletörődött történelmi hivatásába, a tányérnyalásba. Ezért a parasztmozgalom még az Ön drámafelfogása alapján is — amely az én szememben, mint látta, kissé túl elvont, nem eléggé realisztikus — szerintem behatóbb tárgyalást érdemelt volna; a parasztjelenet, amelyben Joss Fritz szerepel, jellemző ugyan, és e „bujtogató" egyéniségét igen helyesen ábrázolja, de ez a jelenet nem képviseli elég erőteljesen a nemesi mozgalommal szemben a paraszti agitáció akkor már magasra felcsapó áradatát. Az *én* drámafelfogásom szerint azonban, mely megköveteli, hogy az eszményi kedvéért ne hanyagoljuk el a reálist, Schiller kedvéért Shakespeare-t, az akkori oly csodálatosan tarka plebejusi társadalmi szféra bevonása még egészen más anyagot is nyújtott volna a dráma élénkítésére, megfizethetetlen háttere

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Jones igen együgyű szerepet játszik. Tudod, hogy — minden más határozott szándék nélkül, csakhogy ebben a lanyha időben legyen valamelyes ürügye az agitációra — jóval a válság előtt chartista konferenciát hívott össze, ahová egyúttal burzsoá radikálisokat (nemcsak Brightot, hanem még olyan alakokat is, mint Cunningham) akartak meghívni.[24] Egyáltalában kompromisszum készült a burzsoákkal oly módon, hogy *azok* megkapják a titkos szavazást, ha a munkásoknak megadják minden felnőtt férfi választójogát. Ez a javaslat szakadásokhoz vezetett a chartista pártban, mire Jones még jobban belehajszolta magát a tervébe. Ahelyett, hogy most a válságot felhasználva egy rosszul megválasztott agitációs ürügyet az igazi agitációval cserélne fel, ragaszkodik badarságához; a burzsoákkal való együttműködés hirdetésével elriasztja a munkásokat, míg a burzsoákban korántsem kelti a legcsekélyebb bizalmat sem maga iránt. Néhány radikális lap agyba-főbe dicséri, hogy egészen tönkretegye. Saját lapjában* Frost, a vén szamár, akit ő maga kiáltott ki hősnek és akit konferenciája elnökévé nevezett ki, fenemód goromba levelet közölt ellene, amelyben többek között ezt mondja: Ha ő,

* „The People's Paper". — *Szerk.*

Jones a középosztállyal való együttműködést szükségesnek tartja — és szerinte *enélkül semmit sem* lehet elérni —, lépjen fel jóhiszeműen. Ki adta neki azt a jogot, hogy a konferencia programját a szövetségesek *nélkül* állítsa össze? Ki hatalmazta fel, hogy Frostot kinevezze elnöknek, maga pedig a diktátort játssza stb.? Így hát most benne van a csávában és először játszik nemcsak *együgyű*, hanem *kétértelmű* szerepet. Régen nem láttam, de most meglátogatom. Becsületesnek tartom, és mivel *közéleti férfi* Angliában butaságokkal stb. nem teheti magát lehetetlenné, a fontos csak az, hogy mielőbb kivergődjék a maga állította csapdából. A szamár *alakítson* előbb pártot, ehhez pedig a gyári kerületekbe kell mennie. Akkor majd a radikális polgárok jönnek hozzá kompromisszumokért.

1857. november 24.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 207. old.

Mint látja, igen magas mércével mérem az Ön művét, tudniillik a *legmagasabbal* mind esztétikai, mind történelmi szempontból, és mert így kell mérnem, hogy itt-ott ellenvetést tehessek, ebben elismerésem legjobb bizonyítékát fogja látni. Hiszen *magunk között* a bírálat, magának a pártnak az érdekében, évek óta szükségképpen a lehető legnyíltabb; egyebekben nekem és valamennyiünknek mindig örömet okoz, ha újabb bizonyíték merül fel arra, hogy pártunk bármilyen területen lép is fel, mindig fölényben van. S ezt bizonyította Ön is most.

1859. május 18.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 578—580. old.

3 nagy könyvet nyitottam — Anglia, Németország, Franciaország. Amerikára vonatkozóan minden anyag megvan a „*Tribune*"-ban. Ezt később össze lehet állítani. Egyébként szívesen látnám, ha a „*Guardian*"-t lehetőleg *naponta* küldenéd nekem. Ha mondjuk egy egész hetet kell egyszerre átnéznem, megkétszerezi a munkát és zavart okoz.

Franciaországban (a kereskedelemben) a „németek" — akiket mostantól egyáltalában figyelembe kell venni — fogják megnyitni a táncot, különösen *Havre*-ban. Azonkívül — eltekintve a csődbe ment állam általános rothadtságától — magában a kereskedelemben is különösen rohadt helyzet van Marseille-ben és Bordeaux-ban, mindenütt, ahol a tetves crapaud-k[26] idegen elemek belekeveredésétől és beavatkozásától ostorozva kicsinyes, tetves zsugoriságukból és félénkségükből kilépni kényszerültek. Alapjában véve csak egy ilyen mozdulatlan országban volt lehetséges és szükséges egy Crédit mobilier[27]. Minél jobban megismered a „nemzetek messiását", annál kevésbé kedveled.

Amikor csak időd engedi, írj nekem, minthogy utólag elfelejted a válság olyannyira szükséges egész „botránykrónikáját"; leveleidből kivonatokat készítek és ezeket bevezetem a főkönyvekbe.

Üdvözlet. Meleg üdvözletem Lupusnak. Piepernek megvan az az elégtétele, hogy volt főnöke, Saalfeld, akinek a feleségével akkora csetepatéja volt, tönkrement.

Barátod
K. M.

Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 219—220. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

A világkereskedelem pillanatnyi optimista fordulatát tekintve (noha a roppant pénzfelhalmozódás a londoni, párizsi és New York-i bankokban azt bizonyítja, hogy a dolog még korántsem lehet egészen rendben) legalább az a vigasztaló, hogy Oroszországban *megkezdődött a forradalom*, mert ennek kezdetét látom a „notable"-ok Pétervárra való összehívásában.[28] Poroszországban ugyancsak rosszabbul állnak az ügyek, mint 1847-ben, és a nevetséges illúziók a porosz hercegnek a burzsoázia iránti vonzalmait illetően dühös csalódásban fognak szétfoszlani.[29] A franciáknak nem fog ártani, ha látják, hogy a föld nélkülük is mozog („mov't", ahogy Pennsylvaniában mondják). Egyidejűleg rendkívüli a mozgolódás a szlávok között, főleg Csehországban, ezek ugyan ellenforradalmiak, de mégis erjesztői a mozgalomnak.[30] Az 1854—55-ös orosz háború[31], bármily rühes volt is, és bármily kevéssé ártottak folyományai az oroszoknak (sokkal inkább csak Törökországnak), mégis nyilván siettette Oroszországban a dolgok mostani fordulatát. Az egyetlen körülmény, amely a németeket forradalmi mozgalmukban egészen Franciaország csatlósává tette, Oroszország magatartása volt. A Moszkóviában végbemenő belső mozgolódással ennek a rossz tréfának vége. Mihelyt a dolog ott kissé láthatóbban ki-

bontakozik, meggyőződhetünk arról, hogy a derék Haxthausen kormánytanácsos mi mindent hitt el a „hatóságoknak" és a hatóságoktól dresszírozott parasztoknak.

Nem tagadhatjuk, hogy a polgári társadalom másodszor élte át a maga XVI. századát, olyan XVI. századot, amelytől remélem, hogy éppúgy megkondítja fölötte a lélekharangot, ahogyan az első annak idején életre hívta. A polgári társadalom tulajdonképpeni feladata, hogy létrehozza, legalábbis körvonalaiban, a világpiacot és egy ennek bázisán nyugvó termelést. Minthogy a föld kerek, Kalifornia és Ausztrália gyarmatosításával és Kína meg Japán feltárásával ez a feladat nyilván befejeződik. A súlyos probléma számunkra ez: a kontinensen küszöbön áll a forradalom és nyomban szocialista jelleget is fog ölteni. Vajon nem fogják-e szükségszerűen eltiporni ebben a kis zugban, amikor sokkal nagyobb területen a polgári társadalom mozgása még emelkedő irányú?

Ami sajátlag Kínát illeti, a kereskedelem 1836 óta végbement mozgásának pontos elemzése meggyőzött arról, hogy *először* is az angol és az amerikai kivitel 1844—46-os fellendülése 1847-ben merő szédelgésnek bizonyult és hogy a következő 10 évben is az átlag csaknem változatlan maradt, míg a behozatal Kínából Angliába és Amerikába rendkívül megnőtt; *másodszor* az 5 kikötő megnyitásának és Hongkong birtokbavételének csak az volt a következménye, hogy a kereskedelem Kantonból Sanghajba ment át. A többi „empórium"* nem számít. Úgy látszik, e

* — „kereskedelmi gócpont"; „nagy, központi piac" — *Szerk.*

piac be nem válásának fő oka az ópiumkereskedelem, mert a Kínába irányuló exportkereskedelem minden növekedése valójában folyvást erre szorítkozik; de aztán az ország belső gazdasági szervezete is, kisszerű mezőgazdasága stb., aminek a lerombolása rengeteg időbe fog kerülni. Anglia mostani szerződése Kínával, amelyet nézetem szerint Palmerston a pétervári kabinettel karöltve dolgozott ki és amelyet Lord Elginnek elutazása előtt átadtak, elejétől végig szemfényvesztés.

1858. október 8.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 339—340. old.

MARX FERDINAND LASSALLE-HOZ

BERLINBE

(Részlet)

Ad vocem „Presse": Ezt az ajánlatot szintén elfogadom: *Először:* mert nem szabnak nekem feltételeket bizonyos politikai karakterek tárgyalására vonatkozóan, mint az előző alkalommal. Nálam abszolút elv, hogy *feltételbe* soha nem megyek bele. A tudósító tapintatára viszont minden újság igényt tarthat. *Másodszor,* mert megváltoztak az idők, és most lényegesnek tartom, hogy pártunk, ahol csak lehet, pozíciót foglaljon el, még ha egyelőre csupán azért, nehogy mások vegyék birtokba a területet. Egyelőre, természetesen, csak óvatosan használható ki, de a legfontosabb az, hogy a befolyást különböző pontokon döntőbb időpontokra megszerezzük. A „Pressé"-ket, amelyeket, mint mondod, Friedländer küldött nekem, nem kaptam meg, valószínűleg hibás címzés miatt. Egyébként azonnal meg kellene kapnom néhány számot; magából a lapból kell látni nem azt, hogy *mit,* hanem azt, *hogyan* kell a bécsi közönségnek írni.

Ad vocem tudósításod a „Pressé"-nek: Nekem feltétlenül az a véleményem, hogy tudósíts. Részedről mint *porosz* részéről persze „tisztességtelen" lenne most egy *osztrák* lapban írni. Elvileg azonban azt kell tennünk, amit Luther a jó Istenről mond, „egyik gazfickót ütni a másikkal", s ahol erre lehetőség nyílik,

hozzájárulni az általános felbomláshoz, zűrzavarhoz. A most beállott zavarok *előtt* én magam sem írtam volna a „*Pressé*"-nek, és ezt neked sem tanácsoltam volna. De az erjedési folyamat megkezdődött, és most mindenkinek meg kell tennie, amit tud. Mérget fecskendezni be mindenhová, ahová csak lehet, ez most ajánlatos. Ha arra szorítkoznánk, hogy olyan lapoknak írunk, amelyek *általában* a mi álláspontunkon vannak, akkor teljességgel el kellene napolnunk minden újságírói tevékenységet. Hát hagyjuk, hogy az úgynevezett „közvéleményt" csak ellenforradalmi dolgokkal tömjék?

Ad vocem „Tribune": Biztosan félreértettél, ha azt hiszed, hogy én azt kértem tőled, légy tekintettel a „*Tribune*" előfizetőire. A dolog úgy áll, hogy az én tulajdonképpeni munkám a „Tribune"-nál vezércikkek írása arról, amiről akarok. A főszerepet Anglia játssza ezekben a cikkekben, másodsorban Franciaország. Jó részük gazdasági tartalmú. De a poroszországi fordulat óta megszereztem magamnak azt a privát élvezetet, hogy időnként „berlini" tudósítást írjak, és a hohenzollerni honnal való „benső" kapcsolat hozta magával, hogy nagy biztonsággal tudtam megítélni a viszonyokat. A „Tribune" előfizetői között sok a német. Azonkívül az amerikai német újságok, amelyek neve légiónyi, utánnyomják ezeket az írásokat. Tehát itt fontos volt, hogy azoknak a cikkeknek, melyeket kivételesen „Berlinből" írtam, helyi színezetet adjak és polémiámat a porosz állammal az Újvilágban folytassam. Az ilyen színezethez némi pletyka elengedhetetlen. Amellett Poroszország tör-

ténete most lényegében botránykrónikából áll. *Hinc illae lacrimae.** Legutóbbi leveled ebben a tekintetben jó szolgálatot tett nekem.

Üdvözlet.

1859. március 28.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 563—564. old.

* — *Innét hát a könnyek. — Szerk.*

ENGELS FERDINAND LASSALLE-HOZ

BERLINBE

(Részlet)

Ami mármost a történelmi tartalmat illeti, nagyon szemléletesen és a további fejlődésre való jogos utalással ábrázolta az akkori mozgalomnak Önt leginkább érdeklő két oldalát: a Sickingen képviselte nemzeti nemesi mozgalmat és a humanista elméleti mozgalmat teológiai és egyházi területen való továbbfejlődésével, a reformációval. Nekem is legjobban Sickingen és a császár*, valamint a pápai követ és a trieri érsek** közötti jelenet tetszik (ebben egyúttal sikerült Önnek a világfi, esztétikai és klasszikus műveltségű, politikailag és elméletileg széles látókörű pápai követ és a korlátolt német papfejedelem ellentétében szép egyéni jellemzést adni, amely mégis közvetlenül a két szereplő *reprezentatív* jelleméből folyik); a Sickingen és Károly közötti jelenetben is nagyon frappáns a jellemzés. Hutten önéletrajzában, melynek *tartalmát* Ön méltán tartja lényegesnek, csakugyan kényszeredett eszközt választott, hogy ezt a tartalmat beleillessze a drámába. Nagyon fontos a Balthasar és Franz közti beszélgetés is az 5. felvonásban, ahol Balthasar elébe tárja urának a *valóban forradalmi* politikát, amelyet követnie kellett

* V. Károly. — *Szerk.*

** Richard von Greifenklau. — *Szerk.*

volna. Itt lép előtérbe a tulajdonképpeni tragikum; s éppen ennél a jelentőségénél fogva, úgy vélem, kissé nyomatékosabban kellett volna erre utalni már a 3. felvonásban, ahol többször is van rá alkalom. De ismét mellékes dologra térek ki. — A korabeli városok és fejedelmek állásfoglalását több helyen szintén nagyon világosan ábrázolja, s ezzel az akkori mozgalom úgyszólván *hivatalos* elemei meglehetősen ki vannak merítve. De aminek nézetem szerint nem adott kellő hangsúlyt, az a nem hivatalos, plebejusi és paraszti elem és annak vele együtt haladó elméleti képviselete. A parasztmozgalom a maga módján éppúgy nemzeti volt, éppúgy a fejedelmek ellen irányult, mint a nemességé, s annak a küzdelemnek roppant méretei, melyben elbukott, nagyon jelentősen elütnek attól a könnyedségtől, amellyel a nemesség, Sickingent cserbenhagyva, beletörődött történelmi hivatásába, a tányérnyalásba. Ezért a parasztmozgalom még az Ön drámafelfogása alapján is — amely az én szememben, mint látta, kissé túl elvont, nem eléggé realisztikus — szerintem behatóbb tárgyalást érdemelt volna; a parasztjelenet, amelyben Joss Fritz szerepel, jellemző ugyan, és e „bujtogató" egyéniségét igen helyesen ábrázolja, de ez a jelenet nem képviseli elég erőteljesen a nemesi mozgalommal szemben a paraszti agitáció akkor már magasra felcsapó áradatát. Az *én* drámafelfogásom szerint azonban, mely megköveteli, hogy az eszményi kedvéért ne hanyagoljuk el a reálist, Schiller kedvéért Shakespeare-t, az akkori oly csodálatosan tarka plebejusi társadalmi szféra bevonása még egészen más anyagot is nyújtott volna a dráma élénkítésére, megfizethetetlen háttere

lett volna a színpad előterében játszódó nemzeti nemesi mozgalomnak, s ez maga éppen ezáltal kapott volna csak helyes megvilágítást. Milyen csodás kifejező jellemképeket ad a feudális kötelékek felbomlásának ez a kora a kóborló kolduskirályokban, kenyértelen zsoldosokban és mindenféle kalandorokban — falstaffi háttér ez, amely egy *ilyen* értelemben történelmi drámában még hatásosabb volna, mint Shakespeare-nél! Ám ettől eltekintve is úgy látom, hogy éppen a parasztmozgalomnak ez a háttérbeszorítása az a pont, amely rávitte Önt arra, hogy a nemzeti nemesi mozgalmat is — szerintem — az egyik vonatkozásban helytelenül ábrázolja, ugyanakkor pedig szem elől tévessze a *valóban* tragikus elemet Sickingen sorsában. Nézetem szerint az akkori, közvetlenül a birodalomnak alárendelt nemesség tömege nem gondolt arra, hogy a parasztokkal szövetséget kössön: a parasztok elnyomásából húzott jövedelmektől való függése ezt nem engedte. A városokkal való szövetkezésre inkább meg lett volna a lehetőség, de ez nem jött létre, vagy csak igen kis részben. Márpedig a nemzeti nemesi forradalom keresztülvitelét csak a városokkal és a parasztokkal, különösképpen az utóbbiakkal kötött szövetség tette volna lehetővé; és a tragikus mozzanat nézetem szerint éppen abban rejlik, hogy ez az alapfeltétel, a parasztokkal való szövetség, lehetetlen volt, hogy a nemesség politikájának ezért szükségképpen kicsinyesnek kellett lennie, s hogy abban a pillanatban, amikor a nemzeti mozgalom élére akart állni, a nemzet *tömege*, a parasztság, tiltakozott a vezetése ellen és ily módon szükségszerűen el kellett buknia. Meny-

nyiben megalapozott történelmileg az Ön feltevése, hogy Sickingennek valóban volt némi összeköttetése a parasztokkal, nem tudom megítélni, de az nem is fontos. Egyébként úgy emlékszem, hogy Hutten írásai, ahol a parasztokhoz fordulnak, a nemességet érintő kényes ponton könnyedén átsiklanak és a parasztok dühét különösen a papokra igyekeznek összpontosítani. De korántsem akarom Öntől elvitatni azt a jogot, hogy Sickingent és Huttent úgy fogja fel, mintha ők a parasztok felszabadítását tervezték volna. Ezzel szemben nyomban adódik az Ön számára az a tragikus ellentmondás, hogy mindketten egyfelől a nemesség — mely ezt határozottan nem akarta — és másfelől a parasztok között állottak. Itt volt, nézetem szerint, a tragikus összeütközés a történelmileg szükségszerű követelmény és annak gyakorlatilag lehetetlen keresztülvitele között. Azáltal, hogy Ön ezt a mozzanatot elejti, a tragikus konfliktust csekélyebb méretekre korlátozza, arra, hogy Sickingen, ahelyett, hogy rögtön a császár és a birodalom ellen indulna, csupán egy fejedelemmel húz ujjat (bár Ön helyes érzékkel itt is beleviszi a parasztokat), s egyszerűen a nemesség közömbösségén és gyávaságán veszejti el Sickingent. De ez sokkal jobban volna motiválva, ha már előbb erősebben kidomborítja a morajló parasztmozgalmat és a nemességnek a korábbi Bundschuh és a Szegény Konrád[32] miatt föltétlenül konzervatívabbá vált hangulatát. Egyébként ez csak az egyik pont, ahol a paraszti és plebejusi mozgalmat a drámába be lehetett volna vonni, és legalább még tíz más mód képzelhető el, amely mind éppily jó vagy még jobb.

Mint látja, igen magas mércével mérem az Ön művét, tudniillik a *legmagasabbal* mind esztétikai, mind történelmi szempontból, és mert így kell mérnem, hogy itt-ott ellenvetést tehessek, ebben elismerésem legjobb bizonyítékát fogja látni. Hiszen *magunk között* a bírálat, magának a pártnak az érdekében, évek óta szükségképpen a lehető legnyíltabb; egyebekben nekem és valamennyiünknek mindig örömet okoz, ha újabb bizonyíték merül fel arra, hogy pártunk bármilyen területen lép is fel, mindig fölényben van. S ezt bizonyította Ön is most.

1859. május 18.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 578—580. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

A háborús cikkeidet egy kicsit színesebbé kell tenned, minthogy népszerű lapnak, nem pedig tudományos katonai folyóiratnak írsz. Valamivel több leíró és egyéni mozzanatot könnyen be lehet dobni a ,,*Times*''*-tudósításból* stb. Én ezt nem írhatom bele, mert akkor egyenetlenné válik a stílus. Dana egyébként a legnagyobb hülyeséget írja bele nekünk a saját szakállára.

Ma próbaképpen elküldöm neked a ,,Presse'' (legutóbbi) 2 számát, majd meglátod, tudod-e használni a lapot.

1859. május 27.
Marx és Engels Művei. 29. köt.
1972. 422. old.

ENGELS MARXHOZ

LONDONBA

(Részlet)

McClellan az ismert módon folytatja. A konföderáltak mindig elillannak előle, mert sohasem csap le rájuk, s ezt azzal mentegeti, hogy amazok jóval erősebbek nála. Nyilván ezért is futamodnak meg minden alkalommal. Így még soha nem viseltek háborút, ezért meg is kapja majd a köszönetet. Mindazonáltal ezek a szerencsétlen kis visszavonulási harcok és az állandó kereketoldás mégis elegendő ahhoz, hogy csúnyán demoralizálja a konföderáltakat, és amikor sor kerül a döntő csatára, észre fogják ezt venni.

New Orleans bevétele bravúrja a flottának.[33] Igen kitűnő nevezetesen az erődökön való áthatolás. Ezután már *minden* egyszerű volt. A konföderáltakra gyakorolt morális hatás nyilván óriási volt, és alkalmasint érezhető már az anyagi hatás is. Beauregardnak most már nincs *semmi* védenivalója Corinthban; ennek az állásnak csak addig volt értelme, amíg Mississippit és Louisianát, kiváltképpen pedig New Orleanst fedezte. Beauregard stratégiailag olyan helyzetbe került, hogy *egyetlen* vesztett csata után nincs más választása, mint hogy hadseregét gerillákra ossza; mivel hadseregének hátában nincsen nagyváros, ahol vasutak és segélyforrások összpontosulnak, nem tud tömegeket együtt tartani.

Ha a konföderáltak virginiai hadseregét megverik,

az a korábbi demoralizáló históriák után csakhamar magától gerillákra fog bomlani. Jobbak ugyan az esélyei, mert visszavonulási útján a sok folyó keresztben fut a hegységtől a tengerhez, és mert ez a szamár McClellan áll vele szemben, de a dolgok természete arra fogja kényszeríteni, hogy vagy elfogadjon egy döntő csatát, vagy csata nélkül bomoljon fel bandákra. Éppúgy, ahogy az oroszoknak meg kellett verekedniök Szmolenszknál és Borogyinónál a helyzetet helyesen megítélő tábornokok akarata ellenére.

Ha Beauregard vagy a virginiai hadsereg csatát nyer, bármilyen nagyot is, ez nem sokat segíthet rajta. A konföderáltak nincsenek abban a helyzetben, hogy ebből a legcsekélyebb hasznot is húzzák. Nem tudnak 20 angol mérföldnyit úgy előrenyomulni, hogy meg ne rekedjenek, be kell tehát várniok az újabb támadást. Mindenben hiányt szenvednek. Egyébként közvetlen árulás nélkül teljesen lehetetlennek tartom ezt az esetet.

Most tehát a konföderált hadseregek sorsa egyetlen ütközettől függ; hátra van még, hogy a gerillaháború esélyeit megvizsgáljuk. Nos, éppen ennél a háborúnál módfelett furcsa, hogy milyen kevéssé, illetve menynyire egyáltalában nem vett részt benne a lakosság. 1813-ban a franciák összeköttetéseit Colomb, Lützow, Csernisev és húsz másik szabadcsapat- és kozák-vezér folytonosan megszakította és zaklatta; 1812-ben Oroszországban a lakosság teljesen eltűnt a francia menetvonalról; 1814-ben a francia parasztok felfegyverkeztek és agyonverték a szövetségesek járőreit és elmaradozó katonáit, itt azonban semmi sem történik. Alávetik magukat a *nagy csaták sorsának* és azzal

vigasztalódnak, hogy victrix causa diis[34] stb. A késhegyig menő háborúval való hetvenkedés puszta semmivé foszlik szét. Hogyan boldogulhatnának ilyen terepen gerillák? Persze, számítok rá, hogy a déli white trash[35] a hadseregek végleges felbomlása után megpróbálkozik ilyesmivel, de túlságosan meg vagyok győződve az ültetvényesek burzsoá természetéről, semhogy egy pillanatig kételkedjem abban, hogy ez rögtön az Unió veszett híveivé fogja őket tenni. Mihelyt ezek megpróbálkoznak az útonállással, az ültetvényesek mindenütt tárt karokkal fogadják majd a jenkiket. A tüzek a Mississippinél kizárólag a két kentuckyi lakos tanúságtételén alapulnak, akik állítólag Louisville-be érkeztek — minden bizonnyal nem a *Mississippin*. A New Orleans-i tűzvészt könnyű volt megszervezni és más városokban meg fog ismétlődni; különben is bizonyára elégetnek majd egyet-mást, de a dolog szükségképpen a végsőkig élezi a szakadást egyfelől az ültetvényesek és a kereskedők, másfelől a white trash között, és ezzel a szecessziónak befellegzett.

New Orleans kereskedőinek fanatizmusát a konföderáció iránt egyszerűen az magyarázza, hogy a fickóknak egy csomó konföderált kötvényt kellett készpénzként elfogadniok. Több példát tudok itt erről. Ezt nem szabad elfelejteni. Egy alapos kényszerkölcsön remek eszköz arra, hogy a burzsoákat a forradalomhoz láncolják és személyes érdekükkel eltérítsék őket osztályérdekeiktől.

1862. május 23.
Marx és Engels Művei. 30. köt.
1973. 229—231. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Egyébként most keményen dolgozom, és csodálatosképpen agyam a körös-körül dúló minden nyomorúság közepette jobban működik, mint évek óta bármikor. Kibővítem ezt a kötetet[36], mert a német kutyák köbtartalom szerint becsülik a könyvek értékét. Mellékesen most végre a földjáradék-vacakkal is (amelyre azonban ebben a részben még csak *utalni sem* akarok) tisztában vagyok. Régóta kétségeim voltak, hogy a Ricardo-féle elmélet egészen helyes-e, és végre rájöttem a csalafintaságra. Különben ahhoz is, ami már e kötetben jön, felfedeztem egy-két csinos és meglepő új dolgot, amióta nem láttuk egymást.

Darwinnak, akit újra átlapoztam, mulattat az a kijelentése, hogy ő a „Malthus-féle" elméletet növényekre és állatokra *is* alkalmazza, mintha Malthus úrnál nem éppen az lenne a lényeg, hogy elméletét *nem* növényekre és állatokra, hanem csakis — a szerinte mértani haladvány szerint szaporodó — emberekre alkalmazza, a növényekkel és állatokkal szemben. Érdekes, ahogy Darwin a vadállatok és a növények között a maga angol társadalmára ismer rá, munkamegosztásával, konkurrenciájával, új piacok feltárásával, „találmányaival" és Malthus-féle „létezésért folyó küzdelmével" együtt. Ez a Hobbes-féle

bellum omnium contra omnes* és Hegel Fenomenológiájára emlékeztet, ahol a polgári társadalom mint „szellemi állatvilág" szerepel, míg Darwinnál az állatvilág szerepel mint polgári társadalom.

1862. június 18.
Marx és Engels Művei. 30. köt.
1973. 239—240. old.

* – mindenki háborúja mindenki ellen — *Szerk.*

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Nemzetközi Munkásszövetség.

Nemrégiben londoni munkások üzenetet küldtek Lengyelország ügyében a párizsi munkásokhoz és közös cselekvésre hívták fel őket ebben a kérdésben.

A párizsiak a maguk részéről küldöttséget menesztettek ide, amelynek élén egy *Tolain* nevű munkás állott, *a tulajdonképpeni munkásjelölt a legutóbbi párizsi választáson*, igen rendes fickó. (Társai is egészen rendes legények voltak.) 1864. szeptember 28-ra Odger (cipész, az itteni Council of all London Trades' Unions [A Londoni Trade-Unionok Tanácsa] és külön a Trades' Unions Suffrage Agitation Society [A Trade-Unionok Választójogi Agitációs Társasága] elnöke, amely társaság összeköttetésben áll Brighttal) és Cremer, kőműves, a kőművesek szövetségének titkára, nyilvános gyűlést hívtak össze a St. Martin's Hallba. (Ez a két ember ütötte nyélbe a trade-unionok nagygyűlését Bright elnökletével, Észak-Amerika érdekében a St. James' Hallban, úgyszintén a Garibaldi-tüntetéseket[37].) Egy *Le Lubez* nevű egyént hozzám küldtek, hogy a német munkások képviseletében részt veszek-e és küldenék-e egy német munkást gyűlési szónoknak stb. Eccariust küldtem, aki remekül kivágta magát; néma szereplőként én is asszisztáltam a dobogón. Tudtam, hogy mind londoni, mind párizsi

oldalról ezúttal igazi „erők" szerepeltek, s ezért elhatároztam, eltérek egyébként követett szabályomtól, hogy minden ilyen meghívást elutasítok.

(*Le Lubez* egy fiatal francia, azaz harmincas éveiben van, aki azonban Jersey szigetén és Londonban nőtt fel, kitűnően beszél angolul, és igen jó közvetítő a francia és az angol munkások között.) (Zenetanár és franciaórákat ad.)

A gyűlésen, amely *fulladásig* zsúfolt volt (mert most szemmel láthatóan a munkásosztályok újjáéledése megy végbe), Wolff őrnagy (Thurn-Taxis, Garibaldi szárnysegéde) képviselte a London *Italian* Workingmen's Societyt [Londoni Olasz Munkásszövetség]. Elhatározták egy „Nemzetközi Munkásszövetség" megalakítását, amelynek Főtanácsa Londonban fog működni és „közvetítenie" kell majd a németországi, olaszországi, franciaországi és angliai munkásegyesülések között. Azonkívül 1865-ben egy általános munkáskongresszust akarnak egybehívni Belgiumba. A gyűlésen ideiglenes bizottságot neveztek ki, Odgert, Cremert és sok mást, részben régi chartistákat, régi owenistákat stb. Anglia képviseletében, Wolff őrnagyot, Fontanát és más olaszokat Olaszország képviseletében, Le Lubez-t stb. Franciaország, Eccariust és engem Németország képviseletében. A bizottságot felhatalmazták, hogy tetszés szerinti számban vonjon be embereket.

Eddig rendjén volna. A bizottság első ülésén jelen voltam. Kineveztek egy *albizottságot* (én is tagja lettem), hogy elvi nyilatkozatot és ideiglenes szervezeti szabályzatot szövegezzen meg. Nem voltam jól, s ez

megakadályozott abban, hogy az albizottság ülésén és az azt követő összbizottsági ülésen részt vegyek.

E két ülésen — az albizottságén és ezután az összbizottságén —, amelyeken nem voltam jelen, a következők történtek:

Wolff őrnagy az új szövetség számára való felhasználás végett benyújtotta az *olasz munkásegyesületek* szabályzatát (ezeknek az egyesületeknek van egy központi szervezetük, de, mint később kiderült, lényegileg társult segélyegyletek). Később láttam ezt a vacakot. Nyilvánvalóan *Mazzini* csinálmánya, kitalálhatod tehát, milyen szellemben és milyen frazeológiával tárgyalta a valódi kérdést, a munkáskérdést. Azt is, hogyan csempészte be a nemzetiségek kérdését.

Ezenkívül egy régi owenista, Weston — most maga is gyáros, nagyon kedves és derék ember — megszövegezett egy szerfölött zavaros és kimondhatatlanul terjengős programot.

Az ezt követő általános bizottsági ülés megbízta az albizottságot, hogy alakítsa át Weston programját, úgyszintén a Wolff-féle szabályzatot. Maga Wolff elutazott, hogy jelen legyen az olasz munkásegyesületek nápolyi kongresszusán és rábírja őket a londoni központi Szövetséghez való csatlakozásra.

Újabb ülése az albizottságnak, amelyen ismét nem vettem részt, mert későn értesültem összejövetelükről. Ott Le Lubez előterjesztett „egy elvi nyilatkozatot" és a Wolff-féle szabályzat átdolgozását; az albizottság elfogadta ezeket azzal, hogy az összbizottság elé terjeszti. Az összbizottság október 18-án ülésezett. Minthogy Eccarius megírta nekem, hogy

periculum in mora*, megjelentem és valóban megrémültem, amikor a jó Le Lubez felolvasott egy szörnyen frázisos, rosszul megírt és teljességgel éretlen bevezetést, amely elvi nyilatkozat akart lenni, s amelyből, a francia szocializmus legzavarosabb foszlányainak burka alól, minduntalan kikandikált Mazzini. Azonkívül nagyjából el volt fogadva az olasz szabályzat, amely minden egyéb hibájától eltekintve, valami valóban teljesen lehetetlen célt tűz ki, az *európai* munkásosztályok amolyan központi kormányát (természetesen Mazzinival a háttérben). Enyhe formában opponáltam, és sok ide-oda beszéd után Eccarius azt javasolta, hogy az albizottság újból „szerkessze meg" a dolgot. A Le Lubez nyilatkozatában foglalt „sentiment"**-eket ellenben megszavazták.

Két nappal később, okt. 20-án lakásomon egybegyűltek — Cremer az angolok képviseletében, Fontana (Olaszország) és Le Lubez. (Weston nem tudott eljönni.) Nekem addig a dokumentumok (Wolff és Le Lubez iratai) nem voltak a kezemben, nem készíthettem elő tehát semmit; de szilárdan el voltam tökélve, hogy lehetőleg egy sor se maradjon meg abból a vacakból. Hogy időt nyerjek, javaslatot tettem: mielőtt a bevezetést „megszerkesztjük", „vitassuk meg" a szabályzatot. Így is történt. Éjjel 1 óra lett, mire a szabályzat 40 pontja közül az elsőt elfogadtuk. Cremer azt mondta (*és ezt akartam elérni*), hogy az okt. 25-én összeülő bizottságnak nem tudunk semmit

* — a késlekedés veszéllyel jár[38] — *Szerk.*

** — „érzület", „érzés", „vélemény", „szempont" — *Szerk.*

előterjeszteni. A bizottság ülését el kell halasztani november 1-ig. Az albizottság viszont üljön össze okt. 27-én és igyekezzen végleges eredményre jutni. Ezt elfogadták és az „iratokat" megtekintésre nálam „hátrahagyták".

Láttam, hogy ebből a vacakból semmit sem lehet csinálni. Hogy azt a fölöttébb sajátos módot, ahogyan a már „megszavazott sentiment"-eket átszerkeszteni készültem, igazoljam, írtam egy *üzenetet a munkásosztályokhoz* (ami nem volt benne az eredeti tervben; amolyan áttekintést a munkásosztályok sorsáról 1845 óta); azzal az ürüggyel, hogy minden ténybeli állítás benne van ebben az „Üzenet"-ben, és hogy ugyanazt nem szabad háromszor elmondanunk, megváltoztattam az egész bevezetést, kidobtam az elvi nyilatkozatot és végül a szabályzat 40 pontja helyébe 10-et tettem. Ahol az „Üzenet"-ben nemzetközi politikáról van szó, országokról beszélek, nem pedig nemzetiségekről, és vádat Oroszország ellen hozok fel, nem a minores gentium* ellen. Az albizottság minden javaslatomat elfogadta. Csak arra kötelezték, hogy a szervezeti szabályzat bevezetésébe vegyek bele két frázist „kötelességről" és „jogról", valamint legyen benne az „igazság, erkölcs és igazságosság"[39]. Ezt azonban úgy helyeztem el, hogy ártani nem árthat.

A főbizottság ülésén „Üzenet"-emet stb. nagy lelkesedéssel (egyhangúlag) elfogadták. A vita a kinyomatásról stb. jövő kedden** lesz. Le Lubez megkapta

* — kisebb népek; másodrendű államok — *Szerk.*

** November 8-án. — *Szerk.*

az „Üzenet" egy másolatát, hogy franciára, Fontana pedig, hogy olaszra fordítsa. (Egyelőre van egy hetilap, címe „*Bee-Hive*" (a trade-unionista Potter szerkeszti), afféle „Moniteur"*.) Németre majd magam fordítom.

Nagyon nehéz volt a dolgot úgy megfogalmazni, hogy felfogásunk olyan formában jelenjen meg, amely azt a munkásmozgalom mostani álláspontja számára elfogadhatóvá teszi. Ugyanezek az emberek néhány hét múlva választójogi gyűléseket fognak tartani Brighttal és Cobdennal. Idő kell hozzá, amíg az újjáéledt mozgalom a kifejezés régi merészségét lehetővé teszi. Fortiter in re, suaviter in modo** szükséges. Mihelyt a dolgot kinyomtatták, megkapod.

1864. november 4.
Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 8—13. old.

* — „közlöny"; „hivatalos lap" — *Szerk.*
** — Erősen a dologban, finoman a módban. — *Szerk.*

MARX LUDWIG KUGELMANNHOZ

HANNOVERBE

London, 1865. febr. 23.
I. Modena Villas, Maitland Park,
Haverstock Hill

Tisztelt Barátom,

Tegnap kaptam meg számomra nagyon érdekes levelét és most válaszolok az egyes pontjaira.

Mindenekelőtt hadd jellemezzem röviden *Lassalle*-hoz való viszonyomat. Agitációja idején kapcsolatunk félbeszakadt, 1. az öntömjénező pöffeszkedés miatt, amit egyúttal a magam és mások műveinek legszemérmetlenebb plagizálásával kapcsolt össze; 2. mert *politikai* taktikáját *kárhoztattam;* 3. mert már agitációjának megkezdése előtt itt Londonban részletesen megmagyaráztam és „bebizonyítottam" neki, hogy a „*P o r o s z Állam*" közvetlen *szocialista* beavatkozása *képtelenség*. Hozzám írott leveleiben (1848-tól 1863-ig), valamint személyes találkozásaink alkalmával is, mindig az általam képviselt párt hívének vallotta magát. Mihelyt Londonban (1862 végén) meggyőződött arról, hogy *velem* nem *űzheti* játékait, elhatározta, hogy *ellenem* és a régi párt ellen „munkásdiktátornak" tolja fel magát. Mindamellett elismertem agitátori érdemét, noha rövid pályafutásának vége felé még ez az agitáció is egyre kétesebb színben tűnt fel előttem. Hirtelen halála, a régi barátság,

Hatzfeldt grófné siránkozó levelei, méltatlankodásom a *gyáva arcátlanság* miatt, melyet a polgári lapok tanúsítottak egy olyan emberrel szemben, akitől, míg élt, annyira rettegtek — mindez arra indított, hogy rövid nyilatkozatot tegyek közzé a nyomorult Blind ellen, ez azonban nem vonatkozott Lassalle működésének *tartalmára* (Hatzfeldtné a nyilatkozatot megküldte a „*Nordstern*"-nek). Ugyanezen okokból és abban a reményben, hogy a véleményem szerint veszélyes elemeket eltávolíthatjuk, megígértem Engelsszel együtt közreműködésünket a „*Sozialdemokrat*"-nak (a lap közölte az „Üzenet" fordítását[40], én pedig kívánságára Proudhonról, halálakor cikket írtam), s miután Schweitzer *kielégítő szerkesztőségi programot* küldött nekünk, megengedtem, hogy munkatársakként megnevezzen bennünket.[41] További biztosítékul szolgált nekünk, hogy *W. Liebknecht* — nem hivatalosan — tagja volt a szerkesztőségnek. Csakhamar azonban kiderült — a bizonyítékok a kezünkbe kerültek —, hogy *Lassalle* valóban *elárulta* a pártot. Formális szerződést kötött Bismarckkal (miközben természetesen *semmiféle* garancia az *ő* kezében nem volt). 1864. szeptember végén Hamburgba kellett volna mennie és ott (a meghibbant Schramm-mal és a porosz rendőrkém Marr-ral együtt) „*kényszerítenie*" Bismarckot Schleswig-Holstein bekebelezésére, azaz ezt a „munkások" nevében proklamálnia stb., minek ellenében Bismarck általános választójogot és némi szocialista maszlagot ígért.[42] Kár, hogy Lassalle ezt a komédiát nem játszhatta végig! Ez átkozottul nevetségesnek és becsapottnak tüntette volna fel őt!

S minden efféle kísérletnek egyszer s mindenkorra véget vetett volna!

Lassalle azért jutott ilyen tévutakra, mert „*reálpolitikus*" volt Miquel úr módjára, csak nagyobb formátumú és hatalmasabb célokra törő (Miquellel egyébként már régen tisztában voltam, s így fellépését azzal magyaráztam, hogy a Nemzeti Egylet egy kis *hannoveri* ügyvédnek pompás alkalom volt arra, hogy a maga szűk pátriáján kívül, egész Németország előtt hallassa a hangját és önmagának ily módon felfokozott „*realitását*" visszahatólag Hannover belterületén érvényesítse, tetejében „*porosz*" oltalom alatt „*hannoveri*" Mirabeau-t játsszon). Ahogyan Miquel és mostani barátai a porosz régensherceg által meghirdetett „új érát"[43] üstökön ragadták, hogy nemzeti egyletieskedjenek és belekapaszkodjanak a „porosz csúcsba"[44], ahogyan egyáltalában *porosz oltalom* alatt „polgári önérzetüket" kifejlesztették, úgy akarta Lassalle is a proletariátus Posa márkijának szerepét játszani az uckermarki II. Fülöpnél[45], a kerítő pedig közte és a porosz királyság között Bismarck lett volna. Ő csak a Nemzeti Egylet urait utánozta. De ha azok a középosztály érdekében idézték fel a porosz „reakciót", ő a proletariátus érdekében parolázott Bismarckkal. Azoknak az uraknak az eljárása annyiban jogosultabb volt a Lassalle-énál, amennyiben a polgár megszokta, hogy az orra előtt levő legközelebbi érdeket „realitásnak" fogja fel, és mert ez az osztály valóban mindenütt kompromisszumot kötött még a feudalizmussal is, míg a munkásosztálynak a dolog természeténél fogva becsületesen „forradalminak" kell lennie.

Az olyan teátrálisan hiú természet számára, mint Lassalle (akit azonban hitványságokkal, mint állás, polgármesteri hivatal stb., nem lehetett megvesztegetni), nagyon csábító gondolat volt: a proletariátus érdekében egy közvetlen tett, melynek végrehajtója Ferdinand Lassalle! Valójában túlságosan tudatlan volt az ilyen tett valódi gazdasági feltételeit illetően ahhoz, hogy önmagával szemben kritikusan őszinte legyen. Másrészt a német munkások az alávaló „*reálpolitika*" következtében, amellyel a német polgárok az 1849—59-es reakciót eltűrték és a népbutítást tétlenül szemlélték, túlságosan „*demoralizáltak*" voltak ahhoz, hogy ne fogadták volna üdvrivalgással az ilyen vásári megváltót, aki azzal kecsegtette őket, hogy egy ugrással az ígéret földjére juthatnak.

Ám hadd vegyem fel újra a fentebb elejtett fonalat! Alighogy a „Sozialdemokrat" megalakult, csakhamar kiderült, hogy az öreg Hatzfeldtné utólag végre akarja hajtani Lassalle „végrendeletét". Wageneren (a „Kreuzzeitung" emberén) keresztül kapcsolatban állt Bismarckkal és rendelkezésére bocsátotta a Munkásegyletet (Ált. Német), a „Sozialdemokrat"-ot stb. Schleswig-Holstein annektálását a „Sozialdemokrat"-ban kellett volna proklamálni, Bismarckot egyáltalában patrónusnak elismerni stb. Ezt az egész gyönyörű tervet az *hiúsította meg*, hogy részünkről Liebknecht ott volt Berlinben és a „Sozialdemokrat" szerkesztőségében. Jóllehet Engelsnek és nekem nem tetszett a lap szerkesztése, a talpnyaló Lassalle-kultusz, az alkalmi kacérkodás Bismarckkal stb., de természetesen fontosabb volt, hogy nyilvánosan egyelőre kitartsunk a lapnál és megakadályozzuk az öreg

Hatzfeldtné intrikáit és a munkáspárt teljes kompromittálását. Jó képet vágtunk tehát a rossz játékhoz, bár privátim folyvást írtunk a „Sozialdemokrat"-nak, hogy Bismarckkal szemben éppúgy sorompóba kell lépnie, mint a haladópártiakkal[46] szemben. Sőt még azt is eltűrtük, hogy Bernhard Becker, ez a felfuvalkodott piperkőc, aki teljesen komolyan veszi a Lassalle-tól végrendeletileg reá hagyományozott fontosságát, a *Nemzetközi Munkásszövetség ellen* intrikált.

Közben Schweitzer úr cikkei a „Sozialdemokrat"-ban egyre bismarckibbak lettek. Én már régebben megírtam Schweitzernek, hogy a haladópártiakat az „egyesülési jog kérdésében" *meg* lehet *félemlíteni*, hogy azonban *a porosz kormány sem most, sem soha* nem fog hozzájárulni az egyesülést korlátozó törvények teljes eltörléséhez, mert ez a bürokratizmus áttörésével, a munkások nagykorúsításával, a cselédtörvény szétfeszítésével, a nemesi parasztbotozás eltörlésével[47] stb. stb. járna, amit Bismarck sohasem engedhetne meg, és ami egyáltalában összeférhetetlen a porosz *hivatalnok*-állammal. Hozzátettem, hogyha a kamara elveti az egyesülést korlátozó törvényeket, a kormány azok fenntartása végett *frázisokhoz* folyamodnék (olyan frázisokhoz pl., hogy a szociális kérdés „mélyrehatóbb" lépéseket követel stb.). Mindez beigazolódott. És mit tett v. Schweitzer úr? Cikket írt Bismarck *mellett* és minden hősiességét olyan végtelenül kis emberek ellen tartogatja, mint Schulze, Faucher stb.

Azt hiszem, hogy Schweitzer stb. *becsületes* szándékúak, de *„reálpolitikusok"*. Számot akarnak vetni a *fennálló* viszonyokkal és nem akarják a „reálpolitika" e *privilégiumát* egyedül Miquel úrnak és társainak át-

engedni. (Akik, úgy látszik, maguknak akarják fenntartani azt a jogot, hogy a porosz kormánnyal összeszűrjék a levet.) Tudják, hogy a munkáslapok és a munkásmozgalom Poroszországban (és ennélfogva Németország többi részében is) csak a rendőrség kegyelméből létezik. Úgy akarják tehát venni a körülményeket, ahogy vannak, nem akarják ingerelni a kormányt stb., akárcsak a mi *„republikánus"* reálpolitikusaink, akik hajlandók egy Hohenzollern *császárt* „elfogadni". Én azonban, nem lévén „reálpolitikus", szükségesnek tartottam, hogy nyilatkozatot tegyek közzé[48] (melyet bizonyára csakhamar olvasni fog egyik vagy másik újságban) és ebben Engelsszel együtt felmondjak a „Sozialdemokrat"-nak.

Így hát egyszersmind azt is láthatja, miért nem tehetek ebben a pillanatban semmit Poroszországban. Az ottani kormány poroszországi visszahonosításomat kereken megtagadta.[49] *Agitációt* csak akkor engednének meg nekem ott, ha az v. Bismarck úr számára kívánatos formát öltene.

Százszorta többre becsülöm itteni agitációmat a *„Nemzetközi Szövetség"* útján. Az *angol* proletariátusra gyakorolt befolyás közvetlen és rendkívül fontos. Most felbolygatjuk itt az általános választójog kérdését, melynek itt természetesen *egészen más jelentősége van*, mint Poroszországban.

Egészében e „Szövetség" sikere *minden várakozást meghalad* itt, Párizsban, Belgiumban, Svájcban *és* Olaszországban. Csak Németországban állnak természetesen szemben velem Lassalle követői, akik

1. balgán fontosságuk elvesztésétől félnek;

2. ismerik határozott szembenállásomat azzal, amit

a németek „reálpolitikának" neveznek. (Az effajta „realitás" az, amely miatt Németország olyan messze elmarad minden civilizált ország mögött.)

Minthogy mindenki, aki az 1 shillinges tagsági jegyet kiváltja, tagja lehet a Szövetségnek; minthogy a franciák (szintúgy a belgák) az egyéni tagságnak ezt a formáját választották, mert a törvény tiltja nekik, hogy mint „Egyesület" csatlakozzanak hozzánk; minthogy Németországban hasonlóképpen áll a dolog, most elhatároztam, hogy felszólítom itteni és németországi barátaimat, alakítsanak ki társaságokat — mindegy, hány tagból — minden helységben, s e társaságoknak minden tagja váltson ki egy angol tagsági jegyet. Mivel az angol társaság *nyilvános*, ennek az eljárásnak még Franciaországban sincs semmi akadálya. Örülnék annak, ha Ön is közvetlen környezetével együtt ily módon kapcsolatba lépne Londonnal.

Köszönöm a receptjét. Különös módon három nappal érkezése előtt megint kitört rajtam az utálatos betegség. A recept tehát nagyon is jókor jött.

Néhány napon belül 24 további „Üzenet"-et* küldök Önnek. Épp most jött egy barátom, abba kell hagynom az írást, s mivel ezt a levelet szeretném már elküldeni, levelének többi pontjára majd legközelebb válaszolok.

Híve
K. M.

Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 444—448. old.

* „A Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzenete" (Marx és Engels Művei. 16. köt. 3—11. old.). — *Szerk.*

ENGELS
FRIEDRICH ALBERT LANGÉHOZ
DUISBURGBA

1. Southgate, Manchester,
1865. március 29.

Igen tisztelt Uram!

Nagyon kérem, bocsássa meg, hogy f. hó 2—4-i baráti sorait ilyen sokáig válasz nélkül hagytam. De ne ítéljen el, mielőtt meghallgatott. Az első napokban ugyanis nagyon el voltam foglalva részben felhalmozódott folyó üzleti ügyekkel, de részben a sok sürgős levelezéssel is, amely mindannyiszor felgyülemlik, valahányszor hosszú otium cun (vel sine) dignitate* után az ember egyszer csak ismét a nyilvánosság elé lép és amellett olyan derűs kalandokat ér meg, mint mi a kis „Sozialdemokrat"-tal. Ehhez még hozzájött egy lakásváltoztatás, amely irományaim között időlegesen némi rendetlenséget okozott és eközben levele elhányódott; csak tegnapelőtt találtam meg újra és most sietve válaszolok.

Baráti ajánlatát, hogy Marxnak és nekem megküldi a „Sphinx"-et és egyéb publikációit, hálásan köszönöm. Az itteni könyvkereskedőm Franz Thimm úr, Manchester, az ő közvetítésével mindent eljuttathat hozzám. Könyvkereskedői úton a küldemények rend-

* — megérdemelt (vagy meg nem érdemelt) pihenő[50] — *Szerk.*

szerint 3—4 hét alatt érnek ide; ezért lekötelezne, ha legalább az első számokat egyszerű nyílt keresztkötésben postán küldené (nem kerül sokba); a költségeket örömmel megtérítem. A Marxnak szóló küldeményeket is szíveskedjék hozzám küldeni — 12 órával érkezésük után megkapja őket. Amint azt önmaga is jól megérti, nem tudnék esetleges későbbi közreműködésre vonatkozólag már most valamiféle ígéretet tenni; egyelőre még hagyjuk nyitva ezt a kérdést, ámbár azzal, hogy az Ön lapjába dolgozunk, semmi esetre sem keveredhetünk abba a gyanúba, hogy Angliából akarjuk a németországi proletariátus valamely részét irányítani.

Válaszom akaratlan elodázása következtében időközben alkalmam nyílt kézhez kapni az Ön írását a munkáskérdésről; nagy érdeklődéssel olvastam el. Nekem is feltűnt mindjárt, amikor Darwint először olvastam, hogy az ő ábrázolása a növényi és állati életről meglepően hasonlít Malthus teóriájához. Csak más következtetésre jutottam, mint Ön, nevezetesen, hogy a legnagyobb szégyene a modern polgári fejlődésnek, hogy nem haladta még túl az állatvilág gazdasági formáit. Számunkra az ún. „gazdasági törvények" nem örök természeti törvények, hanem történelmi, keletkező és letűnő törvények, s a modern politikai gazdaságtan kódexe, amennyiben azt a gazdaságtan valóban objektíven alkotta meg, szerintünk csak azon törvények és feltételek összefoglalása, amelyek között a modern polgári társadalom kizárólag fennállhat, egyszóval: e társadalom termelési és érintkezési [Verkehrs] feltételeinek elvont kifejezése és összefoglalása. Ezért szerintünk ezek közül a törvé-

nyek közül egyik sem régibb — amennyiben *tisztán polgári viszonyokat* fejeznek ki —, mint a modern polgári társadalom; azok pedig, amelyek többé vagy kevésbé minden eddigi történelemben érvényesek voltak, éppen csak olyan viszonyokat fejeznek ki, amelyek valamennyi osztályuralmon és osztálykizsákmányoláson alapuló társadalmi állapotban közösek. Az előbbiekhez tartozik az ún. Ricardo-féle törvény, mely sem a jobbágyságra, sem az ókori rabszolgaságra nem érvényes; az utóbbiakhoz az, ami az ún. Malthus-féle elméletben helytálló.

Malthus, a pap, ezt az elméletet, mint minden egyéb gondolatát, egyenesen elődeitől lopta; semmi sem az övé belőle, csak a kétféle haladvány merőben önkényes alkalmazása. Magát az elméletet Angliában a közgazdászok már régen ésszerű mértékre redukálták; a népesség nyomást gyakorol — nem a létfenntartás, hanem a *foglalkoztatás* eszközeire; az emberiség gyorsabban szaporodhatna, mint ahogy azt a modern polgári társadalom el tudja viselni. A mi szemünkben ez újabb lelet, hogy ezt a polgári társadalmat a fejlődés olyan korlátjának nyilvánítsuk, amelynek meg kell dőlnie.

Önmaga is felteszi a kérdést, hogyan lehetne a népesség szaporodását összhangba hozni a létfenntartási eszközök gyarapodásával; ám az előszó egy mondatán kívül nem találok kísérletet a megoldásra. Mi abból indulunk ki, hogy ugyanazok az erők, amelyek a modern polgári társadalmat létrehozták — a gőzgép, a modern gépi berendezés, a tömeges gyarmatosítás, a vasutak és gőzhajók, a világkereskedelem — s amelyek a permanens kereskedelmi válságok révén

most már e társadalom szétzüllesztésén és végül megsemmisítésén munkálkodnak, hogy ezek a termelési és forgalmi eszközök elégségesek lesznek arra is, hogy az arányt rövid időn belül megfordítsák és minden egyes ember termelőerejét annyira fokozzák, hogy termelése éppenséggel 2, 3, 4, 5, 6 egyén fogyasztását kielégítse; hogy a városi ipar elegendő embert nélkülözhet majd ahhoz, hogy az eddiginél sokkal nagyobb erőket fordíthassanak a földművelésre; hogy a tudományt végre a földművelésre is nagy arányokban és ugyanazzal a következetességgel fogják alkalmazni, mint az iparra; hogy Délkelet-Európa és Nyugat-Amerika természettől trágyázott és számunkra kimeríthetetlen területeinek kiaknázása egészen másféle, az eddiginél sokkal hatalmasabb mértékben fog végbemenni. Ha majd ezeket a területeket mind felszántották és azután is hiány mutatkozik, lesz itt az ideje azt mondani: caveant consules*.

Túl keveset termelünk, ez az egész dolog nyitja. De *miért* termelünk túl keveset? Nem azért, mintha a termelés határát – még ha a mai helyzetet és a mai eszközöket tekintjük is — elértük volna. Nem — hanem azért, mert a termelés határát nem az éhes gyomrok száma, hanem a vásárló, fizetőképes *pénzeszacskók* száma szabja meg. A polgári társadalom nem akar, nem akarhat többet termelni. A pénztelen gyomrok — az a munka, amely *profittal* nem alkalmazható, amely tehát nem vásárlóképes — a halálozási arányt növelik. Ám ha egy hirtelen ipari fellen-

* — legyenek résen a consulok (nehogy baj érje az államot)[51] — *Szerk.*

dülés következtében — hisz folyvást előfordulnak ilyenek — ez a munka profittal alkalmazható lesz, akkor pénzt kap a vásárláshoz, létfenntartási eszközök pedig még mindig akadtak. Ez az az örök circulus vitiosus*, amelyben az egész közgazdaságtan forog. Feltételezik a polgári állapotok összességét és azután bebizonyítják, hogy minden egyes része egyben szükséges része — tehát „örök törvény".

Nagyon mulattatott az Ön leírása a Schulze-féle szövetkezetekről. Mindez a maga módján itt is megvolt, de most már jórészt megszűnt. Németországban az embereknek a proletárbüszkeséget még csak ezután kell megtanulniok.

Nem hagyhatom szó nélkül egy megjegyzését az öreg Hegelről, akitől Ön elvitatja a mélyebb matematikai és természettudományos képzettséget. Hegel matematikai tudása oly nagy volt, hogy a hagyatékában talált számos matematikai kéziratot egyik tanítványa sem volt képes kiadni. Az egyetlen ember, aki tudomásom szerint eléggé érti a matematikát és a filozófiát ahhoz, hogy ezt meg tudja tenni, Marx. A természetfilozófia részleteiben előforduló képtelenségeket természetesen készséggel elismerem Önnek, Hegel *igazi* természetfilozófiája azonban a „Logika" második részében, a lényeg tanában, egész doktrínájának tulajdonképpeni magvában található. Hiszen a modern természettudományos tan a természeti erők kölcsönhatásáról (Grove „Correlation of Forces" [Az erők korrelációja], azt hiszem 1838-ban jelent meg először) nem egyéb, mint más kifejezése vagy jobban

* — hibás kör, körben futó hibás okoskodás — *Szerk.*

mondva pozitív bizonyítéka az okról, hatásról, kölcsönhatásról, erőről stb. szóló hegeli kifejtésnek. Természetesen nem vagyok már hegeliánus, de még mindig nagy kegyeletet és ragaszkodást érzek az öreg óriás iránt.

Kiváló tisztelettel
Friedrich Engels

Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 458—461. old.

MARX LUDWIG KUGELMANNHOZ

HANNOVERBE

(Részlet)

Kedves Barátom,

Remélem, hosszabb hallgatásából nem kell arra következtetnem, hogy legutóbbi levelemmel* valamiképp megbántottam. Éppen fordítva áll a dolog. Kétségbeesett helyzetekben mindenki szükségét érzi egyszer annak, hogy kiöntse a szívét valakinek. De csak olyan embereknek, akik iránt különös, kivételes bizalommal viseltetik. Biztosíthatom Önt, hogy magánéletem kellemetlenségei sokkal inkább azért aggasztanak, mert munkám[52] befejezését akadályozzák, semmint bármiféle személyes vagy családi okból. Akár holnap véget vethetnék a dolognak, ha holnaptól valami gyakorlati foglalkozást akarnék űzni, ahelyett, hogy az ügyért dolgozom. Remélem, Önt éppoly kevéssé feszélyezi az a körülmény, hogy *Ön* a bajomon nem tud segíteni. Ez egészen oktalan ok volna.

És most áttérek néhány általános kérdésre.

Az első, a genfi kongresszus[53] miatt nagyon aggódtam. Egészében azonban várakozásomon felül jól sikerült. Nem remélt hatása volt Franciaországban, Angliában és Amerikában. Én nem tudtam és nem is akartam odamenni, de megírtam a londoni küldöt-

* Vö. Marx és Engels Művei. 31. köt. 515—516. old. — *Szerk.*

tek programját*. Szándékosan olyan pontokra korlátoztam, amelyek a munkások közvetlen egyetértését és együttműködését lehetővé teszik, s közvetlen tápot és lökést adnak az osztályharc szükségleteinek és a munkások osztállyá szerveződésének. A párizsi urak feje tele volt a legüresebb proudhoni frázisokkal. Tudományról fecsegnek és semmit sem tudnak. Lenéznek minden forradalmi, azaz magából az osztályharcból fakadó akciót, minden koncentrált, társadalmi mozgalmat, tehát olyan mozgalmat, mely *politikai eszközökkel* is (mint pl. a munkanap *törvényes* csökkentésével) eredményre vezethet; a *szabadság* és az antigouvernementalizmus** vagy tekintélyellenes individualizmus *ürügyével* — ezek az urak, akik 16 éve oly nyugodtan tűrték és tűrik a legnyomorultabb zsarnokságot! — valójában a közönséges polgári *gazdálkodást* prédikálják, csak proudhoni idealizált formában! Proudhon rengeteg kárt okozott. Látszatkritikája és az utópistákkal való látszatellentéte (ő maga *csak* nyárspolgári utópista, míg Fourier, Owen stb. utópiáiban egy új világnak a megsejtése és fantasztikus kifejezése található) először a „csillogó ifjúságot", a diákokat ragadta és vesztegette meg, azután a munkásokat, különösen a párizsiakat, akik mint luxusipari munkások, anélkül, hogy tudnák, „sehre"*** a régi szeméthez tartoznak. Tudatlanságukban, hiúságukban, pökhendiségükben, szószátyárságukban, pufogó felfuvalkodottságukban a pá-

* Vö. Marx és Engels Művei. 16. köt. 171—179. old. — *Szerk.*

** — mindenfajta kormány elvetése (a gouvernement = kormány szóból) — *Szerk.*

*** — „nagyon", „nagyon is" (tájszólásban) — *Szerk.*

rizsiak már szinte mindent elrontottak, mert annyian siettek a kongresszusra, hogy az korántsem állt arányban tagjaik számával. A jelentésben suttyomban majd a körmükre verek.

Nagy örömömre szolgált az egyidejűleg Baltimoreban lefolyt amerikai munkáskongresszus.[54] Szervezkedés a tőke elleni harcra — ez volt itt a jelszó, és figyelemre méltó, hogy a munkások helyes ösztöne ott ugyancsak felállította az általam Genf számára kidolgozott követelések legtöbbjét.

Az itteni reformmozgalom, melyet a mi Központi Tanácsunk indított meg (quorum magna pars fui*), most óriási és ellenállhatatlan méreteket öltött. Magam mindig a kulisszák mögött maradtam és — mióta jól halad — nem foglalkozom tovább az üggyel.

1866. október 9.
Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 524—525. old.

* — amiben nekem nagy részem volt[55] — *Szerk.*

ENGELS MARXHOZ

LONDONBA

Manchester, 1867. június 16.

Kedves Szerecsen!

Nyolc nap óta mindenféle veszekedés monsieur Gottfrieddal* és egyéb effajta históriák és háborgatások annyira lefoglaltak, hogy csak ritkán volt nyugodt percem az értékforma tanulmányozásához. Különben rég visszaküldtem volna neked az íveket. Főleg a 2. íven némileg érezhető a karbunkulusok hatása, de ezen már nem lehet változtatni, és úgy gondolom, a függelékben nem térsz ki rá újra, hiszen a filiszter úgysem szokott hozzá az ilyenfajta elvont gondolkodáshoz, s az értékforma kedvéért biztosan nem fog ráfanyalodni. Legfeljebb az itt dialektikus úton nyert eredményeket kissé részletesebben be lehetne bizonyítani történelmileg, hogy úgy mondjam, próbára lehetne tenni a történelmen, bár a legszükségesebbet erről már megmondtad; de annyi anyagod van erről, hogy bizonyosan egész jó kitérést tudnál még írni, amely a filiszternek történelmi úton mutatja ki a pénzképződés szükségszerűségét és az ezzel kapcsolatban végbemenő folyamatot.

Elkövetted azt a nagy hibát, hogy ezeknek az el-

* Gottfried Ermen. — *Szerk.*

vontabb fejtegetéseknek a gondolatmenetét nem tetted szemléletessé kisebb alszakaszokkal és külön alcímekkel. Ezt a részt olyanformán kellett volna tárgyalnod, mint ahogy Hegel Enciklopédiája teszi, rövid paragrafusokban, külön címmel emelve ki minden dialektikus átmenetet és lehetőleg külön betűfajtával nyomva a kitéréseket és a puszta példákat. Egy kicsit iskolamesteri színezete lett volna, de az olvasók egy igen nagy rétegének lényegesen megkönnyítette volna a megértést. A publikum, még a tudós publikum is, elszokott már a gondolkodásnak ettől a fajtájától, és minden lehető könnyítést meg kell adni neki.

A korábbi előadásmóddal (Duncker)[56] összehasonlítva, nagyon jelentős a haladás a dialektikus kifejtés élessége tekintetében, magát az előadást illetően egy s más jobban tetszik nekem az első alakban. Nagy kár, hogy éppen a fontos második ív sínyli meg a karbunkulusokat. De ezen már nem lehet változtatni, és aki képes a dialektikus gondolkodásra, mégis megérti. A többi ív nagyon jó és sok örömet szerzett nekem. Remélhetőleg hamarosan megint tudsz nekem öt-hat ívet küldeni (amihez, kérlek, ismét mellékeld az 5. ívet, hogy jól követhessem a fonalat), az itt egyenként elolvasott ívek összefüggően olvasva majd sokkal jobban hatnak.

Felfedeztem még néhány sajtóhibát. Csak azokat venném fel a jegyzékbe, amelyek valóban értelemzavaróak.

Tegnap Gumpertnál voltam. Szegény fiú! Napról napra jobban hanyatlik. Lehetetlen volt felkelteni az érdeklődését bármilyen tudományos, sőt akár politikai kérdés iránt. Városi pletykák, semmi egyéb, mint

városi pletykák. És amellett csodálkozik, hogy nem látogatja meg az ember gyakrabban.

A Hofmannt* elolvastam. Az újabb kémiai elmélet minden hibájával együtt nagy haladás a régebbi atomisztikussal szemben. A molekula mint az anyag *önálló létezésre képes* legkisebb része teljesen racionális kategória, Hegel szavával élve „csomópont" az osztások végtelen sorában, amely nem zárja le ezt a sort, de minőségi különbséget tételez. A régebben az oszthatóság határának mondott atom most már pusztán *viszony*, noha monsieur Hofmann maga lépten-nyomon újra visszaesik a régi elképzelésbe, miszerint vannak valóban oszthatatlan atomok. Egyebekben a kémiának a könyvben megállapított haladása valóban óriási, és Schorlemmer azt mondja, hogy ez a forradalom még napról napra folytatódik, úgyhogy mindennap újra forradalmi átalakulások várhatók.

Szívélyes üdvözlet feleségednek, a lányoknak és az elektrikusnak.[57]

Barátod
F. E.

5 ívet ma visszaküldök.

Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 297—298. old.

* A. W. Hofmann: „Einleitung in die moderne Chemie" [Bevezetés a modern kémiába]. — *Szerk.*

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Remélem, hogy a 4 ívvel meg vagy elégedve. Eddigi megelégedésed fontosabb nekem, mint bármi, amit az egész világ mondhatna róla. Mindenesetre remélem, hogy a burzsoázia világéletében megemlegeti karbunkulusaimat. Hogy micsoda disznó fráterek, annak most újabb bizonysága van! Mint tudod, a Children's Employment Commission [A gyermekek foglalkoztatottságát vizsgáló bizottság] öt évig működött. Első jelentése nyomán, amely 1863-ban jelent meg, a denunciált iparágakat rögtön „megrendszabályozták". A tory-kormány ennek az ülésszaknak az elején a szomorúfűz Walpole útján törvényjavaslatot nyújtott be, melynek alapján a bizottság valamennyi indítványát, nagyon megnyirbált formában ugyan, de elfogadták. A megrendszabályozandó fickók, köztük a nagy fémgyárosok, s főleg az „otthonmunka" vérszopói, berezelve hallgatnak. Most pedig petíciót nyújtanak be a parlamentnek és — *új vizsgálatot* követelnek! A régi — mondják — nem pártatlan! Arra számítanak, hogy a Reform Bill[58] teljesen leköti a közvélemény figyelmét, s így a dolgot kedélyesen és sutytyomban keresztülcsempészhetik, hiszen ugyanakkor a trade-unionokra kedvezőtlen szelek fújdogálnak.[59] A „*Jelentések*"-ben [„Reports"] a legförtelmesebbek ezeknek *a fickóknak a saját vallomásai*. Tehát tudják,

hogy új vizsgálat csak egyet jelent, mégpedig pontosan azt, „amit mi burzsoák akarunk" — újabb öt éves kizsákmányolási haladékot! Szerencsére az „Internacionálé"-ban elfoglalt helyem lehetővé teszi, hogy áthúzzam a kutyák ravasz számítását. A dolog rendkívül fontos. Másfél millió ember *tortúrájának megszüntetéséről* van szó, nem számítva a felnőtt férfimunkásokat![60]

Ami az *értékforma* kifejtését illeti, tanácsodat meg is fogadtam, meg *nem* is, hogy ebben a tekintetben is dialektikusan járjak el. Azaz 1. írtam egy *függeléket*, amelyben *ugyanezt a dolgot* amennyire csak lehet egyszerűen és amennyire csak lehet iskolamesteri modorban adom elő, és 2. tanácsodat követve minden előbbre vivő tételt paragrafusokba stb. osztottam be, *saját alcímekkel*. Az *előszóban* aztán a *„nem dialektikus"* olvasónak megmondom, hogy X—Y oldalt ugorja át és helyette olvassa el a függeléket.[61] Itt nemcsak a filiszterekre gondolok, hanem a tudásvágyó fiatalságra stb. is. Azonkívül a dolog az egész könyv szempontjából nagyon is döntő. A közgazdász urak nem vették észre eddig azt a szerfelett egyszerű tényt, hogy a *20 rőf vászon = 1 kabát* forma csak kifejletlen bázisa a *20 rőf vászon = 2 £* formának, tehát azt, hogy *a legegyszerűbb áruforma*, amelyben az áru értéke még nem mint minden más áruhoz való viszony, hanem csak mint saját természeti formájától *különböző* valami van kifejezve, magában foglalja a *pénzformának* és ezzel — in nuce* *a munkatermék valamennyi polgári formájának egész titkát*. A kifejtés nehézségét

* — csírájában — *Szerk.*

az első előadásban (Duncker) azzal kerültem el, hogy az *értékkifejezést* tulajdonképpen csak akkor elemzem, amikor már kifejletten, mint pénzkifejezés, jelenik meg.

Hofmannt illetően teljesen igazad van. Egyébként a III. fejezetem végén, ahol utalok a kézművesmesterek pusztán *mennyiségi* változások következtében tőkéssé való átváltozására, látni fogod, hogy ott a *szövegben* Hegel felfedezését a *pusztán mennyiségi változás minőségibe való átcsapásának törvényéről* úgy idézem, mint ami a történelemben és a természettudományban egyaránt igazolódik. A szöveghez fűzött *jegyzetben* (éppen akkoriban hallgattam Hofmannt) megemlítem a *molekuláris elméletet*, de nem Hofmannt említem meg, aki *semmit* sem talált fel a dologban, csak az utolsó *simítást* adta meg, hanem Laurent, Gerhardt és *Wurtz* nevét, akik közül az utóbbi *az igazi*[62]. Leveledet olvasva homályosan visszaemlékeztem a dologra és ezért utánanéztem a kéziratomban.

1867. június 22.
Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 299—300. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Utoljára a 20. ívet kaptam kézhez. Az egész mintegy 40—42 ív lesz. *Tiszta levonatokat* a neked elküldöttek óta máig *nem* kaptam. A nálad levőket elutazásodkor küldd vissza nekem.

Ami a nyárspolgár és a vulgáris közgazdász általad említett elmaradhatatlan ellenvetését illeti (ők persze elfelejtik, hogy míg a *megfizetett munkát munkabér* néven, addig a *meg nem fizetett munkát profit* stb. néven felszámítják), ez, tudományosan kifejezve, ebbe a kérdésbe torkollik:

Hogyan változik át az áru *értéke* az áru *termelési árává*, amelyben

1. *az egész munka mint megfizetett munka jelenik meg a munkabér* formájában;

2. a többletmunka viszont, vagyis az értéktöbblet, az *önköltségi áron* (= az állandó tőkerész ára + munkabér) *felüli felár* formáját ölti kamat, profit stb. néven.

Az erre a kérdésre adandó válasznak előfeltétele:

I. Hogy ki legyen fejtve pl. *a munkaerő napi értékének átváltozása a napi munka bérévé, vagyis árává.* Ez megtörténik ennek a kötetnek V. fejezetében.*

II. Hogy ki legyen fejtve *az értéktöbblet átváltozása*

* Vö. Marx és Engels Művei. 23. köt. 498—527. old. — *Szerk.*

profittá, a profit átváltozása átlagprofittá stb. Ez megkívánja *a tőke forgalmi folyamatának* előzetes kifejtését, mert ebben szerepet játszik a tőke megtérülése stb. Ez a dolog ezért csak a 3. könyvben fejthető ki (a *II. kötet* a 2. és a 3. könyvet tartalmazza). Itt fog kitűnni, honnan ered a nyárspolgárnak és a vulgáris közgazdásznak az *elképzelésmódja*, ti. onnan, hogy az ő agyukban mindig csak a viszonyok közvetlen *megjelenési formája*, nem pedig azok *belső összefüggése* tükröződik. Egyébként ha ez utóbbi volna a helyzet, mi szükség lenne akkor egyáltalában *tudományra?*

Ha mármost minden effajta ellenvetésnek *elejét venni* akarnám, elrontanám az egész dialektikus kifejtési módszert. Ellenkezőleg. Ebben a módszerben az a jó, hogy állandóan *csapdákat állít* a fickóknak, amelyek arra csábítják őket, hogy idő előtt kimutassák ostobaságukat.

Egyébként közvetlenül a 3. § — „*Az értéktöbblet rátája*" — után, amely legutoljára volt a kezedben, a „*Munkanap*" (harc a munkaidő tartamáért) című következik, amelynek tárgyalása *ad oculos** kimutatja, mennyire tisztában van a burzsoá úr *gyakorlatilag* profitja forrásával és szubsztanciájával. Megmutatkozik ez a *Senior-ügyben* is — amikor a burzsoá azt bizonygatja, hogy egész profitja és kamatja *az utolsó, meg nem fizetett munkaórából* származik.

1867. június 27.
Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 306—307. old.

* — *szemléltetően — Szerk.*

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Könyvemben a legjobb 1. (ez az alapja a tények *egész* megértésének) a mindjárt az *első* fejezetben kiemelt *kettős jellege a munkának*, aszerint, hogy a munka használati értékben vagy csereértékben fejeződik ki; 2. *az értéktöbbletnek a maga különös* formáitól a profittól, a kamattól, a földjáradéktól stb. *függetlenül való* tárgyalása. Ez főleg a második kötetben fog megmutatkozni. A különös formák tárgyalása a klasszikus közgazdaságtanban, amely azokat állandóan összekeveri az általános formával, merő kotyvalék.

Kívánságaidat, kifogásaidat, kérdéseidet stb. *írd bele*, kérlek, a tiszta levonatokba. Ez nagyon fontos nekem, mert számítok, előbb vagy utóbb, második kiadásra. Ami a IV. fejezetet illeti, sokat verejtékeztem, amíg *magukat a dolgokat*, ti. *az összefüggésüket* megtaláltam. Azután, amint ez megtörtént, az egyik Kékkönyv[63] a másik után pottyant közbe a végső *kidolgozáskor*, és én el voltam ragadtatva, látván, hogy a tények teljesen igazolják elméleti következtetéseimet. Végül, karbunkulusoktól gyötörten és a hitelezők mindennapos zaklatása közepette írtam!

A II. könyv *(forgalmi folyamat)* befejezésével kapcsolatban, amelyet *most írok*, ismét, mint sok évvel ezelőtt, hozzád kell fordulnom egy kérdésben!

Az állótőke mondjuk pl. csak 10 év múlva pótlandó

természetben. A közbeeső időben értéke részlegesen és fokozatosan visszaáramlik a vele termelt áruk eladása során. Az állótőkének ezt a fokozódó visszaáramlását (javításoktól és hasonlóktól eltekintve) csak akkor kell igénybe venni az állótőke pótlására, amikor az anyagi formájában pl. mint gép, már halott. A *közbeeső időben* azonban ezek a folyamatos visszaáramlások a tőkés kezében vannak.

Sok évvel ezelőtt azt írtam neked, hogy úgy látom, mintha ily módon egy *felhalmozási alap* képződnék, mert hiszen a tőkés a visszaáramlott részt a *közbeeső időben felhasználja*, mielőtt az állótőkét pótolja belőle. Te egy leveledben, kissé felületesen, ez ellen nyilatkoztál. *Később* láttam, hogy MacCulloch ezt a *törlesztési alapot felhalmozási alapnak* ábrázolja. Abban a meggyőződésben, hogy MacC sohasem gondolhat helyes dolgot, elejtettem az ügyet. MacC *apologetikus* szándékára már a malthusiánusok megadták a cáfolatot, de *a tényt ők is elismerik.**

Neked, mint gyárosnak, tudnod kell, mit csináltak az állótőke visszaáramlásaival azt az időt *megelőzően*, amikor az állótőkét *természetben* pótolnotok kell. Erre a kérdésre muszáj válaszolnod (elmélet nélkül, *merőben gyakorlatilag*).

1867. augusztus 24.
Marx és Engels Művei. 31. köt.
1973. 320—321. old.

* Vö. Marx: Értéktöbblet-elméletek. II. rész. 448—449. old. — *Szerk.*

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Dühringgel kapcsolatban.[64] Tőle már az is nagy dolog, hogy az „*eredeti felhalmozásról*" szóló szakaszt[65] csaknem pozitíve elfogadja. Fiatal még. Mint Carey híve, teljesen szembenáll a free-traderekkel*. Azonkívül *magántanár*, tehát éppenséggel nem búsul azon, hogy Roscher *professzor*, aki valamennyiük elől elzárja az utat, kap néhány rúgást. Nekem egyvalami nagyon szemet szúrt a recenziójában. Nevezetesen: amíg a munkaidő által való értékmeghatározás, mint magánál Ricardónál, „meghatározatlan", addig nem nyugtalanítja ezeket az embereket. De mihelyt exakt módon a munkanappal és annak változásaival hozzák kapcsolatba, a kérdés új, egészen kellemetlen színben tűnik fel előttük. Azt hiszem, Dühringet a Roscher elleni kajánság is sarkallta, hogy egyáltalán írjon a könyvről. Mindenesetre nagyon is kiszagolható attól való szorongása, hogy ő is Roscher sorsára jut. Furcsa, hogy a fickó nem érzi a könyvből a három alapvetően új elemet: 1. hogy ellentétben *minden* korábbi gazdaságtannal, amely az értéktöbblet különös részeit és azok fix formáit: a járadékot, a profitot, a kamatot *eleve* mint adott dolgokat kezeli, én mindenekelőtt az értéktöbblet általános formáját tárgyalom, amelyben

* — szabadkereskedőkkel — *Szerk.*

mindez még szétválasztatlanul, úgyszólván oldott állapotban van meg;

2. hogy kivétel nélkül valamennyi közgazdász figyelmét elkerülte az az egyszerű tény, hogy ha az áru kettős valami, használati érték és csereérték, akkor az áruban megtestesült munkának is kettős jellegűnek kell lennie, míg annak az elemzésnek, mely pusztán a sans phrase-munkát* veszi tekintetbe — mint például Smithnél, Ricardónál és másoknál —, mindenütt megmagyarázhatatlan dolgokba kell ütköznie. Valójában ez a kritikai felfogás egész titka;

3. hogy elsőnek ábrázolom a munkabért úgy, mint egy mögötte rejlő viszony irracionális megjelenési formáját, és ezt pontosan ki is mutatom a munkabér mindkét formáján, az időbéren és a darabbéren. (Segítségemre volt az, hogy a magasabb matematikában gyakoriak az ilyen formulák.)

Ami Dühring úrnak az értékmeghatározás ellen tett szerény ellenvetéseit illeti, a második kötetnél csodálkozni fog, hogy az értékmeghatározás a polgári társadalomban milyen kevéssé érvényes „közvetlenül". Valójában *egyetlen* társadalmi *forma sem* akadályozhatja meg, hogy ilyen vagy olyan módon ne a társadalom rendelkezésére álló munkaidő szabályozza a termelést. De ameddig ez a szabályozás nem a társadalomnak a munkaideje felett gyakorolt közvetlen tudatos ellenőrzése útján megy végbe — ami csak köztulajdon esetén lehetséges —, hanem az áruk árai-

* — a minden további nélküli munkát, egyszerűen a munkát — *Szerk.*

nak mozgása útján, addig a dolog annál marad, amit te már a „Deutsch-Französische Jahrbücher”-ben igen találóan megmondtál.

1868. január 8.
Marx és Engels Művei. 32. köt.
1974. 9—10. old.

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részlet)

Tegnap a Museumból akartam neked írni, de hirtelen olyannyira rosszul lettem, hogy a nagyon érdekes könyvet, amit a kezemben tartottam, kénytelen voltam összecsukni. Mintha fekete fátyol borult volna a szememre. Ehhez szörnyű fejfájás és szívszorongás. Hazabaktattam tehát. A levegő és a fény jót tett, és otthon aludtam egyet. Állapotom olyan, hogy tulajdonképp egy időre minden munkával és gondolkodással fel kellene hagynom, *de ez nehezemre esne, még ha megvolnának is az eszközeim a csavargáshoz.*

Maurerral kapcsolatban: a könyvei rendkívül jelentősek. Nemcsak az őskor, hanem a szabad birodalmi városoknak, az immunitást élvező földesuraknak, a közhatalomnak, a szabad parasztság és a jobbágyi függés közötti harcnak az egész későbbi fejlődése is teljesen új alakot ölt bennük.

Az emberi történelemben ugyanaz a helyzet, mint a paleontológiában. Még a legjelentékenyebb elmék sem látnak meg elveik miatt, az ítélőképesség valamilyen vakságából olyan dolgokat, amelyek az orruk előtt vannak. Később, amikor eljött az ideje, csodálkoznak, hogy annak, amit azelőtt nem láttak, még mindenütt mutatkoznak a nyomai. A francia forradalom és a vele összefüggő felvilágosodás ellen az első reakció természetesen az volt, hogy mindent közép-

koriasan, romantikusan láttak, és ettől még az olyan emberek sem mentesek, mint Grimm. A második reakció — és ez megfelel a szocialista iránynak, jóllehet ezeknek a tudósoknak sejtelmük sincs arról, hogy összefüggésben vannak vele — az, hogy a középkoron túlmenve, minden nép őskorát vizsgálják. Ekkor aztán meglepi őket, hogy a legősibben a legújabbat találják, még egyenlősítőket is, olyan fokon, amelytől Proudhon borzongana.

Hogy mennyire rabságban tart mindnyájunkat az ítélőképességnek ez a vaksága: éppen az *én* vidékemen, a *Hunsrückön* az önémet rendszer a *legutóbbi* évekig fennmaradt. Most emlékszem vissza, hogy apám *mint ügyvéd* beszélt nekem róla! Másik bizonyíték: miként a geológusok, még a legjobbak is, pl. Cuvier, bizonyos tényeket egészen fonákul értelmeztek, ugyanúgy olyan kaliberű filológusok, mint Grimm, hibásan *fordították* a legegyszerűbb latin mondatokat, azért, mert Mösernek (aki, emlékszem, el volt ragadtatva attól, hogy a németeknél a „szabadság" sohasem létezett, de az igen, hogy „a levegőmet szívod — jobbágyom vagy") és másoknak a hatása alatt voltak. Pl. Tacitusnak azt az ismert passzusát, hogy „*arva per annos* mutant et *superest ager*", ami azt jelenti, hogy a földeket (arva) váltogatják (sorshúzással, innen ered a *sortes* is később az összes Leges Barbarorumban[66]), és megmarad a közös föld (ager, mint ager publicus, ellentétben az arvával), Grimm és mások így fordítják: minden évben új szántóföldeket művelnek meg, és még mindig marad (megműveletlen) föld!

Ugyanígy az a passzus, hogy „colunt *discreti ac*

diversi"* szerintük azt bizonyítja, hogy a németek kezdettől fogva, mint a vesztfáliai junkerok, külön tanyákon gazdálkodtak. De *ugyanezen* a helyen így folytatódik: „*Vicos locant* non in nostrum morem *connexis* et *cohaerentibus aedificiis:* suum quisque locum *spatio circundat*"**, és ilyen germán ősfalvak a leírt formában még itt-ott léteznek Dániában. Skandináviának természetesen ugyanolyan fontossá kellett válnia a német jogtudomány és gazdaságtan szempontjából, mint a német mitológia szempontjából. És ebből kiindulva tudtuk csak újra kibetűzni múltunkat. Egyébként még Grimm meg a többiek is azt látják Caesarnál, hogy a németek mindig nemzetségi közösségben, nem pedig egyénileg telepedtek le: „gentibus cognationibusque, qui uno coierunt"***.

De mit szólna az öreg Hegel, ha megtudná odaát, hogy az *általános* (das *Allgemeine*) a németeknél és az északiaknál nem egyebet jelent, mint közös földet, a különös (das *Sundre*, *Besondre*) pedig nem más, mint a közös földből kihasított külön tulajdon (Sondereigen)? Hiszen itt a logikai kategóriák mégiscsak átkozottul „a mi érintkezésünkből" származnak.

Nagyon érdekes Fraastól (1847): „*Klima und Pflanzenwelt in der Zeit, eine Geschichte beider*" [Éghajlat és növényvilág az időben, adalék mindkettő-

* — „elkülönülve, különválasztva művelik (a földet)" — *Szerk.*

** — „*Falvakat létesítenek*, de nem a mi szokásunk szerint *összefüggő* és egymást érő[1] *épületekkel: mindegyik szabad térrel veszi körül* a maga helyét" — *Szerk.*

*** — „nemzetségenként és nagycsaládonként, amelyek együtt telepedtek le" — *Szerk.*

nek a történetéhez], tudniillik annak a bizonyítására, hogy az éghajlat és a növényzet a történelmi időben változik. Fraas darwinista Darwin előtt és maguknak a *fajoknak* a keletkezését is a történelmi időkből származtatja. De egyúttal agronómus. Azt állítja, hogy a kultúrával — fokának megfelelően — a parasztoknak oly kedves „nedvesség" veszendőbe megy (ezért is húzódnak a növények Délről Északnak) és végül sztyepp képződik. A kultúra első hatása hasznos, végül azonban az erdőirtás stb. folytán pusztító. Ez az ember ugyanolyan nagytudású filológus (*görög* könyveket írt), mint amilyen nagytudású vegyész, agronómus stb. A végeredmény az, hogy a kultúra, ha ösztönösen halad előre, és nem *uralkodnak* rajta *tudatosan* (eddig ő mint polgár természetesen nem jut el), sivatagokat hagy maga után, Perzsia, Mezopotámia stb., Görögország. Tehát itt is — öntudatlanul — szocialista tendencia!

1868. március 25.
Marx és Engels Művei. 32. köt.
1974. 49—51. old.

MARX LUDWIG KUGELMANNHOZ

HANNOVERBE

(Részlet)

Itt most az ír kérdés áll előtérben. Gladstone és Társai természetesen csak arra használják fel, hogy újra a kormányrúdhoz jussanak és mindenekelőtt, hogy legyen egy *kortesjelszavuk* (electoral cry) a legközelebbi, household suffrage-en[67] alapuló választásokon. A dolgoknak ez a fordulata *egyelőre* árt a munkáspártnak. Tudniillik a munkások között található intrikusok, akik be akarnak jutni a legközelebbi parlamentbe, mint Odger, Potter stb., most új *ürügyet* kaptak arra, hogy a polgári liberálisokhoz csatlakozzanak.

Ez azonban csak *büntetés*, amellyel Anglia — tehát az angol munkásosztály is — lakol az Írország ellen elkövetett sok évszázados nagy bűnéért. De végső soron ez majd ismét javára válik magának az angol munkásosztálynak. Ugyanis az *írországi angol* állam*egyház* — vagyis az, amit itt *ír egyháznak* neveznek — az *angol landlordizmus* vallási védőbástyája Írországban, egyúttal pedig magának az angliai államegyháznak (itt az államegyházról mint *földtulajdonosról* beszélek) előretolt erődítménye. Ha Írországban az államegyház elbukik, Angliában is elbukik, és mindkettőt követni fogja (a bukásban) először az írországi, aztán az angliai landlordizmus. De én elejétől fogva meg voltam győződve arról, hogy a szociális forrada-

lomnak *komolyan* az alapokon [von Grund aus], vagyis a földtulajdonon [Grund-und-Boden-Eigentum] kell kezdődnie.

A dolog ezenkívül azzal a nagyon hasznos következménnyel jár, hogy mihelyt az ír egyház halott, az Ulster-tartománybeli *protestáns* ír bérlők csatlakozni fognak a másik három ír tartomány katolikus bérlőihez és azok mozgalmához, míg eddig a landlordizmus ki tudta aknázni ezt a *vallási* ellentétet.

1868. április 6.
Marx és Engels Művei. 32. köt.
1974. 530—531. old.

MARX LÚDWIG KUGELMANNHOZ

HANNOVERBE

(Részlet)

Ami a „Zentralblatt"-ot illeti, az az ember[68] a lehető legnagyobb engedményt teszi annak elismerésével, hogy ha értéken egyáltalán értenek valamit, el kell fogadni végkövetkeztetéseimet. A szerencsétlen nem látja, hogy ha könyvemben nem lenne fejezet az „értékről", a valóságos viszonyoknak általam adott elemzése akkor is magában foglalná a valóságos értékviszony bebizonyítását és kimutatását. Az a fecsegés, hogy az értékfogalmat még be kell bizonyítani, csak a legteljesebb tudatlanságon alapul mind a szóban forgó tárgyat, mind a tudomány módszerét illetően. A gyerek is tudja, hogy minden nemzet felfordulna, ha nem is mondom, hogy egy évre, hanem csak néhány hétre abbahagyná a munkát. Ugyanúgy tudja azt is, hogy a különböző szükséglettömegeknek megfelelő terméktömegek a társadalmi összmunka különböző és mennyiségileg meghatározott tömegét kívánják meg. Hogy a társadalmi munka meghatározott arányokban való *elosztásának* ezt a *szükségességét* a társadalmi termelés *meghatározott formája* korántsem szüntetheti meg, hanem csak *megjelenési módján* változtathat, az magától értetődik. Egyáltalában, természeti törvényeket nem lehet megszüntetni. Ami a különböző történelmi állapotokban megváltozhat, az csak a *forma*, amelyben e törvények érvényesülnek. Márpedig az a

forma, amelyben a munkának ez a bizonyos arányokban történő elosztása érvényesül egy olyan társadalmi állapotban, amelyben a társadalmi munka összefüggése az egyéni munkatermékek *magáncseréjeként* jut kifejezésre, nem más, mint ezeknek a termékeknek a *csereértéke*.

A tudomány éppen abban áll, hogy kifejtsük, *hogyan* érvényesül az értéktörvény. Ha tehát eleve meg akarnánk „magyarázni" minden, a törvénynek látszólag ellentmondó jelenséget, akkor a tudomány *előtt* kellene szállítanunk a tudományt. Ricardónak éppen az a hibája, hogy az értékről szóló első fejezetében az összes lehetséges kategóriákat, amelyeket előbb még ki kell fejteni, *adottaknak* előfeltételezi az értéktörvénnyel való egyezésük kimutatása céljából.

Igaz, hogy másrészt az *elmélet története* — mint Ön helyesen feltételezte — azt bizonyítja, hogy az értékviszony felfogása — világosabban vagy homályosabban, illúziókkal felcifrázottabban vagy tudományosan jobban meghatározva — *mindig ugyanaz* volt. Minthogy a gondolkodás folyamata maga is a viszonyokból nő ki, maga is természeti folyamat, a valóban értő gondolkodás mindig csak ugyanaz lehet, és csak fokozatilag különbözhetik a fejlődés érettségétől, tehát egyszersmind a gondolkodás szervének az érettségétől függően. Minden egyéb — badarság.

A vulgáris közgazdásznak halvány sejtelme sincs arról, hogy a valóságos, mindennapos csereviszonyok és az értéknagyságok *nem* lehetnek *közvetlenül azonosak*. A polgári társadalom bökkenője éppen az, hogy benne a priori a termelésnek semmiféle tudatos társadalmi szabályozása nem megy végbe. Az ésszerű és

természetszerűen szükséges csak mint vakon ható átlag érvényesül. És a vulgáris közgazdász még azt hiszi, nagy felfedezést tesz, amikor a belső összefüggés feltárásával szemben büszkén arra hivatkozik, hogy megjelenésükben a dolgok másképp festenek. Valójában arra büszke, hogy a látszathoz tapad és azt tekinti végsőnek. De hát minek akkor egyáltalában a tudomány?

De a dolognak itt még más háttere is van. Az összefüggés megértésével összeomlik, még a gyakorlati összeomlás előtt, a fennálló állapotok örök szükségszerűségébe vetett minden elméleti hit. Tehát itt abszolút érdeke az uralkodó osztályoknak, hogy örökkévalóvá tegyék a gondolatnélküli zavarosságot. És mi egyébért fizetik a talpnyaló fecsegőket, akiknek nincs más kijátszható tudományos ütőkártyájuk, mint az, hogy a politikai gazdaságtanban egyáltalában nem szabad gondolkozni!

Hanem satis superque*. Mindenesetre mutatja a burzsoázia e papjainak züllöttségét, hogy munkások, sőt gyárosok és kereskedők is megértették a könyvemet és eligazodtak benne, míg ezek az „írás*tudók*" (!) arról panaszkodnak, hogy méltánytalanul sokat kívánok elméjüktől.

1868. július 11.
Marx és Engels Művei. 32. köt.
1974. 540—542. old.

* — nagyon is elég ebből — *Szerk.*

MARX ENGELSHEZ

MANCHESTERBE

(Részletek)

Az ír kérdéshez: múlt kedden* nem mentem a Központi Tanácsba. „A családom" nem engedte meg, hogy ebben a *ködben* és mostani egészségi állapotomban elmenjek — noha vállaltam, hogy én nyitom meg a vitát.

A dolgot a jövő kedden a következő módon adom majd elő: hogy egészen függetlenül minden „internacionális" és „humánus" „igazságot Írországnak"-szólamtól — ami *az Internacionálé Tanácsában* magától értetődik —, *az angol munkásosztálynak közvetlen, feltétlen érdeke, hogy Írországgal való mostani kapcsolatától megszabaduljon.* És ez a legmélyebb meggyőződésem, mégpedig olyan okokból, amelyeket részben magukkal az angol munkásokkal *nem* közölhetek. Sokáig azt gondoltam, hogy az ír rezsimet meg lehet dönteni az angol munkásosztály növekvő befolyásával. Mindig ezt a nézetet képviseltem a „*New York Tribune*"-ban. A kérdés mélyebb tanulmányozása most az ellenkezőjéről győzött meg. Az angol munkásosztály *soha semmit nem fog elérni*, amíg meg nem szabadult Írországtól. A dolgot Írországban kell meg-

* 1869. december 7. — *Szerk.*

indítani. Ezért olyan fontos az ír kérdés egyáltalában a társadalmi mozgalom szempontjából.

Ami a mostani *ír mozgalmat* illeti, három fontos mozzanat: 1. oppozíció az ügyvédek, a kalmárpolitikusok és a frázispuffogtatás ellen; 2. oppozíció a papok diktatúrája ellen, akik *(az előkelőek)*, mind O'Connel idején, mind 1789 és 1800 között árulók; 3. a mezőgazdasági munkások osztályának fellépése a bérlők osztálya ellen a legutóbbi gyűléseken. (Hasonló jelenség előfordult 1795—1800-ban.)

1869. december 10.
Marx és Engels Művei. 32. köt.
1974. 405., 406—407. old.

MARX LUDWIG KUGELMANNHOZ

HANNOVERBE

(Részlet)

Hosszú hallgatásomat azzal kell magyaráznod, hogy e háború alatt, amely a Főtanács külföldi levelezőinek zömét Franciaországba vonta, *csaknem az egész nemzetközi levelezést* nekem kell végeznem, ami nem csekélység. Ezenkívül a *„postai szabadság"* mellett, amely most Németországban és kivált az Északnémet Szövetségben, „legeslegkivált" pedig Hannoverben uralkodik, veszedelmes — nem számomra ugyan, hanem azok számára, akikkel Németországban levelezem —, ha megírom nekik nézetemet erről a háborúról, és mi másról írhat az ember ebben a pillanatban?

Te pl. kéred tőlem a háborúról szóló első üzenetünket. Megküldtem neked. Nyilván elsikkasztották. Ma mellékelem neked a röpiratalakban együtt megjelent mindkét üzenetet, valamint Beesly professzor cikkét a „Fortnightly Review"-ból és a mai „Daily News"-t. Minthogy ez porosz színezetű lap, valószínűleg áteresztik a dolgokat. Beesly professzor comteista és mint ilyennek kötelessége, hogy mindenféle rigolyái legyenek, egyébként azonban nagyon derék és bátor ember. Történelem-professzor a londoni egyetemen.

Úgy látszik, nemcsak Bonaparte-ot, tábornokait és hadseregét vitték fogságba Németországba, hanem vele meghonosították a tölgyek és hársak országában

az egész imperializmust is, minden nyavalyájával együtt.

Ami a német burzsoát illeti, az ő hódítás-ittasságán semmiképpen nem csodálkozom. Először is a harácsolás minden burzsoáziának életelve, és idegen tartományok bevétele mindig „bevétel". Azonkívül a német polgár annyi rúgást fogadott már alázattal honának atyjaitól és kivált a Hohenzollernoktól, hogy igazi élvezetét kell lelnie abban, ha a változatosság kedvéért egyszer az idegennek is kijut ezekből a rúgásokból.

Ez a háború mindenesetre megszabadított bennünket a „polgári republikánusoktól". Ijedelmes végre juttatta ezt a népséget. Ez pedig jelentős eredmény. A legjobb alkalmat adta professzorainknak, hogy az egész világ előtt lejárassák magukat mint szolgalelkű vaskalaposok. A háborút nyomon követő viszonyok csinálják majd a legjobb propagandát elveinknek.

Itt Angliában a háború kezdetén ultraorosz volt a közvélemény; most az ellenkezőjébe csapott át. A zenés kávéházakban pl. kipisszegik a német énekeseket az ő Wi-Wa-Wacht am Rhein-jükkel, a Marseillaise-t éneklő franciákat pedig kórusban kísérik. Azon kívül, hogy a néptömegek határozottan rokonszenveznek a köztársasággal és hogy a respectability* boszszankodik a most már napnál világosabb orosz—orosz szövetség miatt, és azon kívül, hogy a porosz diplomácia hangja a katonai sikerek óta arcátlanná

* — előkelőségek, tisztes polgárok, az ún. jó társaság — *Szerk.*

lett, itt a hadviselés módja — a rekvirálás rendszere, a falvak felperzselése, a franktirőrök kivégzése, túszok szedése és a harmincéves háború módszereinek egyéb ilyen felelevenítése — általános felháborodást keltett. Persze az angolok ugyanezt tették Indiában, Jamaikában stb., de a franciák sem nem hinduk, sem kínaiak, sem négerek, a poroszok pedig nem égiszülött angolok! Igazi hohenzollerni gondolat, hogy egy nép bűntettet követ el, ha tovább védekezik, azután, hogy fuccs az állandó hadseregének. Tény, hogy az I. Napóleon elleni porosz népháború valósággal szálka volt a derék III. Frigyes Vilmos szemében; meggyőződhetünk erről Pertz professzornak Gneisenauról írott történelmi művéből, aki népfelkelő-szabályzatában rendszerbe foglalta a franktirőr-háborút.[69] III. Frigyes Vilmos szívét rágta, hogy a nép a saját szakállára és legfelsőbb parancstól függetlenül verekedett.

De hát nyugtával dicsérjük a napot. A franciaországi háború még nagyon „randa" fordulatot vehet. A Loire-hadsereg ellenállása[70] „nem volt benne" a számításban, és a német erők mostani jobbra-balra szétszóródása pusztán ijedelmet akar kelteni, valójában azonban nem jár más eredménnyel, mint hogy minden ponton életre hívja a védekező erőt és gyöngíti a támadóerőt. A Párizs bombázásával való fenyegetőzés is csupán trükk. Magára Párizs városára a valószínűségszámítás szabályai szerint egyáltalán nem lehet komoly hatással. Ha összelőnek is néhány külerődöt, ha réseket törnek is, mit ér ez akkor, amikor az ostromlottak száma nagyobb az ostromlókénál? És ha az ostromlottak kiválóan verekedtek a

kitörések alkalmával, amikor az ellenfél sáncok mögül védekezett, akkor mi lesz, ha felcserélődnek a szerepek?

Párizs kiéheztetése az egyetlen reális eszköz. De ha ennek időpontja eléggé elhúzódik ahhoz, hogy hadseregek alakuljanak és a népháború kifejlődjék a vidéken, akkor ezzel sem nyernek egyebet, mint a súlypont eltolódását. Azonkívül még Párizs kapitulációja után is — Párizst nem lehet egy maroknyi katonasággal megszállni és féken tartani — tétlenségre lenne ítélve a behatolt hadsereg nagy része.

De bárhogy végződik is a háború, gyakoroltatta a fegyverforgatásban a francia proletariátust s ez a jövő legbiztosabb záloga.

1870. december 13.
Marx és Engels Művei. 33. köt.
Dietz, Berlin 1966. 162—164. old.

MARX LUDWIG KUGELMANNHOZ

HANNOVERBE

London, 1871. április 12.

Kedves Kugelmann,

„Orvosi intelmed" annyiban hatásos volt, hogy konzultáltam az én Dr. Maddisonommal és egyelőre alávetettem magam az ő gyógykezelésének. Ő azonban azt mondja, hogy a tüdőm teljesen rendben van és köhögésem légcsőhuruttal stb. függ össze. Kihathat a májamra is.

Tegnap kaptuk azt a korántsem megnyugtató hírt, hogy Lafargue pillanatnyilag Párizsban van (Laura nem).

Ha „Brumaire tizennyolcadikája" című munkám utolsó fejezetében utánanézel, megtalálod benne, hogy a francia forradalomnak szerintem legközelebb nem azt kell megkísérelnie, hogy, mint eddig, a bürokratikus-katonai gépezetet az egyik kézből a másikba tegye át, hanem hogy azt *szétzúzza*, s hogy ez minden valóban népforradalomnak előfeltétele a kontinensen. Ezt kísérelték is meg a mi hős párizsi elvtársaink. Micsoda rugalmasság, mennyi történelmi kezdeményezés, mennyi áldozatkészség van ezekben a párizsiakban! Miután hat hónapig éheztek és a belső árulás még a külső ellenségnél is jobban tönkretette őket, ők a porosz szuronyok árnyékában felkelnek, mintha sohasem lett volna háború Franciaország

és Németország között s nem állna még Párizs kapui előtt az ellenség! Ilyen nagyságra nincs példa a történelemben! Ha elbuknak, annak „jóhiszeműségük" az oka, semmi más. Azonnal Versailles ellen kellett volna vonulniok, miután előbb Vinoy, aztán a párizsi nemzeti gárda reakciós része magától eltakarodott. A kellő pillanatot lelkiismereti aggályaik miatt elszalasztották. Nem akarták *megkezdeni a polgárháborút*, mintha bizony Thiers, ez a gonosz korcsszülött nem kezdte volna meg már azzal, hogy megpróbálta Párizst lefegyverezni! Második hiba: a központi bizottság túl korán mondott le hatalmáról, hogy átadja helyét a Kommünnek. Ismét túl „tisztességes" aggályoskodásból! De akárhogyan van is, ez a mostani párizsi felkelés — ha leverik is a régi társadalom farkasai, disznai és hitvány kutyái — pártunk legdicsőbb tette a párizsi júniusi felkelés óta. Hasonlítsuk csak össze ezekkel a párizsi egetostromlókkal a német—porosz szent római birodalom egetimádó rabszolgáit, kaszárnyai, templomi, kurtanemesi és mindenekelőtt filiszteri bűzt árasztó ásatag maskarádéját.

Apropó. A L. Bonaparte pénztárából közvetlenül segélyezettek *hivatalosan közzétett* listájában szerepel az a feljegyzés, hogy *Vogt* 40 000 frankot kapott 1859 augusztusában! Közöltem ezt a tényt Liebknechttel további felhasználás végett.

Elküldheted nekem a Haxthausent, mert *újabban* nemcsak Németországból, hanem még Pétervárról is különféle brosúrákat stb. sértetlenül megkapok.

Köszönet különféle újságküldeményeidért (kérek továbbiakat, mert akarok valamit írni Németországról, a Reichstagról stb.).

Szívélyes üdvözlet a grófnő asszonynak és Käuzchennek*.

Barátod
K. M.

Marx és Engels Művei. 33. köt.
Dietz, Berlin 1966. 205—206. old.

* Gertrud és Franziska Kugelmann. — *Szerk.*

MARX LUDWIG KUGELMANNHOZ

HANNOVERBE

London, 1871. április 17.

Kedves Kugelmann,

Leveled rendben megjött. Pillanatnyilag nyakig vagyok a munkában. Ezért csak néhány szót. Teljesen érthetetlen előttem, hogyan hasonlíthatsz össze kispolgári tüntetéseket, mint az 1849. június 13-i stb. a mostani párizsi küzdelemmel.[71]

Nagyon kényelmes lenne persze világtörténelmet csinálni, ha csak azzal a feltétellel vennénk fel a harcot, hogy az esélyek csalhatatlanul kedvezők. Másfelől nagyon misztikus természetű volna a világtörténelem, ha „véletlenek" nem játszanának szerepet benne. Ezek a véletlenek természetesen maguk is beleesnek a fejlődés általános menetébe, s más véletlenek révén megint kiegyenlítődnek. De a gyorsulás vagy a késlekedés nagyon is ilyen „véletlenektől" függ — s ezek között szerepel az a „véletlen" is, hogy milyen jellemű emberek állnak először a mozgalom élén.

A döntően kedvezőtlen „véletlen" ezúttal korántsem a francia társadalom általános feltételeiben keresendő, hanem abban, hogy a poroszok ott vannak Franciaországban és közvetlenül Párizs előtt állnak. A párizsiak ezt nagyon jól tudták. De tudta a versailles-i polgári csőcselék is. Éppen ezért állították az elé

a választás elé a párizsiakat, hogy felveszik-e a harcot, vagy harc nélkül elbuknak. Az utóbbi esetben a munkásosztály demoralizálódása sokkal nagyobb szerencsétlenség lett volna, mint bármennyi „vezető" pusztulása. A munkásosztály harca a tőkésosztály és ennek állama ellen a párizsi küzdelem által új szakaszba lépett. Akárhogyan végződik is a dolog közvetlenül, egy új, világtörténelmi fontosságú kiindulópontot nyertünk.

Adio,
K. M.

Marx és Engels Művei. 33. köt.
Dietz, Berlin, 1966. 209. old.

MARX FRANKEL LEÓHOZ ÉS LOUIS-EUGÈNE VARLINHOZ

PÁRIZSBA

(Fogalmazvány)

London, 1871. május 13.

Kedves Frankel és Varlin polgártársak!

Találkoztam a levél átadójával*.

Nem lenne-e hasznos a versailles-i söpredékre nézve kompromittáló iratokat biztos helyre szállítani? Az efféle elővigyázatosság sohasem árthat.

Bordeaux-ból azt írták nekem, hogy a legutóbbi községi választásokon 4 Internacionálé-tagot választottak meg. A vidék kezd mozgolódni. Sajnos akciója helyileg korlátozott és „békés".

Az Önök ügyében több száz levelet küldtem a világ minden részébe, ahol szekcióink vannak. A munkásosztály különben is kezdettől fogva a Kommün mellett volt.

Angliában még a polgári újságok sem olyan vadak már, mint kezdetben. Időről időre sikerül azokba is kedvező cikkeket becsempésznem.

Úgy tűnik nekem, hogy a Kommün túl sok időt veszteget el csekélységekkel és személyi civódásokkal. Látszik, hogy a munkásokén kívül itt még más befolyások is érvényesülnek. Mindez nem ártana, ha idejük lenne, hogy az elvesztett időt pótolják.

Okvetlenül szükséges, hogy gyorsan megtegyenek

* *Valószínűleg* N. Eilau. — *Szerk.*

mindent, amit Párizson kívül, Angliában vagy másutt tenni akarnak. A poroszok nem fogják az erődöket a versailles-iaknak átadni, de a végleges békekötés (május 26.) után majd megengedik a kormánynak, hogy csendőreivel körülzárja Párizst. Minthogy Thiers és Társai a Pouyer-Quertier által megkötött szerződésükben, mint Önök is tudják, jókora borravalót alkudtak ki maguknak, vonakodtak elfogadni a német bankárok segítségét, amelyet Bismarck felajánlott. Ebben az esetben ugyanis elvesztették volna a borravalót. Mivel az *ő* szerződésük végrehajtásának előfeltétele Párizs meghódítása volt, arra kérték Bismarckot, hogy az első részlet kifizetésére Párizs elfoglalásáig adjon haladékot. Bismarck ezt a feltételt elfogadta. Minthogy Poroszországnak magának is igen sürgős szüksége van erre a pénzre, minden lehetséges könnyítést meg fog adni a versailles-iaknak, hogy Párizs bevételét meggyorsítsa. Legyenek tehát résen!

Marx és Engels Művei. 33. köt.
Dietz, Berlin 1966. 226—227. old.

MARX FRIEDRICH BOLTÉHOZ

NEW YORKBA

(Részletek)

Az *Internacionálét* azért alapították meg, hogy a munkásosztály valódi harci szervezetét állítsák a szocialista vagy félszocialista szekták helyére. Ez az első pillantásra látható az eredeti szervezeti szabályzatból és az Alapító Üzenetből. Másrészt, az Internacionálé nem állhatta volna meg a helyét, ha a történelem menete nem zúzta volna már szét a szektásságot. A szocialista szektásságnak és a valódi munkásmozgalomnak a fejlődése mindig fordított arányban áll egymással. Amíg a szektáknak (történelmileg) van létjogosultságuk, addig a munkásosztály még nem érett meg önálló történelmi mozgalomra. De mihelyt eléri ezt az érettséget, minden szekta lényegében reakcióssá válik. Az Internacionálé történetében azonban megismétlődött az, ami a történelemben mindenütt megmutatkozik. Az elavult igyekszik az újonnan kialakult formán belül ismét helyreállítani és fenntartani magát.

S az Internacionálé története a *Főtanács folytonos harca* volt e szekták és dilettáns kísérletek ellen, amelyek magán az Internacionálén belül igyekeztek a munkásosztály valódi mozgalmával szemben fenntartani magukat. Ez a harc a *kongresszusokon* folyt, de még inkább a Főtanácsnak az egyes szekciókkal való nem nyilvános tárgyalásain.

Minthogy Párizsban a proudhonisták (mutualisták[72]) a Szövetség alapítói között voltak, az első években természetesen ők tartották kezükben a kormányrudat Párizsban. Később természetesen alakultak ott velük szemben kollektivista, pozitivista stb. csoportok.

Németországban — a Lassalle-klikk. Magam két éven át leveleztem a hírhedt Schweitzerrel, és megcáfolhatatlanul bebizonyítottam neki, hogy Lassalle szervezete pusztán szektaszervezet és mint ilyen ellensége a *valódi* munkásmozgalom azon szervezetének, amelyre az Internacionálé törekszik. Neki megvolt rá az oka, hogy ne értse meg ezt.

1868 végén belépett az *Internacionáléba* az orosz Bakunyin, azzal a céllal, hogy ezen belül „*Alliance de la démocratie* socialiste" [A Szocialista Demokrácia Egyesülése] néven *egy második internacionálét* alakítson, *a maga vezetésével*. Minden elméleti tudás nélküli ember létére az volt az igénye, hogy ebben a külön testületben az Internacionálé *tudományos* propagandáját képviselje, és hogy ezt tegye ennek az *Internacionálén belüli* második *internacionálénak* sajátos hivatásává.

Programja valami jobbról-balra felületesen összekapkodott zagyvalék volt — *az osztályok (!) egyenlősége, az örökösödési jog eltörlése* mint a szociális mozgalom *kiindulópontja* (saint-simonista badarság), az *ateizmus*, amely mint *dogma* rá van kényszerítve a tagokra stb. és mint fő dogma a *politikai mozgalomtól való (Proudhon-féle) tartózkodás*.

Ez a gyermekmese tetszést aratott (és még van bizonyos talaja) Olaszországban és Spanyolországban,

ahol még kevéssé fejlődtek ki a munkásmozgalom reális feltételei, valamint a Francia-Svájc és Belgium néhány hiú, nagyravágyó és üres doktrinérjénél.

Bakunyin úr számára a doktrína (az ő Proudhontól, Saint-Simontól stb. összekoldult zöldsége) mellékes dolog — pusztán személyi érvényesülésének eszköze volt és most is az. Ha elméletileg nulla is, cselszövőként elemében van.

A Főtanácsnak évekig kellett harcolnia az ellen az összeesküvés ellen (amelyet bizonyos pontig a francia proudhonisták is támogattak, főleg *Dél-Franciaországban*). Végül a konferencia 1., 2. és 3., IX., XVI. és XVII. sz. határozataival megadta a régen előkészített csapást.

Magától értetődik, hogy a Főtanács nem támogatja Amerikában azt, ami ellen Európában harcol. Az 1., 2., 3. és IX. sz. határozat most törvényes fegyvereket ad a New York-i bizottságnak ahhoz, hogy véget vessen minden szektásságnak és dilettáns csoportnak, és szükség esetén kizárja őket.

A munkásosztály politikai mozgalmának végcélja természetesen a politikai hatalom meghódítása a munkásosztály számára, és ehhez természetesen a munkásosztály bizonyos pontig kifejlődött előzetes szervezete szükséges, amely magukból a gazdasági harcaiból nő ki.

Másrészt azonban minden olyan mozgalom, amelyben a munkásosztály mint osztály lép szembe az uralkodó osztályokkal, és külső nyomással kényszeríteni igyekszik őket, politikai mozgalom. Pl. az a kísérlet, hogy egy-egy gyárban vagy akár egy-egy

szakmában sztrájkokkal stb. az egyes tőkésektől a munkaidő valamely korlátozását kényszerítsék ki, tisztára gazdasági mozgalom; ezzel szemben az a mozgalom, hogy nyolcórás stb. *törvényt* kényszerítsenek ki, *politikai* mozgalom. S ily módon a munkások elszigetelt gazdasági mozgalmaiból mindenütt *politikai* mozgalom sarjad ki, vagyis az *osztály* mozgalma azért, hogy érdekeit általános formában érvényesítse, olyan formában, amelynek általános, társadalmilag kényszerítő ereje van. Ezek a mozgalmak bizonyos előzetes szervezetet tételeznek fel, de éppúgy eszközei is e szervezet fejlődésének.

Ahol a munkásosztály még nem eléggé haladt előre a szervezkedésében ahhoz, hogy döntő hadjáratot indítson az uralkodó osztályok kollektív hatalma, vagyis politikai hatalma ellen, mindenesetre nevelni kell erre, az uralkodó osztályok politikája elleni folytonos agitáció és e politikával szemben ellenséges magatartás útján. Ellenkező esetben a munkásosztály játékszer marad a kezükben, ahogy ezt a franciaországi szeptemberi forradalom bebizonyította, és ahogy bizonyos fokig az a játék is bizonyítja, amelyet Gladstone úr és Társai mind ez ideig még sikerrel űznek Angliában.

1871. november 23.
Marx és Engels Műveî. 33. köt.
Dietz, Berlin 1966. 328—330., 332—333. old.

ENGELS THEODOR CUNÓHOZ

MILÁNÓBA

London, 1872. január 24.

Kedves Cuno,

Éppen most kaptam meg levelét [J. Ph.] Becker útján s azt látom belőle, hogy az átkozott mardocheusok* elfogták Önnek írt december 16-i részletes levelemet. Ez annál bosszantóbb, mert megvolt benne minden szükséges adat a bakunyini intrikákról, tehát Ön egy teljes hónappal előbb értesült volna mindenről, s mert arra kértem benne, hogy idegen lévén, akit kiutasíthatnak, inkább tartózkodjék egy kissé a nyilvános agitációtól, hogy ott maradhasson és megtarthassa állását, amely közben, sajnos, kútba esett.

A *tagsági jegyeket* a konferenciának a bélyegekről szóló határozata értelmében megszüntettük és az utóbbiakkal helyettesítettük;[73] a tagsági jegyekkel már régóta sok visszaélés történt, mert mindenütt igen sok kitöltetlen jegy került a rendőrség kezébe, s ez fel is használta őket. Néhány nap múlva küldöm a 100 *bélyeget* a 10 frank nyugtázásaképpen; nálam nincsenek. A falábú öreg kapitányról itt nem tudunk semmit, a Főtanáccsal nincs kapcsolatban.[74]

Szervezeti szabályzatot szívesen küldenék, ha volna nekem. Franciául és angolul már ki van nyomva,

* — rendőrkopók — *Szerk.*

németül a napokban jön ki, az olasz fordítás itt fekszik nyomdakészen az íróasztalomban, de 1. nincs pénzünk, hogy a magunk számlájára kinyomassuk, 2. tekintve az olaszok általános lázongását, amelyet Bakunyin szított a konferencia és a Főtanács ellen, nagyon kétséges, hogy elismernék-e ott a konferencia határozataival egybehangzóan a Főtanács által gondozott módosított kiadást; amíg ez nem tisztázódik, nincs értelme szerintem a kinyomtatásnak. Közben megjelent ott a szervezeti szabályzat néhány olasz kiadása, pl. Girgentiben (az „Eguaglianza" kiadóhivataláé) és Ravennában (a megszűnt „Romagnolo" kiadóhivataláé — felvilágosítást Lodovico Nabruzzi adhat Ravennában), a „Plebe" is — Lodi, Corso Palestro — hirdetett egyet példányonként 10 centesimóért. Mindezek rossz fordítások ugyan, helyenként nem is hűek, s csak az eredeti ügyviteli szabályokat tartalmazzák, de egyelőre ezekkel kell beérni.

Becker azt írja, hogy beszámol majd önnek Bakunyin intrikáiról, de nem hagyatkozom erre, hanem röviden közlöm a legszükségesebbet. Bakunyin, aki 1868-ig az Internacionálé ellen intrikált, miután a berni békekongresszuson kudarcot vallott, csatlakozott az Internacionáléhoz és rögtön hozzáfogott, hogy *ezen belül* a Főtanács ellen konspiráljon. B-nek van egy külön elmélete, proudhonizmusnak és kommunizmusnak valami kotyvaléka, amelyben a fő dolog mindenekelőtt az, hogy ő nem a tőkét, tehát nem a történelmi fejlődés folytán a tőkések és bérmunkások között kialakult osztályellentétet tekinti a kiküszöbölendő legfőbb rossznak, hanem az *államot*. A szociáldemokrata munkások nagy tömege velünk együtt

azon a véleményen van, hogy az államhatalom nem egyéb, mint az a szervezet, amelyet az uralkodó osztályok — földbirtokosok és tőkések — hoztak létre maguknak, hogy társadalmi kiváltságaikat megvédjék; Bakunyin viszont azt állítja, hogy az *állam* teremtette meg a tőkét, a tőkésnek csak az *állam jóvoltából* van tőkéje. Minthogy tehát szerinte az állam a legfőbb rossz, mindenekelőtt az államot kell megszüntetni és akkor a tőkét magától elviszi az ördög; mi pedig fordítva, azt mondjuk: szüntessétek meg a tőkét, az összes termelési eszközök kevesek által való kisajátítását, s akkor az állam magától elesik. A különbség lényeges: az állam megszüntetése megelőző társadalmi átalakulás nélkül képtelenség — a tőke megszüntetése az éppen a társadalmi átalakulás, és ez az egész termelési mód megváltozását magában foglalja. Minthogy azonban Bakunyin számára az állam az alapvető rossz, semmi olyant sem szabad tenni, ami életben tarthatná az államot, vagyis bármilyen államot — köztársaságot, monarchiát vagy akármit. Ezért tehát *teljes tartózkodás mindenféle politikától.* Szerinte valamely politikai cselekedet, különösen pedig a választásokon való részvétel, az elv elárulása. Folytassunk propagandát, szidjuk az államot, szervezkedjünk, és ha *minden* munkás, tehát a többség, a mi oldalunkon van, akkor minden hatóságot felszámolunk, megszüntetjük az államot és helyére az Internacionálé szervezetét állítjuk. Ezt a nagy aktust, amellyel megkezdődik az ezeréves birodalom, *társadalmi felszámolásnak* nevezik.

Mindez fölöttébb radikálisan hangzik és olyan egyszerű, hogy öt perc alatt kívülről meg lehet tanulni,

s ezért a bakunyinista elmélet Olaszországban és Spanyolországban fiatal ügyvédeknél, orvosoknál és más doktrinéreknél gyorsan visszhangra is talált. De a munkások tömegével sohasem lehet majd elhitetni, hogy országuk közügyei nem egyszersmind az ő saját ügyeik is; a munkások természettől *politikusok*, és aki azt hajtogatja nekik, hogy ne törődjenek a politikával, azt végül faképnél hagyják. A munkásoknak azt prédikálni, hogy minden körülmények között tartózkodjanak a politikától, annyi, mint a papok vagy a burzsoá republikánusok karjaiba kergetni őket.

Minthogy tehát Bakunyin szerint az Internacionálé nem politikai harcra alakult, hanem azért, hogy a társadalmi felszámoláskor rögtön a régi államszervezet helyére léphessen, ezért annyira meg kell hogy közelítse a jövőbeli társadalom bakunyini eszményét, amennyire csak lehet. Ebben a társadalomban mindenekelőtt nem létezik *tekintély*, hiszen tekintély = állam = abszolút rossz. (Hogyan fognak az emberek gyárat működtetni, vasutat járatni, hajót vezetni anélkül, hogy volna valami végső fokon döntő akarat, egységes vezetés, azt persze nem mondják meg nekünk.) A többségnek a kisebbséggel szembeni tekintélye is megszűnik. Minden egyes ember, minden község autonóm lesz, de hogy akárcsak két emberből álló társadalom is hogyan lehetséges anélkül, hogy mindegyikük fel ne adna valamit a maga autonómiájából, azt Bakunyin megintcsak elhallgatja.

Tehát az Internacionálét is e szerint a minta szerint kell berendezni. Minden szekció autonóm és minden szekcióban minden egyes ember. Pokolba a *bázeli*

határozatokkal, amelyek a Főtanácsra kártékony és önmagát is demoralizáló tekintélyt ruháztak! Még ha *önként* ruházták is rá ezt a tekintélyt, meg kell szűnnie, éppen *azért*, mert tekintély!

Íme, röviden ezek ennek a szédelgésnek a fő pontjai. De kik a szerzői a bázeli határozatoknak? Nos, *maga Bakunyin* úr és kompániája!

Mikor ezek az urak a bázeli kongresszuson látták, hogy nem sikerül tervüket végrehajtani — a Főtanácsot áthelyeztetni Genfbe, azaz a kezükbe kaparintani —, másként fogtak a dologhoz. Megalapították a „Szocialista Demokrácia Egyesülését", egy internacionális társaságot a nagy Internacionálén *belül*, azzal az ürüggyel, amellyel most újból találkozik Ön a bakunyinista olasz sajtóban, pl. a „Proletarió"-ban, a „Gazzettino Rosá"-ban: a heves latin fajok részére markánsabb programra van szükség, mint a hűvös, lassú északiak számára. Ez a tervecske meghiúsult a Főtanács ellenállásán, amely természetesen nem tűrhetett meg az Internacionálén *belül* semmiféle különálló *inter*nacionális szervezetet. Azóta különböző formákban újra felmerült ez a terv, Bakunyinnak és híveinek azzal a törekvésével együtt, hogy a bakunyinista programot csempésszék az Internacionálé programja helyébe; másrészt pedig a reakció, Jules Favre-tól és Bismarcktól Mazziniig, mindig éppen az üres és hencegő bakunyinista frázisokra vetette rá magát, mikor az Internacionálét támadni akarta. Ezért volt szükség Mazzini és Bakunyin elleni dec. 5-i nyilatkozatomra, amelyet a „Gazzettino Rosa" is közölt.

A bakunyinisták magva néhány tucat jurai, akik

mögött összesen alig 200 munkás áll; az előőrsök azok a fiatal ügyvédek, orvosok és újságírók Olaszországban, akik most mindenütt az olasz munkások szóvivőiként ágálnak, továbbá néhányan Barcelonában és Madridban, s itt-ott egyesek — munkás szinte egy sem — Lyonban és Brüsszelben; itt csak egyetlen példány van belőlük, Robin. — A megvalósíthatatlanná vált kongresszus helyett a szükség nyomására összehívott konferencia ürügyet adott nekik, és mivel Svájcban a francia emigránsok zöme az ő pártjukra állt, mert ezek (mint proudhonisták) rokon húrokat találtak náluk, s személyes okokból is — így hát megindították a hadjáratot. Természetes, hogy mindenütt akad az Internacionáléban elégedetlen kisebbség és félreismert lángész, s ezekre, nem alaptalanul, számítottak is. Haderőik jelenleg a következők:

1. Maga Bakunyin — e hadjárat Napóleonja.

2. A 200 jurai s a francia szekció 40—50 tagja (genfi emigránsok).

3. Brüsszelben Hins, a „Liberté" szerkesztője, aki azonban *nyíltan nem* áll ki mellettük.

4. Itt az általunk soha el nem ismert „1871-es francia szekció"[75] maradványai, amely szekció máris három egymással hadakozó részre bomlott; továbbá a német szekcióból (az *Internacionáléból* való tömeges *kilépés* indítványozása miatt) kizárt kb. 20 lassalleánus, von Schweitzer úr fajtájából, akik a szélsőséges centralizáció és feszes szervezettség bajnokaiként remekül beleillenek az anarchisták és autonomisták szövetségébe.

5. Spanyolországban Bakunyin néhány személyes barátja és híve, akiknek a munkásokra, különösen

Barcelonában, erős befolyásuk volt, legalábbis elméleti tekintetben. Másfelől azonban a spanyolok nagy figyelmet fordítanak a szervezkedésre, s ennek hiánya másoknál a szemükbe ötlik. Milyen sikerre számíthat itt Bakunyin, azt csak az áprilisi spanyol kongresszus mutatja majd meg, s mert ott a munkások lesznek többségben, nem aggódom.

6. Végül Olaszországban tudtommal a torinói, a bolognai és a girgenti szekció foglalt állást a kongresszus határnap *előtti* összehívása mellett. A bakunyinista sajtó azt állítja, hogy 20 olasz szekció csatlakozott hozzájuk; én nem ismerem ezeket. Mindenesetre a vezetés majdnem mindenütt Bakunyin barátainak és híveinek kezében van, akik nagyhangúan viselkednek; a dolog tüzetesebb vizsgálata után azonban valószínűleg kiderül, hogy nem sokan állnak mögöttük, mert végül is az olasz munkások nagy tömege még mindig mazzinista és az is marad, amíg az Internacionálét ott a politikától való tartózkodással azonosítják.

Mindenesetre azonban Olaszországban úgy áll a dolog, hogy egyelőre ott a bakunyinisták viszik a szót az Internacionálében. A Főtanácsnak eszébe sem jut, hogy panaszkodjék emiatt, az olaszoknak joguk van annyi ostobaságot elkövetni, amennyit csak akarnak, s a Főtanács ezzel csak békés vita útján fog szembeszállni. Ahhoz is joguk van, hogy a juraiak szellemében a kongresszus összehívása mellett nyilatkozzanak, bár mindenesetre rendkívül furcsa, hogy olyan szekciók, amelyek csak most csatlakoztak és még nem tudhatnak semmiről semmit, ilyen kérdésben nyomban állást foglalnak, különösen mielőtt *mindkét*

felet meghallgatták volna! A torinóiaknak már nyíltan megmondottam a véleményemet erről s ezt fogom tenni a többi szekciókkal is, amelyek hasonlóképpen nyilatkoztak. Minden ilyen csatlakozó nyilatkozat ugyanis közvetve a körlevélben[76] a Főtanács ellen emelt hamis vádaknak és hazugságoknak a helyeslése; a Főtanács egyébként csakhamar maga is körlevelet bocsát ki ebben az ügyben*. Ha Ön meg tudja akadályozni, hogy a milánóiak *ennek megjelenése előtt* hasonló nyilatkozatot tegyenek, akkor teljesíti ezzel minden kívánságunkat.

A legfurcsább az, hogy ugyanazok a torinóiak, akik a juraiak mellett nyilatkoztak, tehát minket itt tekintélyelvűséggel vádolnak, most hirtelen azt követelik a Főtanácstól, hogy olyan módon tekintélyi alapon lépjen fel a velük versengő torinói „Munkásföderáció" ellen, ahogy eddig még sohasem tette: közösítse ki Beghéllit (a „Ficcanasó"-tól), aki pedig nem is tartozik az Internacionáléhoz stb. S mindezt mielőtt a Munkásföderációt is meghallgattuk volna afelől, hogy *ők* mit szólnak ehhez!

Hétfőn elküldtem Önnek a „Révolution Sociale"-t, benne a jurai körlevéllel, a genfi „Égalité" egy számát (a genfi föderális bizottság válaszát tartalmazó számból — ez a bizottság hússzor annyi munkást képvisel, mint a jurai — sajnos, már egyetlen példányom sincs) és egy „Volksstaat"-ot, amelyből megláthatja, hogyan vélekednek erről a históriáról Né-

* Vö. Marx és Engels: „Az állítólagos szakadások az Internacionáléban" (Marx és Engels Művei. 18. köt. 1—44. old.). — *Szerk.*

metországban. A szászországi gyűlés — 60 helység 120 küldöttje — *egyhangúlag* a Főtanács mellett foglalt állást. — A belga kongresszus (dec. 25—26.) a szervezeti szabályzat revízióját követeli, de a *szabály szerinti* kongresszuson (szeptemberben). Franciaországból napról napra kapunk helyeslő nyilatkozatokat. Itt, Angliában mindezek az intrikák, magától értetődően, nem találnak talajra. S a néhány intrikáló és fontoskodó ember kedvéért bizonyára nem hív össze rendkívüli kongresszust a Főtanács. Amíg törvényes alapon maradnak ezek az urak, addig a Főtanács készséggel hagyja őket működni — a legkülönfélébb elemeknek ez a koalíciója csakhamar szét fog hullani —, de mihelyt a szervezeti szabályzat vagy a kongresszusi határozatok ellen tesznek valamit, a Főtanács teljesíteni fogja kötelességét.

Ha meggondoljuk, milyen időpontban szövik ezek az emberek összeesküvésüket — éppen amikor mindenütt ádáz hajtóvadászat folyik az Internacionálé ellen — akkor sehogysem tudunk szabadulni attól a gondolattól, hogy a nemzetközi mardocheizmus* urainak a kacsói benne vannak ebben a játékban. S így is van. Béziers-ben a genfi bakunyinisták levelezője — a központi rendőrbiztos! Két fő bakunyinista, a lyoni Albert Richard és [G.] Blanc, itt jártak és kijelentették egy Scholl nevű lyoni munkásnak, akit felkerestek, hogy Thiers megbuktatására az egyetlen eszköz újra trónra ültetni Bonaparte-ot, s ők éppen azért utazgatnak *bonapartista* pénzen, hogy a *bonapartista restaurációnak propagandát csináljanak*

* — rendőrkémkedés — *Szerk.*

az emigránsok körében! S ezt nevezik ezek az urak politikától való tartózkodásnak! Berlinben a Bismarck által pénzelt „Neuer Sozialdemokrat" ugyanezt a nótát fújja. Hogy mennyire van benne az orosz rendőrség keze is, azt egyelőre nem firtatom, de Nyecsajev históriájába Bakunyin nyakig bele volt keverve (ő ugyan tagadja, de nekünk itt megvannak az eredeti orosz jelentések, s minthogy Marx és én értünk oroszul, nekünk nem beszélhet be semmit), s Nyecsajev vagy orosz agent provocateur, vagy mindenesetre úgy tevékenykedett, mintha az volna; továbbá Bakunyin orosz barátai között mindenféle gyanús egyén van.

Nagyon sajnálom, hogy Ön elvesztette állását; én határozottan megírtam Önnek, hogy kerüljön mindent, ami erre vezethet. Milánóban való tartózkodása sokkal fontosabb az Internacionálé számára, mint az a csekély hatás, mely *nyilvános* szerepléssel elérhető, titokban is sokat tehet az ember stb. Ha fordítások szerzésében stb. segítségére lehetek, a legnagyobb örömmel teszem meg, csak mondja meg, mely nyelvek*ről* és melyek*re* tud fordítani s *hogyan* lehetek használára.

A rendőrkopók az én fényképemet is elcsípték hát. Mellékelek egy másikat, s kérem, küldjön magáról is kettőt; az egyik arra való, hogy rávegye Marx kisasszonyt, adjon Önnek egy fényképet apjáról (csak nála van még néhány jó fotográfia).

Még egyszer kérem, legyen óvatos *mindenkivel* szemben, aki Bakunyinnal kapcsolatban áll. Minden szektának sajátossága, hogy tagjai szorosan összetartanak és intrikálnak — *minden közlését* — meg

lehet győződve róla — nyomban továbbadják Bakunyinnak. Bakunyinnak egyik fő alapelve, hogy az adott szó megtartása és más efféle dolgok merő burzsoá előítéletek, amelyeket az igaz forradalmárnak az ügy érdekében mindig megvetéssel kell kezelnie. Oroszországban nyíltan kimondja, Nyugat-Európában ez titkos tan.

Írjon nekem *minél előbb;* nagyon jó lenne, ha el tudnók érni, hogy a milánói szekció ne kapcsolódjék be a többi olasz szekció kórusába.

Üdvözlet és testvériség.

Híve
F. Engels

Ha Miss Burnsnek ír, sem belső borítékra, sem nevem *bármi* említésére *nincs szükség*. Mindent magam bontok fel.

Marx és Engels Művei. 33. köt.
Dietz, Berlin 1966. 387—393. old.

MARX MAURICE LACHÂTRE-HOZ

SAN SEBASTIANBA

London, 1872. március 18.

Maurice La Châtre polgártársnak

Kedves Polgártárs,

Helyeslem azt az ötletét, hogy a „Tőke" fordítását időszakosan megjelenő füzetek formájában adjuk ki. Ebben a formában a mű megközelíthetőbb lesz a munkásosztály számára, és ez a szempont szerintem mindennél fontosabb.

Ez az érem szebbik oldala, de van visszája is: az elemzésnek az a módszere, amelyet használtam, és amelyet eddig nem alkalmaztak gazdasági témákra, eléggé megnehezíti az első fejezetek olvasását, és félő, hogy a francia közönség, amely mindig türelmetlenül várja a végső következtetést és mohón vágyik megismerni az általános elvek összefüggését az őt közvetlenül érdeklő kérdésekkel, elkedvetlenedik, mert nem kapja meg mindjárt a folytatást.

Ez hátrány, amely ellen nem tehetek egyebet, mint hogy előre figyelmeztetem és előkészítem rá az igazságot kereső olvasókat. A tudományhoz nem visz széles országút, s csak azok remélhetik, hogy napsütötte ormait elérik, akik nem riadnak vissza attól, hogy meredek ösvényeinek megmászása fáradságos.

Fogadja, kedves polgártárs, nagyrabecsülésem kifejezését.

Karl Marx

Marx és Engels Művei. 33. köt.
Dietz, Berlin 1966. 434. old.

ENGELS AUGUST BEBELHEZ

HUBERTUSBURGBA

(Részletek)

Nem Hepner, hanem Yorcknak a pártválasztmány által aláírt, Hepnerhez intézett levele keltette bennünk azt az aggodalmat, hogy a szerencsétlenségre teljesen lassalleánus pártszervek arra használják fel az Ön fogságának tényét, hogy a „Volksstaat"-ot „becsületes" „Neuer Sozialdemokrat"-tá változtassák át. Yorck nyíltan bevallotta ezt a szándékot, és minthogy a választmány a szerkesztők alkalmazását és elbocsátását magának vindikálta, a veszély nyilván eléggé nagy volt. Hepner küszöbön álló kiutasítása[77] újabb fogódzót adott ezeknek a terveknek. Ilyen körülmények között mindenképpen tudnunk kellett, hányadán vagyunk, s ebből támadt ez a levelezés.

Ami már most a pártnak a lassalleánizmussal szemben elfoglalt álláspontját illeti, Önök természetesen jobban tudják megítélni a követendő taktikát, mint mi, főként az egyes esetekben. De a következőket is figyelembe kell venni. Ha valaki, mint Önök, úgyszólván a versenytárs helyzetében van az Általános Német Munkásegylettel szemben, akkor könnyen vet a kelleténél jobban számot a konkurrenssel, s megszokja, hogy mindenben reá gondoljon először. De mind az Általános Német Munkásegylet, mind a Szociáldemokrata Munkáspárt, s a kettő együttvéve, még

mindig csak igen csekély kisebbsége a német munkásosztálynak. Nézetünk szerint azonban, amelyet hosszú gyakorlattal igazoltnak látunk, a propagandában nem az a helyes taktika, hogy itt-ott egyes embereket és tagcsoportokat elhódítsunk az ellenféltől, hanem az, hogy a nagy, még részvétlen tömegre hassunk. Egyetlen új erő, amelyet magunk vontunk magunkhoz a nyers állapotból, többet ér, mint tíz átpártolt lassalleánus, akik mindig magukkal viszik a pártba hamis irányzatuk csíráját. S ha megkaphatnók a tömegeket a *helyi vezetők* nélkül, még megjárná. Így azonban mindig egész csomó ilyen vezetőt is vállalnunk kell, akiket kötnek régebbi nyilvános kijelentéseik, ha ugyan nem eddigi nézeteik is, és akiknek most mindenekelőtt azt kell bebizonyítaniok, hogy nem lettek hűtlenek elveikhez, hanem hogy a Szociáldemokrata Munkáspárt az *igazi* lassalleánizmust hirdeti. Ez volt a baj Eisenachban[78], ami akkor talán nem is volt elkerülhető, de feltétlenül ártottak ezek az elemek a pártnak, amely, nem tudom, az akkori átlépések nélkül ma nem volna-e legalább ugyanilyen erős. De mindenesetre szerencsétlenségnek tartanám, ha ezek az elemek erősítést kapnának.

Nem szabad az „egyesülésért" való kiáltozástól megtévesztetnünk magunkat. Akik a legtöbbet veszik szájukra ezt a szót, azok a legnagyobb egyenetlenség-szítók, mint ahogyan éppen most a svájci Jura-bakunyinisták, minden szakadás előidézői, kiáltoznak a leghangosabban egyesülésért. Az egyesülésnek ezek a fanatikusai vagy korlátolt koponyák, akik mindent egy határozatlan kásává akarnak összekeverni — s ennek csak le kell ülepednie, hogy

a különbségek még sokkal élesebb ellentétben feléledjenek, mert akkor egy fazékban vannak mind (Németországban szép példát láthatnak erre azokban, akik a munkások és kispolgárok megbékülését prédikálják) —, vagy pedig olyan emberek, akik a mozgalmat tudattalanul (mint pl. Mülberger) vagy tudatosan meg akarják hamisítani. Ezért bizonyos pillanatokban a legnagyobb szektások és a legnagyobb hepciáskodók és csirkefogók kiáltoznak leghangosabban az egyesülésért. Világéletünkben a legtöbb vesződségünk azokkal volt és a legtöbb galádság azok részéről ért bennünket, akik egyesülésért kiáltoztak.

Természetesen minden pártvezetőség sikereket akar elérni, és ez helyes is. De vannak körülmények, amikor kell lennie annyi bátorságunknak, hogy feláldozzuk a *pillanatnyi* sikert fontosabb dolgokért. Kivált az olyan pártban, mint a mienk, amelynek végső sikere olyan abszolút biztos és amely a mi életünkben és szemünk előtt olyan roppant nagy fejlődést ért el, koránt sincs mindig és feltétlenül szükség a pillanatnyi sikerre. Nézze pl. az Internacionálét. A Kommün után óriási sikere volt. A megrémült burzsoák mindenhatóságot tulajdonítottak neki. A tagok nagy tömege azt hitte, hogy ez örökre úgy marad. Mi nagyon jól tudtuk, hogy a buboréknak szét *kell* pattannia. Mindenféle csőcselék beléje kapaszkodott. A benne levő szektásoknak megnőtt a tarajuk és visszaéltek az Internacionáléval abban a reményben, hogy a legnagyobb ostobaságokat és alávalóságokat is megengedjük nekik. Ezt nem tűrtük. Jól tudva, hogy a buboréknak egyszer amúgy is szét kell

pattannia, nekünk nem az volt a fontos, hogy elodázzuk a katasztrófát, hanem hogy gondoskodjunk róla, hogy az Internacionálé tisztán és meghamisítatlanul kerüljön ki belőle. Hágában[79] szétpattant a buborék, és Ön tudja, hogy a kongresszus tagjainak többsége a csalódottság csömörével ment haza. Pedig e csalódottak közül, akik az általános testvériség és kiengesztelődés eszményét vélték megtalálni az Internacionáléban, majdnem mindnek otthon még sokkal keserűbb viszályokban volt részük, mint amilyen Hágában kirobbant! A szektás bajcsinálók most kiengesztelődést prédikálnak és bennünket szidnak összeférhetetleneknek és diktátoroknak! És ha Hágában békülékenyen léptünk volna fel, ha takargattuk volna a nyílt szakadást — mi lenne ennek a következménye? A szektások, nevezetesen a bakunyinisták kaptak volna egy évet arra, hogy az Internacionálé nevében még sokkal nagyobb ostobaságokat és gyalázatosságokat kövessenek el; a legfejlettebb országok munkásai utálkozva elfordultak volna; a buborék nem pattant volna szét, hanem tűszúrásoktól sérülten, lassan összezsugorodott volna; és a legközelebbi kongresszus, amely mégiscsak meg kellett volna hogy hozza a válságot, a legközönségesebb személyeskedések botrányába fulladt volna, mert hiszen az *elv* Hágában már áldozatul esett! Akkor az Internacionálénak valóban befellegzett volna — az „egység" pusztította volna el! Ehelyett most tisztességgel megszabadultunk a férges elemektől — az utolsó döntő ülésen jelen volt Kommün-tagok azt mondják, egyik Kommün-ülés sem keltett bennük olyan megrendítő hatást, mint ez az ítélőszék az

európai proletariátus árulói fölött —, tíz hónapig hagytuk, hogy minden erejüket megfeszítve hazudozzanak, rágalmazzanak, intrikáljanak — és hol vannak most? Most ők, akik állítólag az Internacionálé nagy többségét képviselik, most maguk kijelentik, hogy nem mernek eljönni a következő kongresszusra. (Részletesebben erről egy cikkben, amelyet ezzel egyidejűleg küldök a „Volksstaat"-nak.) És ha még egyszer meg kellene tennünk, lényegében nem cselekednénk másként — taktikai hibákat persze mindig követ el az ember.

Mindenesetre azt hiszem, hogy a lassalleánusok között található derék elemek idővel maguktól átmennek Önökhöz és ezért oktalanság volna érés előtt leszakítani a gyümölcsöt, mint az egyesülés hívei akarják.

Egyébként már az öreg Hegel megmondta: egy párt azáltal bizonyul győzelmesnek, hogy *kettéhasad* és kibírja a kettéhasadást. A proletariátus mozgalma szükségszerűen különböző fejlődési fokokon megy át; minden fokon megreked az emberek egy része és nem megy a többivel tovább; ez önmagában már megmagyarázza, miért valósul meg a „proletariátus szolidaritása" a valóságban mindenütt különféle pártcsoportosulásokban, amelyek életre-halálra küzdenek egymással, akárcsak a római birodalom keresztény szektái a legsúlyosabb üldözések közepette.

Arról sem szabad megfeledkeznie, ha pl. a „Neuer"-nak több előfizetője van, mint a „Volksstaat"-nak, hogy minden *szekta* szükségképpen fanatikus és e fanatizmusnál fogva, különösen olyan vidékeken, ahol új keletű (mint pl. az Általános Német Munkásegylet

Schleswig-Holsteinban), sokkal nagyobb pillanatnyi sikereket ér el, mint az a párt, amely szektás különcködés nélkül egyszerűen a valóságos mozgalmat képviseli. Viszont a fanatizmus nem is tart sokáig.

Be kell fejeznem, a posta megy. Sebtében még csak ennyit: Marx addig nem foghat Lassalle-hoz[80], amíg a francia fordítás el nem készült (kb. július végén), s akkor okvetlenül üdülésre van szüksége, mert túlerőltette magát a munkában.

Nagyon szép, hogy sztoikusan viseli el fogságát és tanul. Mindnyájan örülünk, hogy jövőre itt látjuk.

Szívélyes üdvözlet Liebknechtnek.

Őszinte híve
F. Engels

1873. június 20.
Marx és Engels Művei. 33. köt.
Dietz, Berlin 1966. 588., 589—592. old.

ENGELS
FRIEDRICH ADOLPH SORGÉHOZ
HOBOKENBA

(Részletek)

Kilépéseddel[81] a régi Internacionálé amúgy is teljesen lezárult és véget ért. S ez jó. A második császárság időszakához tartozott, amikor az egész Európában uralkodó nyomás az éppen újjáébredő munkásmozgalomnak egységet és minden belső polémiától való tartózkodást írt elő. Ez az a pillanat volt, amikor a proletariátus közös nemzetközi érdekei az előtérbe léphettek. Németország, Spanyolország, Olaszország, Dánia éppen csak hogy beléptek a mozgalomba vagy belépőfélben voltak. A mozgalom elméleti jellege 1864-ben egész Európában, ti. a tömegek között valójában még nagyon tisztázatlan volt, a német kommunizmus még nem létezett munkáspártként, a proudhonizmus túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy külön vesszőparipáival előrugtasson, Bakunyin új portékája még saját fejében sem volt meg, s még az angol trade-unionok vezetői is azt hitték, hogy a szervezeti szabályzat indokolásában megfogalmazott program alapján beléphetnek a mozgalomba. Az első nagy siker szükségképpen szétrobbantotta az összes frakcióknak ezt a naiv együtt haladását. Ez a siker a Kommün volt, amely szellemileg feltétlenül az Internacionálé gyermeke volt, jóllehet az Internacionálé egy ujját sem mozdította, hogy megcsinálja, és amelyért ennyiben teljes joggal is tették felelőssé az

Internacionálét. Amikor a Kommün révén az Internacionálé erkölcsi hatalommá lett Európában, rögtön elkezdődött a torzsalkodás. Mindegyik irányzat a maga számára akarta kiaknázni a sikert. Bekövetkezett az elkerülhetetlen bomlás.

A hágai kongresszus voltaképpen a véget jelentette — mégpedig mindkét párt számára. Az egyetlen olyan ország, amelyben az Internacionálé jegyében még lehetett tenni valamit, Amerika volt, és szerencsés ösztönnel oda helyeztük át a legfőbb vezetést. Most tekintélye ott is kimerült, s balgaság és erőpazarlás volna minden további erőfeszítés, hogy új életre galvanizáljuk. Az Internacionálé tíz esztendőn át uralkodott az európai történelmen az egyik oldalról — arról az oldalról, ahol a jövő rejlik — és büszkén tekinthet vissza végzett munkájára. Régi formájában azonban túlélte magát. Hogy egy új Internacionálé a régihez hasonló módon, az összes országok összes proletár pártjainak szövetségeként jöjjön létre, ahhoz a munkásmozgalomnak olyan általános letörése kellene, amilyen 1849 és 1864 között uralkodott. Ehhez most túlságosan nagy, túlságosan kiterjedt lett a proletárvilág. Azt hiszem, a legközelebbi Internacionálé — miután Marx írásai néhány évig majd hatottak — nyíltan kommunista lesz és egyenest a mi elveinket fogja maga elé tűzni.

1874. szeptember 12—17.
Marx és Engels Művei. 33. köt.
Dietz, Berlin 1966. 641—642. old.

ENGELS AUGUST BEBELHEZ

LIPCSÉBE

(Részlet)

Levele teljesen igazolja azt a nézetünket, hogy részünkről az egyesülés[82] elhamarkodott volt és jövendő szakadás csíráját hordozza magában. Már az is jó lenne, ha sikerülne ezt a szakadást elodázni addig, amíg túlesünk a legközelebbi Reichstag-választásokon...

A program, mostani alakjában, három részből áll:

1. A lassalle-i tételekből és jelszavakból, amelyeknek a bevétele pártunk szégyene. Ha két frakció megegyezik egy közös programban, beleveszik azt, amiben egyetértenek és nem érintik azt, amiben nem értenek egyet. A Lassalle-féle államsegély benne volt ugyan az eisenachi programban, de mint *egyike* a sok *átmeneti intézkedésnek*, és értesülésem szerint, ha az egyesülés *nem* jön létre, majdnem biztos, hogy az idei kongresszuson Bracke indítványára kirakták volna onnan. Most úgy szerepel, mint minden társadalmi nyavalya egyetlen csalhatatlan és kizárólagos gyógyszere. Óriási erkölcsi vereséget szenvedett pártunk azáltal, hogy a „vasbértörvényt" és a többi lassalle-i frázist hagyta magára kényszeríteni. Ezzel áttért a lassalle-i hitvallásra. Ezt most már nem lehet letagadni. A programnak ez a része a caudiumi iga[83], amely alatt pártunk Szent Lassalle nagyobb dicsőségére átmászott;

2. a demokratikus követelésekből, amelyeket egészen a Néppárt szellemében és stílusában szövegeztek meg;

3. a „*mai* állammal" szemben támasztott követelésekből (nem tudni, kivel szemben támasztják hát a többi „követelést"), amelyek nagyon zavarosak és logikátlanok;

4. általános tételekből, amelyeket többnyire a „Kommunista Kiáltványból" és az Internacionálé szervezeti szabályzatából vettek kölcsön, de ezeket úgy átszerkesztették, hogy vagy *teljességgel hamisat*, vagy pedig *tiszta badarságot* tartalmaznak, mint azt Marx az Ön előtt ismert írásában[84] részletesen kimutatta.

Az egész a legnagyobb mértékben rendszertelen, zavaros, összefüggéstelen, logikátlan és szégyenletes. Ha a burzsoá sajtóban akadna egyetlen kritikus elme, mondatonként elővehette volna ezt a programot, minden mondat valóságos tartalmát megvizsgálhatta, értelmetlenségüket igen kézzelfoghatóan feltárhatta volna, kimutathatta volna az ellentmondásokat és közgazdaságtani baklövéseket (például, hogy a munkaeszközök ma a „tőkésosztály monopóliuma", mintha földbirtokosok nem is volnának, aztán a „*munka* felszabadításáról" való fecsegés a munkásosztály felszabadítása helyett, hiszen a munka manapság éppen *túlságosan is szabad!*), és egész pártunkat szörnyen nevetségessé tehette volna. Ehelyett ezek a szamár burzsoá lapok ezt a programot egészen komolyan vették, beleolvasták, ami nincs benne, és kommunista programként értelmezték. A munkások,

úgy látszik, ugyanezt teszik. *Csupán ez a körülmény* tette Marxnak és nekem lehetővé, hogy ne a nyilvánosság előtt tagadjunk meg egy ilyen programot. Amíg ellenfeleink és ugyanúgy a munkások is a mi szándékainkat magyarázzák bele ebbe a programba, addig megengedhető, hogy hallgassunk róla.

Ha Ön a személyi kérdésben meg van elégedve az eredménnyel, akkor az igények a mi részünkről meglehetősen mélyre süllyedhettek. Kettő a mieink közül és három lassalleánus! Tehát a mieink itt sem egyenjogú szövetségesek, hanem legyőzöttek, eleve leszavazottak. A választmány tevékenysége, amennyire ismerjük, szintén nem épületes: 1. határozatot hozott, hogy Bracke brosúráját és B. Beckernek a lassalleanizmusról szóló két írását *nem* veszik fel a pártirodalom jegyzékébe; hogy ezt visszavonták, nem a választmányon és nem is Liebknechten múlott; 2. megtiltotta Vahlteichnak, hogy a Sonnemann által felajánlott tudósítói megbízatást a „Frankfurter Zeitung"-nál elvállalja. Ezt maga Sonnemann mondta el Marxnak, aki ott átutazott.

Ami engem itt még jobban meglep, mint a választmány arcátlansága és Vahlteich készsége, amellyel engedelmeskedett, ahelyett, hogy fütyülne a választmányra — az ennek a határozatnak a hihetetlen butasága. Gondoskodnék a választmány inkább arról, hogy egy olyan újságot, mint a „Frankfurter", mindenhonnan *csak* a mi embereink lássanak el.

...Abban teljesen igaza van Önnek, hogy az egész ügy nevelési kísérlet, amely ilyen körülmények között is nagyon kedvező eredménnyel kecsegtet. Az egye-

sülés ilyen értelemben nagy siker, ha két évig eltart. De ezt kétségtelenül sokkal olcsóbban is megkaphattuk volna.

1875. október 12.
Marx és Engels Művei. 34. köt.
Dietz, Berlin 1966. 158—160. old.

ENGELS
PJOTR LAVROVICS LAVROVHOZ

LONDONBA

London, 1875. november 12—17.

Kedves Lavrov úr,

Németországi utazásomról hazatérve[85] végre elővehettem az Ön cikkét, amelyet nagy érdeklődéssel olvastam el. Íme itt vannak erre vonatkozó megjegyzéseim, amelyeket németül írtam meg, hogy tömörebben fogalmazhassak.

1. A darwini tanításból elfogadom a *fejlődéselméletet*, Darwin bizonyítási módját azonban (létezésért folyó küzdelem, természetes kiválogatódás) az újonnan felfedezett tény első, ideiglenes, tökéletlen kifejezésének tartom csupán. Darwin előtt éppen azok az emberek, akik most mindenütt csak a létezésért folyó *küzdelmet* látnak (Vogt, Büchner, Moleschott stb.), éppen az *összeműködést* hangsúlyozták a szerves természetben, azt, hogy a növényvilág az állatvilágnak oxigént és táplálékot, s megfordítva, az állatvilág a növényeknek szénsavat és trágyát szolgáltat, amint ezt különösen Liebig emelte ki. Bizonyos határok között mindkét felfogásnak van bizonyos jogosultsága, de az egyik éppoly egyoldalú és korlátolt, mint a másik. A testek kölcsönhatása — mind a holt, mind az eleven természetben — egyaránt magában foglal összhangot és összeütközést, küzdelmet és összemű-

ködést. Ha tehát valaki, aki állítólag természetbúvár, megengedi magának, hogy a történelmi fejlődés egész, sokrétű gazdagságát a „létezésért folyó küzdelem" egyoldalú és sovány frázisába gyömöszölje bele, amelyet még a természet területén is csak cum grano salis* lehet elfogadni, akkor az ilyen eljárás már magában foglalja ítéletét.

2. Az Ön által említett három ubezsgyonnije darviniszti** közül, véleményem szerint, csak Hellwald érdemel említést. Seidlitz a legjobb esetben is csak aprócska nagyság. Robert Byr pedig regényíró, akinek most jelenik meg egy regénye „Dreimal" címmel az „Über Land Meer"-ben. Oda illik is az egész rodomontádája.

3. Anélkül, hogy kétségbe vonnám az előnyeit az Ön támadási módszerének, amelyet lélektaninak neveznék, én más módszert választottam volna. Mindegyikünkre többé vagy kevésbé hat az az intellektuális közeg, amelyben leginkább mozog. Oroszország számára, amelynek közönségét Ön nálam jobban ismeri, és egy propagandisztikus folyóiratban, amely a szvjazujuscsij affektra***, az erkölcsi érzésre apellál, valószínűleg az Ön módszere a jobb. Németország számára, ahol a hazug érzelgősség olyan hallatlan kárt okozott és okoz még mindig, ez nem volna megfelelő; helytelenül értelmeznék, szentimentális szellemben eltorzítanák. Nálunk inkább gyűlöletre

* — nagyon feltételesen; módjával; részben; megfontolva — *Szerk.*

** — meggyőződéses darwinista — *Szerk.*

*** — összekapcsoló affektusra — *Szerk.*

van szükség, mint szeretetre — legalábbis a legközelebbi jövőben —, mindenekelőtt pedig arra, hogy az emberek levetkezzék a német idealizmus utolsó maradványait és visszahelyezzék történelmi jogukba a materiális tényeket. Ezért én nagyjából a következőképpen támadnám meg ezeket a polgári darwinistákat — s a maga idején talán meg is teszem:

A létezésért folyó küzdelemről szóló egész darwini tan nem más, mint a bellum omnium contra omnes hobbesi tanának, a konkurrenciáról szóló polgári gazdasági tannak, valamint a malthusi népesedési elméletnek az átvitele a társadalomból az élő természetbe. Miután ezt a bűvészmutatványt végbevitték (amelynek feltétlen jogosultságát, miként erre az 1. pontban utaltam, vitatom, különösen a malthusi elméletet illetően), ugyanezeket az elméleteket megint csak átviszik a szerves természetből vissza a történelembe, s azután azt állítják, hogy bebizonyították: ezek az elméletek az emberi társadalom örök törvényei. Ennek az eljárásnak gyermetegsége szembeszökő, szót sem érdemes rá pazarolni. De ha részletekbe akarnék bocsátkozni, oly módon tenném, hogy elsősorban azt mutatnám ki, hogy ezek az emberek rossz *közgazdászok*, és csak másodsorban azt, hogy rossz természetbúvárok és filozófusok.

4. A lényeges különbség az emberi társadalom és az állati társadalom között az, hogy az állatok a legjobb esetben *gyűjtenek*, az emberek viszont *termelnek*. Már ez az egyetlen, de alapvető különbség lehetetlenné teszi, hogy az állati társadalmak törvényeit egyszerűen átvigyük az emberi társadalomra. Ez a különbség teszi lehetővé, hogy, mint ezt Ön helyesen

megjegyzi, az „ember ne csak a létért küzdjön, hanem az élvezetért és *élvezeteinek fokozásáért* is ... a magasabbrendű élvezet kedvéért kész legyen lemondani az alacsonyabbrendűekről". Anélkül, hogy vitatnám az Ön ebből levezetett további következtetéseit, én, saját előfeltevéseimből kiindulva, ezeket a következtetéseket vonnám le: az emberi termelés tehát bizonyos fokon olyan magas színvonalat ér el, hogy nem csupán a feltétlen szükségletek kielégítésére termel, hanem — bár eleinte csak egy kisebbség részére — luxusélvezetekre is. A létezésért folyó küzdelem — ha ezt a kategóriát itt pillanatnyilag elfogadjuk — ilyetén képpen az élvezetekért való küzdelemmé változik, vagyis már nem a puszta *létfenntartás* eszközeiért, hanem a *fejlődés* eszközeiért, a fejlődés *társadalmilag termelt* eszközeiért való küzdelemmé, s ezen a fokon az állatvilágból vett kategóriák már nem alkalmazhatók. De ha, mint most történik, a termelés a maga tőkés formájában a létfenntartás és a fejlődés eszközeinek sokkal nagyobb mennyiségét termeli, mint amennyit a tőkés társadalom el tud fogyasztani, mivel a valódi termelők nagy tömegét mesterségesen távoltartja a létfenntartásnak és a fejlődésnek ezektől az eszközeitől; ha ezt a társadalmat saját élettörvénye arra kényszeríti, hogy szakadatlanul fokozza ezt a számára már amúgy is túlságosan nagy termelést, s ezért periodikusan, minden tizedik évben kénytelen megsemmisíteni nemcsak rengeteg terméket, hanem még termelőerőket is — akkor mi értelme van itt még annak, hogy „létezésért folyó küzdelemről" fecsegnek? A létezésért folyó küzdelem itt már csak abban állhat, hogy a termelő osztály elveszi a termelés és az elosztás

vezetését attól az osztálytól, amelyre eddig rá volt bízva, de amely erre most már képtelenné vált — és ez éppen a szocialista forradalom.

Mellesleg megjegyezve, már pusztán az, ha az eddigi történelmet osztályharcok sorának tekintik, elegendő, hogy kitűnjék ama felfogás egész sekélyessége, amely szerint a történelem a „létezésért folyó küzdelem" alig változott megnyilvánulása. Ezért soha nem tennék ilyen szívességet ezeknek az áltermészettudósoknak.

5. Ugyanezen okból én megfelelően másképp fogalmaztam volna meg Önnek azt a lényegében teljesen helyes tételét, „hogy a szolidaritásnak a küzdelem enyhítésére vonatkozó eszméje... végül annyira megerősödhetik, hogy áthatja az egész emberiséget, s mint testvérek szolidáris társadalmát állítja szembe a világ többi részével, az ásványok, a növények és az állatok világával".

6. Nem tudok viszont egyetérteni Önnel abban, hogy a borba vszeh protyiv vszeh* volt az emberi fejlődés első fázisa.

Nézetem szerint a társas ösztön volt az egyik leglényegesebb tényezője annak, hogy a majomból kifejlődött az ember. Az első emberek nyilván hordákban éltek, s amennyire vissza tudunk tekinteni, azt látjuk, hogy ez így is volt.

November 17. Megint csak megzavartak, s ma újra előveszem ezt a levelet, hogy elküldjem Önnek.

* — mindenki harca mindenki ellen — *Szerk.*

Látni fogja, hogy megjegyzéseim az Ön támadásának inkább a formájára, a módszerére vonatkoznak, mint a lényegére. Remélem, eléggé világosnak találja majd őket, nagy sietségben írtam, s most, hogy újra elolvastam, sok szót meg szeretnék változtatni, de félek, hogy nagyon olvashatatlanná tenném azt, amit írtam.

Szívélyesen üdvözlöm Önt.

F. Engels

Marx és Engels Művei. 34. köt.
Dietz, Berlin 1966. 169—172. old.

MARX FRIEDRICH ADOLPH SORGÉHOZ

HOBOKENBA

(Részlet)

Németországban pártunkban — nem annyira a tömegek, mint a vezetők (magasabb osztálybeliek és „munkások") között — rothadt szellem érvényesül. A lassalleánusokkal kötött kompromisszum kompromisszumhoz vezetett további felemás elemekkel is, Berlinben (*Most* útján) Dühringgel és „csodálóival", de ezenkívül is a félig érett diákok és a bölcsnél is bölcsebb doktorok egész bandájával, akik a szocializmusnak „magasabb, ideális" fordulatot akarnak adni, azaz a materialista bázist (amely komoly tárgyi tanulmányokat követel, ha azon akar valaki dolgozni) modern mitológiával akarják helyettesíteni, az Igazság, Szabadság, Egyenlőség és Testvériség istennőivel. Ennek az irányzatnak egyik képviselője, dr. Höchberg úr, aki a „Zukunft"-ot kiadja, s „bevásárolta" magát a pártba, — feltételezem, hogy a „legnemesebb" szándékkal, csakhogy én fütyülök a „szándékra". Nyomorúságosabb valami, mint az Ő „Zukunft"-jának programja, ritkán látott napvilágot ennyi „szerény nagyravágyással".

Maguk a munkások, ha, mint Most úr és Társai, felhagynak a munkával és *hivatásos irodalmárok* lesznek, mindig „elméleti" galibát okoznak és mindig hajlamosak arra, hogy az állítólag „tudós" kasztokból származó kótyagosokhoz csatlakozzanak. Nevezete-

sen, amit évtizedek óta annyi munkával és fáradsággal söpörtünk ki a német munkások fejéből, és aminek kisöprése elméleti (tehát egyúttal gyakorlati) fölényt adott nekik a franciákkal és az angolokkal szemben — az *utópikus* szocializmus, a képzelgés a jövendő társadalmi építményről —, újra sokkal silányabb formában dühöng, nemcsak a nagy francia és angol utópistákhoz, hanem — Weitlinghoz hasonlítva is. Természetes, hogy az utópizmus, amely a materialista-kritikai szocializmus kora *előtt* ez utóbbit in nuce magában foglalta, most, hogy *post festum** jelentkezik, már csak bárgyú lehet, bárgyú, sületlen, és alapjában reakciós.

1877. október 19.
Marx és Engels Művei. 34. köt.
Dietz, Berlin 1966. 302—303. old.

* — *ünnep után; utólag — Szerk.*

MARX
NYIKOLAJ FRANCEVICS DANYIELSZONHOZ

PÉTERVÁRRA

London, 1879. április 10.

Tisztelt Uram,

Amikor megkaptam februári levelét (és egyidejűleg az értékes nyomtatványokat, amelyek ugyanúgy eljutottak hozzám, mint a többi, amit említ), a feleségem olyan súlyos beteg volt, hogy az orvosok kételkedtek, túléli-e a rohamot, és közben az én egészségi állapotom is komolyan megrendült. (Amióta a németországi és ausztriai helyzet meggátol abban, hogy évente ellátogassak Karlsbadba, egészségi állapotom valójában soha nincs teljesen rendben.) E körülmények között, amelyek csak egészen rövid ideje javultak, a küldött iratokat nem tudtam tanulmányozni. Időközben egy Szentpétervárra tartó némettel küldtem Önnek egy levelet, amelyben arra szorítkoztam, hogy igazoljam levelének vételét és jóindulatába ajánljam az átadót; legnagyobb meglepetésemre azonban tegnap újra megjelent itt és elmondta nekem, hogy bizonyos dolgok közbejötte miatt nem jutott Berlinen túl és teljesen lemondott arról, hogy Pétervárra utazzék.

Most pedig mindenekelőtt közölnöm kell Önnel (ez teljesen bizalmas), hogy, mint Németországból értesültem, munkám második kötete *nem adható ki*, amíg a jelenlegi rendszer a mai szigorúságban fenn-

marad. A hír, tekintve a status quót*, nem lepett meg, és, be kell vallanom, egyáltalán nem bosszantott — a következő okokból:

Először: Semmi esetre nem tettem volna közzé a második kötetet, amíg a jelenlegi angol ipari válság el nem éri tetőpontját. A tünetek ezúttal sajátosak, sok tekintetben eltérnek a múltban megfigyeltektől, és ez — egyéb módosító körülményeket figyelmen kívül hagyva — könnyen megmagyarázható azzal, hogy *angol válságot* még sohasem *előzött meg* ilyen szörnyű és már öt éve tartó válság *az Egyesült Államokban, Dél-Amerikában, Németországban, Ausztriában stb.*

Ezért előbb figyelemmel kell kísérni a dolgok jelenlegi alakulását megérlelődésükig, s csak azután tudja az ember „produktív módon", úgy értem *„elméletileg"* „fogyasztani" őket.

A jelenlegi helyzet egyik sajátossága a következő: mint tudja, bankcsődök voltak Skóciában és néhány angol grófságban, főleg a nyugatiakban (Cornwallban és Walesben). Mindazonáltal *Londont*, amely nem csupán az Egyesült Királyság, hanem az egész világ *pénzpiacának* is igazi *középpontja*, a válság ez ideig alig érintette. Sőt ellenkezőleg, az óriási bank-részvénytársaságok, mint az Angol Bank, kevés kivétellel eddig csak *kerestek* az általános leromláson. És hogy milyen ez a leromlás, azt megítélheti az angol kereskedelem és ipar filisztereinek teljes kétségbeeséséből, hogy fognak-e valaha jobb időket is látni! Ilyet még nem láttam, sohasem voltam tanúja ilyen morális

* — fennálló helyzetet — *Szerk.*

megrázkódtatásnak, noha 1857-ben és 1866-ban is Londonban voltam!

Kétségtelen, hogy a londoni pénzpiac szempontjából kedvező körülmények egyikének a *Francia Bank* helyzete tekintendő, amely a két ország érintkezésének újabb fejlődése óta az Angol Bank *fiókjává* vált. A Francia Bank annak következtében, hogy bankjegyeinek átválthatóságát még nem állították vissza, óriási mennyiségű nemesfém-rudat tartalékol, s a londoni tőzsdén fellépő bármiféle zavar első jelére francia pénz áramlik be, hogy felvásárolja a pillanatnyilag csökkent értékű papírokat. Ha a múlt ősszel a francia pénzt hirtelen visszavonják, az Angol Bank bizonyára kénytelen lett volna *in extremis** a legutolsó eszközhöz — a *banktörvény felfüggesztéséhez* folyamodni, és ebben az esetben bekövetkezett volna a pénzügyi krach.

Másrészről az a nyugodt mód, ahogyan az Egyesült Államokban a készpénzfizetést helyreállították, elhárított minden erről az oldalról fenyegető nyomást az Angol Bank tartalékaira. De ami mind a mai napig főképpen járult hozzá egy robbanás elhárításához a londoni pénzpiacon, az *Lancashire* és a többi ipari kerület (a nyugati bányakerületek kivételével) bankjainak külsőleg nyugodt állapota, bár megállapított tény, hogy ezek a bankok nemcsak tartalékaik jelentékeny részét fektették a gyárosok hasznot nem hajtó ügyleteiből származó váltók leszámítolásába és ezeknek az ügyleteknek a meghitelezésébe, hanem, mint például az oldhami bank, tőkéjük jelentékeny

* — *végszükségben* — *Szerk.*

részét új gyárak alapítására fordították. Ugyanakkor, főleg pamuttermékekből napról napra készletek halmozódnak fel nemcsak Ázsiában (kivált Indiában), ahová bizományi áruként szállítják őket, hanem Manchesterben stb. stb. is. Hogy a dolgok ilyen állása miként végződhetik a gyárosok, következésképpen a helyi bankok általános krachja nélkül, amely közvetlenül kihat a londoni pénzpiacra — azt nehéz elképzelni.

Közben sztrájkok és zűrzavar mindenfelé.

Mellesleg megjegyzem, hogy az elmúlt év folyamán, amely olyan kedvezőtlen volt minden más üzlet számára, a *vasutak* virultak, ám ez csak rendkívüli körülményeknek tulajdonítható, mint a párizsi kiállítás stb. Valójában a vasutak csak látszólag prosperáltak, oly módon, hogy adósságokat halmoztak és napról napra növelték *tőkeszámlájukat*.

De akárhogyan fejlődjék is ez a válság — bár részleteinek megfigyelése igen fontos a tőkés termelés kutatója és a teoretikus szaktudós számára —, megszűnik majd, akárcsak az elődei, és megnyit egy új „ipari ciklust", annak különböző fázisaival, virágzással stb.

De e „látszólag" szilárd angol társadalom burka alatt ott lappang egy másik válság — az *agrárválság*, amely nagy és komoly változásokat idéz elő e társadalom szociális szerkezetében. Erre a tárgyra más alkalommal visszatérek. Most túlságosan messzire vezetne.

Másodszor: A rengeteg anyag, amelyet nemcsak *Oroszországból*, hanem az *Egyesült Államokból* és máshonnan is kaptam, nagy örömömre „ürügyül" szolgál

ahhoz, hogy folytassam tanulmányaimat, s ne zárjam le őket végérvényesen a közzététel céljából.

Harmadszor: Orvosom figyelmeztetett, hogy jelentősen kurtítsam meg a „munkanapomat", hacsak nem akarok visszaesni abba az állapotba, amelyben 1874-ben és a rákövetkező években voltam, amikor gyakran szédültem és néhány órai komoly munka után nem bírtam tovább dolgozni.

Ami az Ön igen érdekes levelét illeti, csak néhány megjegyzésre szorítkozom:

A vasutak először, mint „couronnement de l'oeuvre"*, azokban az országokban jöttek létre, amelyekben a *modern ipar a leginkább kifejlődött*, Angliában, az Egyesült Államokban, Belgiumban, Franciaországban stb. Nemcsak abban az értelemben nevezem őket a „mű megkoronázásának", hogy (az óceánjáró gőzhajókkal és a távíróval együtt) végre olyan *közlekedési eszközök* voltak, amelyek megfeleltek a modern termelési eszközöknek, hanem abban az értelemben is, hogy óriási részvénytársaságoknak váltak bázisává, és egyúttal új kiindulópontul szolgáltak valamennyi *másfajtájú* részvénytársaság számára, kezdve a bank-részvénytársaságokon. Egyszóval eddig soha nem sejtett lökést adtak a *tőkekoncentrációnak*, úgyszintén meggyorsították és határtalanul kiterjesztették a *kölcsöntőke kozmopolita tevékenységét*, amely ily módon az egész világot átszövi a pénzügyi szédelgésnek és a kölcsönös *eladósodásnak*, a „nemzetközi" testvériség tőkés formájának hálózatával.

* — „a mű megkoronázása, betetőzése" — *Szerk.*

Másrészt a vasútrendszer megjelenése a kapitalizmus vezető államaiban képessé tett, sőt rákényszerített olyan államokat, amelyekben a kapitalizmus a társadalomnak néhány csúcsára korlátozódott, hogy rögtön megteremtsék kapitalista *felépítményüket*, s azt olyan méretekben kiszélesítsék, amelyek egyáltalán nem álltak arányban a társadalmi szervezet törzsével, amely a termelés nagy munkáját a hagyományos módon folytatta. Teljesen kétségtelen tehát, hogy ezekben az államokban a vasútépítés meggyorsította a társadalmi és politikai bomlást, mint ahogy a fejlettebb államokban siettette a tőkés termelés végső kifejlődését és ezzel végső átalakulását. Angliát kivéve minden államban a kormányok gazdagították meg és fejlesztették naggyá a vasúttársaságokat, az államkincstár terhére. Az Egyesült Államokban profitjuk növelésére megkapták ajándékba az állami föld jókora részét, nemcsak a vonalak megépítéséhez szükséges földet, hanem sok mérföld szélességben a vonal mindkét oldalán fekvő területet is, a rajta levő erdőkkel stb. Ily módon a vasúttársaságok a legnagyobb földtulajdonosokká váltak, hiszen a bevándorló kis farmerek természetesen az ilyen fekvésű földet keresték leginkább, mivel ez kész szállítási eszközöket biztosított termékeiknek.

Azt a rendszert, amelyet Franciaországban Lajos Fülöp vezetett be, vagyis, hogy a vasutakat a pénzarisztokraták egy kis bandájának kezére játszották, hosszú lejáratú birtokjoggal ruházták fel őket, a kamatokat pedig biztosították az állam zsebéből stb. stb., — ezt a rendszert Louis Bonaparte, akinek rendszere valójában jórészt a vasúti koncessziókkal való

üzérkedésre épült, s aki néhány koncesszióhoz csatornákat stb. is kegyeskedett ajándékozni, a végletekig hajtotta.

De Ausztriában és mindenekelőtt Olaszországban a vasutak új forrásai voltak az állam elviselhetetlen eladósodásának és a tömegek nyúzásának.

Általában véve a vasutak persze hatalmas lökést adtak a külkereskedelem fejlődésének, de ez a kereskedelem azokban az országokban, amelyek főleg *nyersterméket* exportálnak, növelte a tömegek nyomorát. Nemcsak azért, mert az új adósság, amelyet a kormányok a vasutak miatt vállaltak, a tömegekre nehezedő *adóterhet* szaporította, hanem azért is, mert ettől a perctől kezdve minden helyi termelést kozmopolita aranyá lehetett változtatni, és sok olyan cikk, amely ezelőtt nagy mennyiségben eladhatatlan volta miatt *olcsó* volt, mint például a gyümölcs, bor, hal, vadhús stb., *megdrágult*, és a nép többé nem fogyaszthatta, másrészt pedig *maga a termelés* is — a *termék* sajátos *fajtáját* értem ezen — megváltozott a termékeknek *kivitelre való nagyobb vagy kisebb alkalmassága* szerint, míg azelőtt főleg a *helyi* fogyasztáshoz alkalmazkodott. Így például Schleswig-Holsteinban szántóföldeket legelővé változtattak, mert a marhakivitel hasznothajtóbb volt, ugyanakkor pedig a földművelő népességet elűzték. Mindezek a változások persze igen előnyösek voltak a nagybirtokosok, az uzsorások, a kereskedők, a vasúttársaságok, a bankárok stb. számára, de nagyon is siralmasak a valódi termelőnek!

Lehetetlen — és ezzel be is fejezem levelemet (mert mindinkább közeledik az az idő, amikor postára kell adnom) — valóságos analógiákat találni az Egyesült

Államok és Oroszország között. Az előbbiben a kormányköltségek napról napra kisebbednek, az államadósság pedig gyorsan, évről évre csökken; az utóbbiban egyre inkább úgy látszik, hogy elkerülhetetlen vég az államcsőd. Az Egyesült Államok (bár igen alávaló módon, a hitelezők előnyére és a kisemberek rovására) megszabadult papírpénzétől, Oroszországban egyetlen gyár sem virágzik annyira, mint az, amely papírpénzt állít elő. Az Egyesült Államokban a tőkekoncentráció és a tömegek fokozatos kisajátítása nemcsak eszköze, hanem természetes (bár a polgárháború által mesterségesen siettetett) szülötte is egy példátlanul rohamos ipari fejlődésnek, mezőgazdasági haladásnak stb.; Oroszország inkább XIV. Lajos vagy XV. Lajos korára emlékeztet, amikor a társadalom épületének pénzügyi, kereskedelmi, ipari felépítménye, illetve helyesebben *homlokzata* úgy festett (bár sokkal szilárdabb alapon nyugodott, mint Oroszországban), mintha gúnyt űzne a termelés zömének (a mezőgazdasági termelésnek) stagnálásából és a termelők éhezéséből. Az Egyesült Államok jelenleg jóval felülmúlta Angliát a gazdasági haladás gyorsaságát tekintve, bár az elért gazdagság nagyságát tekintve még mögötte marad; ugyanakkor azonban a tömegek mozgékonyabbak és hatalmasabb politikai eszközök vannak a kezükben arra, hogy visszautasítsák a haladás azon formáját, amelyet az ő rovásukra valósítottak meg. Nem szükséges folytatnom az antitéziseket.

Apropó. A hitelről és a banküzletről melyik orosz munkát tartja Ön a legjobbnak?

Kaufmann úr volt szíves elküldeni nekem „a banküzlet elméletéről és gyakorlatáról" írott könyvét, de

kissé meglepődtem, hogy az az ember, aki egykor olyan intelligensen bírálta könyvemet a pétervári „Messenger de l'Europe"-ban[86], a modern tőzsdei szédelgés valamiféle Pindaroszává változott. Ezenkívül, pusztán szakmai szempontból tekintve is — és általában semmi egyebet nem kívánok egy ilyen fajta könyvtől — részleteiben korántsem eredeti. Legjobb része a papírpénz elleni polémia.

Azt beszélik, hogy bizonyos külföldi bankárok, akiknél egy bizonyos kormány újabb kölcsönt kívánt felvenni, biztosítékként azt követelték tőle, hogy adjon — alkotmányt. Én ezt egyáltalán nem hiszem el, mert — legalábbis mostanáig — modern üzletkötési módszerük igencsak közömbös volt a kormányformák iránt, és az is marad.

Kész híve
A. Williams

Marx és Engels Művei. 34. köt.
Dietz, Berlin 1966. 370—375. old.

MARX ÉS ENGELS KÖRLEVÉL BEBELNEK, LIEBKNECHTNEK, BRACKÉNAK ÉS MÁSOKNAK[87]

(Részlet)

A három zürichi kiáltványa

Közben megkaptuk a Höchberg-féle „Jahrbuch"-ot és ez tartalmaz egy cikket: „Rückblicke auf die sozialistische Bewegung in Deutschland" [Visszapillantások a németországi szocialista mozgalomra]; ezt, mint Höchberg maga mondta nekem, éppen a zürichi bizottság három tagja írta. Ebben olvashatjuk hiteles bírálatukat az eddigi mozgalomról és egyben hiteles programjukat az új lap magatartására vonatkozóan, már amennyire ez tőlük függ.

Mindjárt az elején ez áll:

„A mozgalom, amelyet Lassalle jelesül politikai mozgalomnak tekintett, és amelyre nemcsak a munkásokat, hanem minden becsületes demokratát is felszólított, s *amelynek élén* a tudomány független képviselőinek és *minden igaz emberszeretettől áthatott* férfiúnak kellett volna menetelnie, J. B. v. Schweitzer elnöksége alatt az *ipari munkások egyoldalú érdekharcává* laposodott."

Nem vizsgálom, vajon történelmileg így van-e ez és milyen mértékben. Schweitzernek itt speciálisan azt vetik a szemére, hogy a lassalleanizmust, amelyet itt polgári demokratikus-filantróp mozgalomnak fognak fel, az ipari munkások egyoldalú érdekharcává

laposította, elmélyítvén azt a jellegét, hogy ez a mozgalom az ipari munkások osztályharca a burzsoázia ellen.* Szemére vetik továbbá, hogy „elutasítja a polgári demokráciát". Ugyan mi keresnivalója van a polgári demokráciának a szociáldemokrata pártban? Ha az „becsületes emberekből" áll, nem is akarhat belépni, és ha mégis be akar lépni, úgy csak azért, hogy veszekedést szítson.

A lassalleánus párt „jobbnak látta, hogy a *legegyoldalúbb* módon *munkáspártként* ágáljon". Azok az urak, akik ezt írják, maguk is tagjai egy olyan pártnak, amely a legegyoldalúbb módon munkáspártként ágál, és most hivatali méltóságot viselnek e pártban.

* *E két mondat helyett eredetileg a következő, a kéziratban törölt passzus állt:* „Schweitzer nagy csirkefogó volt, de igen tehetséges koponya. Érdeme éppen az volt, hogy áttörte az eredeti szűk lassalleanizmust és annak korlátolt csodaszerét, az államsegélyt. Bármit vétett is korrupt indítékokból és bármennyire ragaszkodott is a saját uralma fenntartása céljából az államsegély lassalle-i csodaszeréhez, mégis érdeme, hogy áttörte az eredeti szűk lassalleanizmust, kiszélesítette a párt gazdasági látókörét és ezzel előkészítette annak későbbi beolvadását a német összpártba. Az osztályharcot a proletariátus és a burzsoázia között, minden forradalmi szocializmusnak a sarkpontját, már Lassalle is prédikálta. Ha Schweitzer ezt a pontot még nyomatékosabban hangsúlyozta, ez magát az ügyet illetően mindenesetre haladás volt, bármennyire ürügyet kovácsolt is belőle ahhoz, hogy diktatúrájára veszélyes személyeket meggyanúsítson. Teljesen helytálló, hogy a lassalleanizmust az *ipari* munkások *egyoldalú* érdekharcává tette. De egyoldalúvá csak azért tette, mert politikai korrupció okából a mezőgazdasági munkásoknak a nagybirtok ellen vívott érdekharcáról tudni sem akart. Nem ezt vetik itt a szemére; az »ellaposítás« abban áll, hogy *elmélyítette* a mozgalomnak azt a jellegét, hogy az ipari munkások osztályharca a burzsoázia ellen." — *Szerk.*

Itt teljes összeférhetetlenség áll fenn. Ha azt gondolják, amit írnak, akkor ki kell lépniük a pártból, legalábbis le kell mondaniok hivatali méltóságukról. Ha ezt nem teszik, ezzel beismerik, hogy hivatali állásukat arra akarják felhasználni, hogy a párt proletár jellege ellen harcoljanak. A párt tehát önmagát árulja el, ha meghagyja őket hivatali méltóságukban.

A szociáldemokrata párt tehát ezeknek az uraknak a véleménye szerint *ne* legyen egyoldalú munkáspárt, hanem „minden igazi emberszeretettől áthatott férfiú" sokoldalú pártja. Ezt mindenekelőtt úgy kell bebizonyítania, hogy leveti a nyers proletár-szenvedélyeket, és a „jóízlés kifejlesztése" meg a „jó modor elsajátítása végett" (85. old.) művelt filantróp burzsoák vezetése alá helyezi magát. Akkor majd egynémely vezető „gyatra fellépését" is tiszteletreméltó „polgári fellépés" váltja fel. (Mintha bizony az itt szóban forgó emberek külsőleg gyatra fellépése nem a legkisebb dolog lenne, amit a szemükre lehet vetni!) Akkor majd „a *művelt* és *vagyonos* osztályok köreiből *számos hívünk* támad. De *ezeket* kell előbb megnyerni, ha azt akarjuk, hogy a... kifejtett agitációnak *kézzelfogható eredménye* legyen". A német szocializmus „túlságosan nagy fontosságot tulajdonított a *tömegek* megnyerésének és közben elmulasztotta, hogy a társadalom ún. felsőbb rétegeiben erőteljes (!) propagandát folytasson". Mert „a párt még híján van olyan férfiaknak, akik alkalmasak arra, hogy a Reichstagban képviseljék". De „kívánatos és szükséges, hogy a mandátumokat olyan férfiakra ruházzák, akiknek elég alkalmuk és idejük volt arra, hogy az idevágó anyaggal alaposan megismerkedjenek. Az egyszerű

munkásnak és kis mesternek... csak ritka kivételes esetekben van annyi ráérő ideje, amennyi ehhez szükséges." Tehát válasszatok burzsoákat!

Egyszóval a munkásosztály a saját erejéből nem képes felszabadítani magát. Ehhez „művelt és vagyonos" burzsoák vezetése alá kell helyeznie magát, mert csak azoknak van „alkalmuk és idejük" megismerkedni azzal, ami a munkásoknak javára válik. És másodsorban a burzsoázia ellen semmi esetre sem harcolni kell, hanem azt erőteljes propagandával — *meg kell nyerni.*

Ha pedig a társadalom felsőbb rétegeit vagy csak annak jóindulatú elemeit meg akarjuk nyerni, akkor a világért sem szabad őket megrémítenünk. És a három zürichi úgy hiszi, hogy e téren megnyugtató felfedezést tett:

„A párt éppen most, a szocialista törvény nyomása alatt mutatja meg, hogy *nincs szándékában* az erőszakos, véres forradalom útját járni, hanem eltökélte ... hogy a törvényesség, vagyis a *reform* útján halad." Ha tehát az 500 000—600 000 szociáldemokrata választó, az egész választópolgárság $^1/_{10}$—$^1/_8$ része, mely méghozzá az ország egész területén szétszórtan lelhető fel, van annyira józan, hogy nem rohan fejjel a falnak, és egy a tíz ellenében nem kísérel meg „véres forradalmat", ez azt bizonyítja, hogy a jövőben is minden időkre *eltiltja* magát attól, hogy egy nagy horderejű külső eseményt, egy ezáltal előidézett hirtelen forradalmi felbuzdulást, sőt egy olyan *győzelmet*, amelyet a nép az így támadt összeütközés során vív ki, hasznára fordítson! Ha Berlin egyszer újból olyan műveletlen lenne, hogy megismételné március

18-át, akkor a szociáldemokratáknak, ahelyett, hogy „barikád-mániás hitvány alakok" (88. old.) módjára részt vennének a harcban, az a kötelességük, hogy inkább a „törvényesség útján haladjanak", csitítsanak, eltakarítsák a barikádokat és szükség esetén a pompás hadrakelt sereggel együtt az egyoldalú, nyers, műveletlen tömegek ellen vonuljanak. Vagy pedig, ha az urak azt állítják, hogy nem így gondolták, ugyan hogyan gondolták?

De még különb dolgok is következnek.

„Tehát minél nyugodtabban, tárgyilagosabban, megfontoltabban lép fel" (a párt) „a fennálló állapotok bírálatában és azok megváltoztatására tett javaslataiban, annál kevésbé ismételhető meg a most" (a szocialista törvény életbeléptekor) „sikerült sakkhúzás, amellyel a tudatos reakció a polgárságot a vörös kísértettől való félelem révén beugratta." (88. old.)

Hogy a burzsoáziából a félelem utolsó nyomát is kiűzzék, világosan és félreérthetetlenül be kell neki bizonyítani, hogy a vörös kísértet valóban csak kísértet, hogy nem létezik. De ugyan mi a vörös kísértet titka, ha nem a burzsoá félelme az elmaradhatatlan élethalálharctól közte és a proletariátus között? A félelem attól, hogy a modern osztályharc elkerülhetetlenül dűlőre jut? Szüntessék meg az osztályharcot, s akkor a burzsoázia és „minden független ember" „viszolygás nélkül halad majd kéz a kézben a proletárokkal"! S a becsapottak ez esetben persze a proletárok lennének.

A párt tehát meghunyászkodó és könyörgő fellépésével bizonyítsa be, hogy egyszer s mindenkorra

letett azokról az „illetlenségekről és kilengésekről", amelyek okot adtak a szocialista törvényre. Ha önként megígéri, hogy csak a szocialista törvény keretein belül szándékozik mozogni, akkor Bismarck és a burzsoák talán csak kegyeskednek majd eltörölni ezt az akkor már fölösleges törvényt!

„Jól értsenek meg bennünket", mi nem akarjuk „pártunk és programunk feladását, úgy véljük azonban, hogy évekre van elegendő dolgunk, ha egész erőnket, egész energiánkat bizonyos közeli célok elérésére fordítjuk, amelyeket minden körülmények között el kell érnünk, mielőtt a messzebb menő törekvések megvalósítására gondolnunk lehetne." Akkor majd tömegesen fognak hozzánk csatlakozni olyan burzsoák, kispolgárok és munkások is, akiket „a messzire menő követelések ... elriasztanak".

A programot nem szándékoznak *feladni*, hanem csak *elhalasztani* — bizonytalan időre. Elfogadják, de tulajdonképpen nem maguknak és nem a saját életükre, hanem posztumuszan, örökségképpen gyermekeiknek. Közben „egész erejüket és energiájukat" mindenféle limlomra és a tőkés társadalmi rend foltozgatására fordítják, hogy mégis úgy lássék, mintha történne valami és ugyanakkor a burzsoáziát ne rémítsék meg. Akkor már jobban szeretem a „kommunista" Miquelt, aki rendíthetetlen meggyőződését, hogy a tőkés társadalom néhány évszázad múlva elkerülhetetlenül megbukik, úgy bizonyítja be, hogy alaposan nekilát a szédelgésnek, tőle telhetőleg hozzájárul az 1873-as krach bekövetkeztéhez és ezzel *valóban* tesz valamit a fennálló rend összeomlásáért.

A jó modor ellen elkövetett másik vétség „a grün-

dolók elleni túlzott támadás" volt, hiszen ők „csak a kor gyermekei" voltak; „ennélfogva jobb lett volna, ha Strousberg és a hasonló emberek szidalmazása ... elmarad". Sajnos minden ember „csak a kor gyermeke", és ha ez elegendő ok a felmentésre, akkor többé senkit sem szabad megtámadni, s részünkről minden polémia, minden harc megszűnik; ellenfeleink minden rúgását nyugodtan eltűrjük, hiszen mi, a bölcsek, tudjuk, hogy ők „csak a kor gyermekei", és nem cselekedhetnek másképp, mint ahogy cselekszenek. Ahelyett, hogy kamatostul visszafizetnénk nekik a rúgásokat, inkább sajnálnunk kellene szegényeket.

Ugyanígy a Kommün melletti állásfoglalásnak megvolt az a hátránya, „hogy egyébként felénk hajló embereket visszariasztott, és egyáltalán fokozta *a burzsoázia gyűlöletét* irántunk". És továbbá a párt „nem egészen vétlen az októberi törvény létrejöttében, mert szükségtelenül fokozta a *burzsoázia gyűlöletét*".

Íme a három zürichi cenzor programja. Érthetőség tekintetében nem hagy kívánnivalót maga után. A mi számunkra a legkevésbé, minthogy mindezeket a szólamokat még 1848-ból igen jól ismerjük. A kispolgárság képviselői jelentkeznek itt, telve félelemmel, hogy a proletariátus, forradalmi helyzetének sürgető nyomására, esetleg „túl messzire megy". Határozott politikai ellenzékiség helyett — általános közvetítés; a kormány és a burzsoázia elleni harc helyett — kísérlet megnyerésükre és rábeszélésükre; a felülről jövő bántalmazásokkal szembeni dacos ellenállás helyett — alázatos behódolás és annak beismerése, hogy a büntetés megérdemelt volt. Minden történelmileg szük-

ségszerű konfliktust félreértéssé értelmeznek át és minden vitát úgy zárnak le, hogy azt bizonygatják: hiszen a fődologban valamennyien egyetértünk. Azok az emberek, akik 1848-ban polgári demokratákként léptek fel, most akár szociáldemokratáknak is nevezhetik magukat. Ahogy azok szemében a demokratikus köztársaság, úgy ezek szemében a tőkés rend megdöntése van elérhetetlen távolságban, tehát semmi jelentősége nincs a jelenlegi politikai gyakorlat szempontjából; lehet közvetíteni, megalkudni, filantróposkodni szívük szerint. Ugyanígy áll a dolog a proletariátus és a burzsoázia közötti osztályharccal. Papíron elismerik, mert hiszen letagadni már nem lehet, a gyakorlatban azonban eltussolják, elmossák, letompítják. A szociáldemokrata párt *ne legyen* munkáspárt, ne vonja magára a burzsoáziának vagy egyáltalában akárkinek a gyűlöletét; mindenekelőtt a burzsoázia körében fejtsen ki erőteljes propagandát; ahelyett hogy messzire menő, a burzsoákat elriasztó és a mi nemzedékünkben amúgy is elérhetetlen célokat hangsúlyozza, inkább fordítsa egész erejét és energiáját azokra a kispolgári toldozó-foldozó reformokra, amelyek a régi társadalmi rendnek új támasztékokat nyújtanak és ezáltal a végső katasztrófát talán fokozatos, apránkénti és lehetőleg békés bomlási folyamattá változtathatják. Ezek ugyanazok az emberek, akik a fáradhatatlan szorgosság látszatát keltve nemcsak maguk nem tesznek semmit, hanem még azt is igyekeznek megakadályozni, hogy egyáltalán valami is történjék — fecsegésen kívül; ugyanazok az emberek, akiknek félelme minden tettől 1848-ban és 1849-ben lépten-nyomon akadályozta és végül meg-

buktatta a mozgalmat; ugyanazok az emberek, akik sohasem látják a reakciót, aztán pedig egészen meglepődnek, amikor végül zsákutcában találják magukat, ahol nincs mód sem ellenállásra, sem menekülésre; ugyanazok az emberek, akik a maguk szűk nyárspolgári látókörébe akarják beszorítani a történelmet és akik fölött a történelem mindig napirendre tér.

Ami a szocialista tartalmakat illeti, ezt már kellően megbíráltuk a „Kiáltvány"-ban, „A német vagy az »igazi« szocializmus" című fejezetben. Ahol az osztályharcot mint áldatlan „nyers" jelenséget félretolják, ott a szocializmus alapjaként nem marad más, mint „igaz emberszeretet" és üres szólamok az „igazságosságról".

A fejlődés menetében rejlő, elkerülhetetlen jelenség, hogy az addigi uralkodó osztályból származó emberek is csatlakoznak a harcoló proletariátushoz, és a műveltség elemeit nyújtják neki. Ezt már a „Kiáltvány"-ban világosan kimondtuk. De ezzel kapcsolatban két dolgot kell megjegyezni:

Először is ezeknek az embereknek ahhoz, hogy a proletármozgalom hasznára váljanak, valódi műveltségi elemeket kell magukkal hozniok. A mozgalomhoz átállt német polgárok nagy többségére ez azonban nem áll. Sem a „Zukunft", sem a „Neue Gesellschaft" nem hozott olyasmit, ami a mozgalmat akár egy lépéssel is továbbjuttatta volna. Valódi ténybeli vagy elméleti műveltségi anyagban itt teljes a hiány. Ehelyett kísérletek történnek arra, hogy a felületesen elsajátított szocialista gondolatokat összhangba hozzák a legkülönfélébb elméleti álláspontokkal, ame-

lyeket az urak az egyetemről vagy máshonnan hoztak magukkal, s amelyek közül az egyik zavarosabb, mint a másik, hála annak a rothadási folyamatnak, amelyben a német filozófia maradványai ma vannak. Ahelyett, hogy először maguk alaposan tanulmányozták volna az új tudományt, azt mindegyikük a magával hozott álláspontnak megfelelően helyrepofozta magának, rövid úton saját magántudományt csinált belőle, és mindjárt azzal az igénnyel lépett fel, hogy tanítsa e tudományt. Ennélfogva ezen urak körében körülbelül annyi álláspont van, ahány fő; ahelyett hogy valamibe is világosságot vittek volna, csak súlyos zavart teremtettek — szerencsére szinte csak maguk között. Az ilyen műveltségű elemeket, amelyeknek fő elve, hogy azt tanítsák, amit ők maguk nem tanultak meg, a párt könnyen nélkülözheti.

Másodszor. Ha ilyen, más osztályokból származó emberek csatlakoznak a proletármozgalomhoz, az első követelmény az, hogy ne hozzák magukkal polgári, kispolgári stb. előítéletek maradványait, hanem kertelés nélkül tegyék magukévá a proletár szemléleti módot. Azokban az urakban azonban, mint bebizonyosodott, nagyon is túltengenek a polgári és kispolgári elképzelések. Az olyan kispolgári országban, mint Németország, ezeknek az elképzeléseknek bizonyára megvan a jogosultságuk. De csak a szociáldemokrata munkáspárton *kívül*. Ha az urak szociáldemokrata kispolgárpárttá szerveződnek, ezt teljes joggal megtehetik; ez esetben lehetne tárgyalni, a körülményeknek megfelelően pártszövetséget alakítani velük stb. De egy munkáspártban ők olyan elemek, amelyek azt meghamisítják. Ha ok van rá, hogy

ott egyelőre megtűrjük őket, akkor ebből az a kötelesség adódik, hogy éppen *csak* megtűrjük őket, ne engedjük, hogy a pártvezetést befolyásolják, és legyünk tudatában annak, hogy a velük való szakítás csak idő kérdése. Ez az idő egyébként a jelek szerint eljött. Hogy a párt hogyan tűrheti meg e cikk szerzőit továbbra is soraiban, az érthetetlennek tűnik számunkra. De ha az ilyen embereknek ráadásul a pártvezetés is többé-kevésbé a kezébe kerül, akkor a pártot egyszerűen férfiatlanítják, és a proletár virtusnak vége.

Ami bennünket illet, egész múltunk alapján csak egy út áll nyitva előttünk. Majdnem 40 év óta hangsúlyozzuk, hogy az osztályharc a történelem legközvetlenebb hajtóereje és hogy különösen a burzsoázia és a proletariátus közötti osztályharc a modern társadalmi átalakulás nagy emeltyűje; semmiképpen sem haladhatunk tehát együtt olyan emberekkel, akik ezt az osztályharcot törölni akarják a mozgalomból. Az Internacionálé megalapításakor világosan megfogalmaztuk a harci kiáltást: A munkásosztály felszabadítása csak magának a munkásosztálynak a műve lehet. Ennélfogva nem haladhatunk együtt olyan emberekkel, akik nyíltan kijelentik, hogy a munkások túlságosan műveletlenek ahhoz, hogy önmagukat felszabadítsák, és felszabadításuk csak felülről lefelé, filantróp nagy- és kispolgárok által történhet. Ha az új pártorgánum olyan irányzatot fogad el, amely megfelel az említett urak felfogásának, ha polgári, nem pedig proletár lap lesz, akkor számunkra, bármennyire sajnálnánk, nem marad más hátra, mint hogy nyilvánosan ellene foglaljunk állást és véget

vessünk annak a szolidaritásnak, amellyel eddig a német pártot a külföld előtt képviseltük. De *odáig* remélhetőleg nem jut a dolog.

Ez a levél közlendő a németországi bizottság mind az öt tagjával, valamint Brackéval...

Annak, hogy a zürichiekkel közöljék, részünkről szintén nincs akadálya.

1879. szeptember 17—18.
Marx és Engels Művei. 34. köt.
Dietz, Berlin 1966. 401—408. old.

MARX
FERDINAND DOMELA NIEUWENHUISHOZ
HÁGÁBA

(Részlet)

Úgy tűnik nekem, hogy az a küszöbön álló zürichi kongresszus elé kerülő „kérdés"[88], amelyet közöl velem, balfogás. Hogy mi a teendő a jövőnek egy meghatározott, adott időpontjában, mi közvetlenül a teendő, az természetesen teljesen és kizárólag azoktól az adott történelmi körülményektől függ, amelyek között cselekedni kell. Ezt a kérdést viszont valami ködvilágban vetik fel, valójában tehát fantomproblémát vetnek fel, amelyre az egyetlen felelet — magának *a kérdésnek a bírálata* kell hogy legyen. Nem oldhatunk meg olyan egyenletet, amely adataiban nem foglalja magában megoldásának elemeit. Különben is egy, a nép győzelme folytán hirtelen létrejött kormány bizonytalanságai semmiképpen nem valami „szocialista" sajátosság. Megfordítva. A győztes burzsoá politikusok rögtön feszélyezve érzik magukat „győzelmük" által, a szocialista viszont legalább feszélyezettség nélkül beavatkozhat. Egyet biztosra vehet, szocialista kormány nem kerül hatalomra olyan országban, amelyben az állapotok nem elég fejlettek, hogy mindenekelőtt megtehesse a szükséges intézkedéseket a burzsoá tömeg olyan megfélemlítésére, amellyel eléri az első kívánalmat — időt a huzamos cselekvésre.

Ön talán a Párizsi Kommünre fog utalni; de el-

tekintve attól, hogy ez csupán egyetlen városnak rendkívüli körülmények közötti felkelése volt, a Kommün többsége egyáltalán nem volt szocialista, nem is lehetett az. Kevéske józan ésszel azonban elérhetett volna egy a nép egész tömegére hasznos kompromisszumot Versailles-jal (csak ennyi volt akkor elérhető). A Francia Bank kisajátítása egymagában is csúfos véget vetett volna a versailles-iak hetvenkedésének stb. stb.

A francia burzsoázia 1789 előtti általános követelései, mutatis mutandis* körülbelül éppen úgy le voltak rögzítve, mint ahogyan a proletariátus első közvetlen követelései manapság meglehetősen egyformán le vannak rögzítve a tőkés termelés minden országában. De volt-e a XVIII. század bármelyik franciájának előre, a priori, a leghalványabb sejtelme is arról a módról, ahogyan a francia burzsoázia követelései megvalósultak? Egy jövendő forradalom akcióprogramjának doktrinér és szükségképpen fantasztikus anticipálása csak elterel a jelenlegi harctól. A világ hamarosan bekövetkező pusztulásának álma tüzelte az őskeresztényeket a római világbirodalom elleni küzdelmükben és adta a győzelmükben való bizonyosságot. Az uralkodó társadalmi rend elkerülhetetlen és szemünk láttára szakadatlanul folyó bomlásának tudományos felismerése és a régi kormánykísértetek által a szenvedélyekbe mind jobban és jobban belehajszolt tömegek, ugyanakkor a termelési eszközöknek óriási méretekben előrehaladó pozitív fejlődése — mindez elegendő kezesség arra, hogy egy való-

* — a megváltoztatandók megváltoztatásaival — *Szerk.*

ságos proletárforradalom kitörésének pillanatában adva lesznek közvetlen, legközelebbi (bár bizonyára nem idillikus) modus operandi-jának* feltételei.

Meggyőződésem szerint még nem érkezett el a kritikus helyzet egy új nemzetközi munkásszövetség megalakítására; ezért nemcsak fölöslegesnek, hanem károsnak is tartok minden olyan munkáskongresszust, illetve szocialista kongresszust, amely nem egyik vagy másik meghatározott nemzet közvetlen, adott viszonyaival foglalkozik. Ezek mindig bele fognak veszni számtalanszor újrakérődzött általános közhelyekbe.

1881. február 22.
Marx és Engels Művei. 35. köt.
Dietz, Berlin 1967. 160—161. old.

* — működési módjának — *Szerk.*

ENGELS EDUARD BERNSTEINHEZ

ZÜRICHBE

(Részlet)

A manchesteriánus[89] burzsoá merőben érdeksugallta hamisítása az, ha „szocializmusnak" minősítik az államnak a szabad konkurrenciába való minden beavatkozását: védővámokat, céheket, dohánymonopóliumot, iparágak államosítását, Seehandlungot[90], királyi porcelán gyárat. Nekünk ezt *bírálnunk* kell, nem pedig *elhinnünk*. Ha az utóbbit tesszük és elméleti fejtegetést alapozunk rá, akkor ez feltételeivel együtt dől meg, tehát annak egyszerű bebizonyításával, hogy ez az állítólagos szocializmus nem egyéb, mint egyrészt feudális reakció, másrészt ürügy pénz kisajtolására, azzal a mellékcéllal, hogy minél több proletárt változtassanak az államtól függő hivatalnokká és nyugdíjassá, hogy a fegyelem alá vetett katona- és hivatalnoksereg mellé még egy munkássereget is szervezzenek. Gyári felügyelők helyett állami feljebbvalók utasítására szavazni — szép kis szocializmus! De ide jut, aki elhiszi a burzsoának, amit az maga sem hisz, hanem csak állít: állam = szocializmus.

1881. március 12.

Marx és Engels Művei. 35. köt.
Dietz, Berlin 1967. 170. old.

ENGELS KARL KAUTSKYHOZ

BÉCSBE

(Részlet)

Azt kérdezi tőlem, mit gondolnak az angol munkások a gyarmatpolitikáról. Nos, pontosan ugyanazt, amit általában a politikáról gondolnak: ugyanazt, amit a burzsoák gondolnak erről. Hiszen itt nincsen munkáspárt, csak konzervatívok és liberál-radikálisok vannak, s a munkások nyugodtan élvezik velük együtt Anglia világpiaci és gyarmati monopóliumát. Véleményem szerint a tulajdonképpeni gyarmatok, vagyis az európai népesség lakta országok — Kanada, Fokföld, Ausztrália — mind önállókká válnak majd; a csak uralt, de bennszülöttek által lakott országokat viszont — Indiát, Algériát, a holland, portugál és spanyol birtokokat — a proletariátusnak egy időre át kell vennie és minél gyorsabban az önállósághoz kell vezetnie. Hogy miképp fog fejlődni ez a folyamat, azt nehéz megmondani, India talán, sőt nagyon valószínűen forradalmat csinál, és mivel a magát felszabadító proletariátus nem viselhet gyarmati háborúkat, azt engedni is kell majd, ez persze nem fog lezajlani különféle rombolások nélkül, de hát az ilyesmi elválaszthatatlan minden forradalomtól. Ugyanez másutt is lejátszódhat még, pl. Algériában és Egyiptomban, és *nekünk* bizonyára ez lenne a legjobb. Elég dolgunk lesz otthon. Ha Európa és Észak-Amerika már újjá van szervezve, akkor ez olyan

kolosszális hatalmat és olyan példát ad, hogy a félig civilizált országok egészen maguktól az uszályukba kerülnek; már csak a gazdasági szükségletek is gondoskodnak erről. De hogy azután milyen társadalmi és politikai fázisokon kell majd átmenniök ezeknek az országoknak, amíg szintén elérkeznek a szocialista szervezethez, erről ma, azt hiszem, csak meglehetősen hiábavaló hipotéziseket állíthatunk fel. Csak egy bizonyos: a győzelmes proletariátus egyetlen idegen népre sem kényszeríthet rá valamiféle boldogítást anélkül, hogy saját győzelmét alá ne ásná vele. Ez persze egyáltalán nem zár ki különböző fajta védelmi háborúkat.

1882. szeptember 12.
Marx és Engels Művei. 35. köt.
Dietz, Berlin 1967. 357—358. old.

ENGELS AUGUST BEBELHEZ

LIPCSÉBE

(Részletek)

A második cikket meglehetősen futólag olvastam, mialatt két-három ember folyton beszélt közben. Különben abból, ahogy a forradalmat elképzeli, felismertem volna a francia befolyást és ezzel együtt persze az én Vollmaromat is. Te egészen helyesen fogtad fel ezt az oldalát a dolognak.[91] Ez a megálmodott végső megvalósulása az „egyetlen reakciós tömegről" szóló frázisnak.[92] *Itt* az összes hivatalos pártok egy rakásba egyesülve, *ott* mi, szocialisták, hadirendben; nagy, döntő ütközet, győzelem az egész vonalon egy csapásra. A valóságban nem ilyen egyszerűen mennek végbe a dolgok. A valóságban, mint te is megjegyzed, a forradalom, megfordítva, azzal kezdődik, hogy a nép nagy többsége és a hivatalos pártoké is tömörül az ennek következtében elszigetelt kormány *ellen* és megdönti, s csak amikor a hivatalos pártok közül még számba jöhetők egymás között, egymáson és egymás után tönkretették magukat, csak akkor jön létre Vollmar nagy szétválása és ezzel uralomrajutásunk esélye. Ha Vollmarral egyetértve mindjárt *utolsó felvonásával* akarnók elkezdetni a forradalmat, akkor csúnyán pórul járnánk.

Franciaországban bekövetkezett a régen várt szakadás. Guesde és Lafargue kezdeti együttműködése Malonnal és Brousse-szal a párt megalapításakor nemigen volt elkerülhető, de Marx és én sohasem ringattuk magunkat illúziókba afelől, hogy ez nem lehet tartós. A vitás kérdés tisztára elvi: úgy vívandó-e a harc, mint a proletariátus *osztályharca* a burzsoázia ellen, vagy megengedhető, hogy jó opportunista módra (vagy ahogyan szocialista fordításban mondják: posszibilista módra) elejtjük a mozgalom osztályjellegét és a programot mindannyiszor, amikor ezáltal több szavazatot, több „követőt" kaphatunk? Malon és Brousse ez utóbbi mellett döntött, ezzel feláldozták a mozgalom proletár osztályjellegét és elkerülhetetlenné tették a szakadást. Így is jó. A proletariátus fejlődése mindenütt belső harcok közepette megy végbe, és Franciaország, amely most először alakít munkáspártot, nem kivétel. Mi Németországban már túl vagyunk a belső harcnak (a lassalleánusok elleni) első fázisán, más fázisok még előttünk állanak. Az egység nagyon jó, amíg mód van rá, de vannak dolgok, amelyek becsesebbek az egységnél. És ha valaki, mint Marx és én, egész életében többet küzdött az állítólagos szocialisták ellen, mint bárki más ellen (mert a burzsoáziát csak *osztálynak* fogtuk fel, és párharcba burzsoákkal szinte sohasem bocsátkoztunk), akkor nem nagyon bánkódhat azon, hogy az elkerülhetetlen harc kitört.

Remélem, ez a levél még elér téged mielőtt a dutyiba mégy. Marx és Tussy szívélyesen üdvözölnek. Marx a teljes gyógyulás útján van, és ha nem jön közbe újabb mellhártyagyulladás, jövő ősszel erő-

sebb lesz, mint évek óta. Ha találkozol Liebknechttel a „Käfigturm"-ban* (Bernben így hívják), üdvözöld mindannyiunk nevében.

Barátod
F. E.

1882. október 28.
Marx és Engels Művei. 35. köt. Dietz,
Berlin 1967. 381—382., 382—383. old.

* — a „kalitkatoronyban" (a börtönben) — *Szerk.*

ENGELS EDUARD BERNSTEINHEZ

ZÜRICHBE

(Részletek)

A német párthoz aligha tartozunk inkább, mint a franciához és az amerikaihoz vagy az oroszhoz, s a német program által éppoly kevéssé tekinthetjük kötve magunkat, mint a minimális program által. Ezt a külön helyzetünket, hogy a *nemzetközi* szocializmus képviselői vagyunk, fontosnak tartjuk. De ez tiltja is nekünk, hogy valamely külön nemzeti párthoz tartozzunk, amíg esetleg vissza nem térünk Németországba és közvetlenül részt nem veszünk az ottani küzdelemben. Most ennek nem volna célja.

A párton belül a kispolgári filiszter szellem ellen kezdettől fogva a legélesebben harcoltunk, mert amióta ez a harmincéves háborúban kifejlődött, Németország összes osztályaira átragadt, ősi német nyavalyává lett, testvérévé a szolgalelkűségnek és alattvalói meghunyászkodásnak s minden más örökletes német bűnnek. Ez tett a külföldi előtt nevetségessé és megvetetté bennünket. Ez a legfőbb oka a nálunk uralkodó lagymatagságnak és jellemgyöngeségnek. A trónon éppúgy uralkodik, mint a varga kunyhójában. Csak mióta kialakult Németországban a *modern* proletariátus, csak azóta fejlődött ki vele egy olyan osztály, amelyben szinte semmi nyoma nincs ennek az ősi német mételynek, s amely tisztánlátásról,

erélyről, humorról és szívósságról tett tanúbizonyságot a harcban. Hogyne harcolnánk hát minden olyan kísérlet ellen, amely ismét mesterségesen beoltaná ebbe az egészséges, és Németországban egyedül egészséges osztályba a filiszteri korlátoltság és filiszteri lagymatagság régi örökletes mérgét? De a merényletek[93] és a szocialista törvény utáni első rémületben olyan félelem harapódzott el a vezetők között, amely csak azt bizonyította, hogy ők maguk is túlságosan sokat éltek filiszterek között és a filiszteri vélemény nyomása alatt állanak. Akkoriban azt akarták, hogy a párt, ha nem *válik* is filiszterivé, de legalább *látszódjék* ilyennek. Ezen most szerencsésen túljutottunk, de a szocialista törvény előtti utolsó időben bevont filiszteri elemek, amelyek kivált a tanult, többnyire a vizsga előtt elakadt emberek között túltengenek, még mindig ott vannak, és éles szemmel figyelni kell őket.

1883. február 27.—március 1.
Marx és Engels Művei. 35. köt. Dietz,
Berlin 1967. 442—443., 443—444. old.

ENGELS EDUARD BERNSTEINHEZ

ZÜRICHBE

London, 1883. március 14.

Kedves Bernstein!

Táviratomat bizonyára megkapta. Borzasztó gyorsan következett be a dolog. A legjobb kilátások után ma reggel hirtelenül az erők teljes összeroppanása, azután egyszerű elalvás. Két perc alatt megszűnt gondolkodni ez a zseniális koponya, mégpedig éppen olyan időpontban, amikor az orvosok biztatása a legjobb reményeket keltette bennünk. Hogy mit jelentett nekünk ez a férfiú az elmélet és minden döntő pillanatban a gyakorlat területén is, arról csak annak lehet fogalma, aki folyton együtt volt vele. Nagy szempontjai évekre eltűnnek vele a színről. Olyan dolgok ezek, amelyekre mi, többiek, nem vagyunk rátermettek. A mozgalom megy a maga útján, de híján lesz a nyugodt, idejében jövő, megfontolt közbelépésnek, amely eddig sok hosszadalmas tévúttól megkímélte.

Továbbiakat legközelebb. Most éjjel 12 óra, s egész délután és este leveleket kellett írnom és mindenféle ügyben szaladgálnom.

Híve
F. E.

Marx és Engels Művei. 35. köt.
Dietz, Berlin 1967. 456. old.

ENGELS PHILIP VAN PATTENHOZ

NEW YORKBA

(Fogalmazvány)

(Részlet)

Április 2-i kérdésére, hogy milyen álláspontot foglalt el Karl Marx általában az anarchistákkal és különösen Johann Mosttal szemben, röviden és világosan akarok válaszolni.

Marxnak és nekem 1845 óta az volt a nézetünk, hogy az eljövendő proletárforradalom *egyik* végső következménye fokozatos felbomlása és végül eltűnése lesz az *állam* névvel megjelölt politikai szervezetnek, amelynek fő célja kezdettől fogva az volt, hogy fegyveres erőszak útján biztosítsa a dolgozó többség gazdasági elnyomását a vagyonos kisebbség által. A vagyonos kisebbség eltűnésével eltűnik a fegyveres elnyomó- vagy államhatalom szükségessége is. Egyúttal azonban mindig az volt a nézetünk, hogy a munkásosztály csak úgy juthat el az eljövendő szociális forradalomnak ehhez és a többi, sokkal fontosabb céljához, ha előbb birtokába veszi az állam szervezett politikai hatalmát és segítségével letiporja a tőkésosztály ellenállását s újjászervezi a társadalmat. Ez már az 1847. évi „Kommunista Kiáltvány"-ban olvasható, a II. fejezet végén.

Az anarchisták a feje tetejére állítják a dolgot. Szerintük a proletárforradalomnak azzal kell *kezdődnie*, hogy eltörli az állam politikai szervezetét. De az egyetlen szervezet, amelyet győzelme után a prole-

tariátus készen talál, éppen az állam. Az állam változtatásra szorulhat, mielőtt új funkcióit betöltheti. De ha szétzúznók éppen ilyen pillanatban, akkor szétzúznók azt az egyetlen szervezetet, amelynek segítségével a győztes proletariátus az éppen meghódított hatalmát érvényesítheti, tőkés ellenfeleit féken tarthatja és keresztülviheti a társadalomnak azt a gazdasági forradalmát, amely nélkül az egész győzelem új vereségben és a munkások tömeges legyilkolásában végződnék, akárcsak a Párizsi Kommün után.

Kell-e még külön bizonyítanom, hogy Marx ellene volt ennek az anarchista bárgyúságnak az első naptól kezdve, amikor azzal mostani alakjában Bakunyin előhozakodott? A Nemzetközi Munkásszövetség egész belső története tanúskodik erről. 1867-től kezdve próbálták az anarchisták, a leggyalázatosabb eszközökkel, az Internacionálé vezetését kezükbe ragadni; útjukban a legfőbb akadály Marx volt. Az ötéves küzdelem eredménye a hágai kongresszuson, 1872 szeptemberében, az anarchistáknak az Internacionáléból való kitaszítása volt; és Marx volt az, aki a legtöbbet tette e kitaszítás keresztülviteléért. Régi barátunk F. A. *Sorge* Hobokenban, aki mint küldött jelen volt, kívánságára közelebbi részleteket közölhet Önnel.

1883. április 18.
Marx és Engels Művei. 36. köt.
Dietz, Berlin 1967. 11—12. old.

ENGELS EDUARD BERNSTEINHEZ

ZÜRICHBE

(Részlet)

A proletariátus és a burzsoázia közötti osztályharcban a bonapartista monarchia (amelynek jellegzetességeit Marx a „Brumaire tizennyolcadiká"-ban fejtette ki, én pedig a „Lakáskérdés" II. szakaszában és másutt) hasonló szerepet játszik, mint a feudalizmus és burzsoázia közötti harcban a régi abszolút monarchia. De ahogyan ez a harc nem volt végigküzdhető a régi abszolút monarchia alatt, hanem csak az alkotmányos monarchiában (Anglia, Franciaország 1789—1792 és 1815—1830), ugyanúgy a burzsoázia és a proletariátus közötti harc is csak a köztársaságban harcolható végig. Mivel tehát kedvező körülmények és a forradalmi múlt hozzásegítették a franciákat Bonaparte megbuktatásához és a polgári köztársasághoz, a franciáknak velünk szemben, akik a félfeudalizmus és bonapartizmus keverékében vagyunk, megvan az az előnyük, hogy ők már rendelkeznek azzal a formával, amelyben a harcot végig kell harcolni, s amelyet nekünk először még meg kell *hódítanunk*. Politikailag egy egész korszakkal járnak előttünk. Monarchista restaurációnak Franciaországban tehát szükségszerűen az lenne a következménye, hogy újra napirendre kerülne a harc a *polgári* köztársaság helyreállításáért; a köztársaság fennmaradása viszont a proletariátus és a burzsoázia *közvetlen*, lep-

lezetlen osztályharcának a válságig fokozódó kiélező-dését jelenti.

Nálunk a forradalom első, közvetlen eredménye formailag szintén nem lehet más és nem *szabad*, hogy más legyen, mint a *polgári* köztársaság. Ez azonban itt csak rövid, átmeneti mozzanat, mert szerencsére nincsen tiszta republikánus polgári pártunk. A polgári köztársaság, talán a haladópárttal az élén, nekünk mindenekelőtt arra szolgál, hogy *meghódítsuk a munkások nagy tömegeit a forradalmi szocializmusnak*, amit egy-két év alatt elintézünk, és hogy minden középpárt, amely kívülünk még számba jöhet, alaposan lejárassa és tönkretegye magát. Csak ez után kerülhetünk sorra sikerrel mi.

A németek nagy hibája, hogy a forradalmat egyik napról a másikra elintézhető valaminek tartják. Valójában az a tömegek többéves fejlődési folyamata, olyan körülmények között, amelyek meggyorsítják azt. Minden egyik napról a másikra megvívott forradalom csak egy már eleve reménytelen helyzetű reakciót állított félre (1830), vagy éppen annak ellenkezőjére vezetett, amire törekedett (1848, Franciaország).

1883. augusztus 27.
Marx és Engels Művei. 36. köt.
Dietz, Berlin 1967. 54—55. old.

ENGELS KARL KAUTSKYHOZ

ZÜRICHBE

London, 1884. április 26.

Kedves Kautsky,

Feltettem magamban és széltében elmondtam itt, hogy borsot török Bismarck orra alá és írok valamit* (Morgan), amit egyszerűen nem tilthat be. De a legjobb akarattal sem megy. A monogámiáról szóló fejezetet és a zárófejezetet — a magántulajdonról mint az osztályellentétek forrásáról és az ősi közösségek szétrobbantásának indítékáról — egyszerűen nem *tudom* úgy megfogalmazni, hogy ne ütközzék a szocialista törvénybe. Mint Luther mondja: vigyen el az ördög, nem tehetek másként.

Nem is volna a dolognak értelme, ha csak „tárgyilagosan" referálnék, nem tárgyalnám Morgant kritikailag, nem értékesíteném az újonnan elért eredményeket és nem hoznám őket összefüggésbe nézeteinkkel és a már nyert megállapításokkal. Ebből munkásainknak semmi haszna nem lenne. Tehát — vagy jó és akkor szükségképpen betiltják, vagy — megengedik és akkor csapnivaló. Ez utóbbira nem vagyok képes.

A jövő hétre (Schorlemmer megint itt van hétfőig)

* Vö. „A család, a magántulajdon és az állam eredete" (Marx és Engels Művei. 21. köt. 21—157. old.). — *Szerk.*

alkalmasint készen leszek: legalább 4 vagy még több ív lesz. Ha aztán meg *akarjátok* kockáztatni — elolvasás után —, hogy lenyomassátok a „Neue Zeit"-ben, ám szálljon fejetekre a kiontandó vér, és engem akkor ne vádoljatok. De ha van eszetek és nem kockáztatjátok az egész folyóiratot emiatt az egy cikk miatt — akkor nyomassátok ki a dolgot brosúrának, akár Zürichben, akár úgy, mint a „Nő"-t[94]. Ez már a ti dolgotok.

Általános szemléletünk szempontjából a dolognak, azt hiszem, különös fontossága lesz. Morgan lehetővé teszi, hogy egészen új szempontokat állítsunk fel, mert az őstörténelemmel egy eddig hiányzó tárgyi alapot ad nekünk. Akármilyen kételyeid lennének is még az őstörténet és a „vadak" egyes kérdéseit illetően, a nemzetséggel az ügy lényegében el van intézve és világosság derült az őstörténelemre. Ezért kell a dolgot komolyan feldolgozni, jól megfontolni, minden összefüggésében bemutatni — de persze *anélkül, hogy a szocialista törvénynek bármily engedményt is tennénk.*

Van még egy lényeges pont: ki kell mutatnom, hogy milyen zseniálisan megelőzte Fourier igen sok dologban Morgant. Fourier kritikája a civilizációról csak Morgan révén mutatkozik meg egész zsenialitásában. Ez pedig sok munkát kíván.

Az újrakiadások miatt írt hétfői levelemet remélhetőleg megkaptad. Kérlek, gondoskodjál arról, hogy *semmit se* szedjenek ki, amíg kéziratom nincs ott. A „Parasztháború"-t *egészen* átdolgozom. A „*Dühring*"-ben többek között a „Szocializmus fejlődésé"-

ben hozzáfűzött változásokat mindjárt az elején be kell toldani, sok mindent ki kell javítani és pótlásokat csinálni.

Apropó. Van itt nekem kb. 50 példány „Dühring"-em, ha használni tudjátok, azonnal elküldöm őket, de mondjátok meg, milyen úton, nehogy Németországon keresztül menjenek és ott lefoglalják őket. Hiszen ezt ott bizonyára tudjátok. Kérek lehetőleg pontos választ.

Barátod
F. E.

Marx és Engels Művei. 36. kōt.
Dietz, Berlin 1967. 142—143. old.

ENGELS EDUARD BERNSTEINHEZ

ZÜRICHBE

(Részlet)

Alapjában örvendek, hogy a szocialista törvényt meghosszabbították és a ház feloszlatása *nem* emiatt történt. A liberális filiszter a választásokon nagy győzelmet vívott volna ki a konzervatívoknak; hogy a szocialista törvényt fenntartsa, nemcsak tűzön-vízen megy át, hanem a legmélyebb szemétgödrön is. És akkor új, szigorított törvény lett volna az eredmény. Ahogyan most áll a helyzet, alighanem utoljára hosszabbították meg, és ha az öreg Vilmos belepusztul vesekólikájába, a törvény gyakorlatilag csakhamar megszűnik létezni. És a német-szabadelvűek és a Centrum alapos felsülése a szavazásnál ugyancsak ér valamit, de még többet a Bismarck-féle munkához való jog. Amióta ez a zavarosfejű felkapta ezt, kilátásunk van, hogy a Geiser-szabású üvöltőjánosoktól megszabadulunk. Egyébként csak egy Bismarck képes akkora butaságra, egy még kivételes törvényekkel sem fékezhető munkásmozgalommal szemben. Embereinknek egyelőre igazuk van, ha őt lehetőleg jól belelovalják azzal, hogy sürgetik a megvalósítást; mihelyt egy kissé jobban beleveti magát (amit azonban bizonyára nem tesz egyhamar), az egész szájaskodásból — porosz rendőrvircsaft lesz. A puszta frázis mint választási program édes-keveset fog rajta segíteni.

A munkához való jogot Fourier találta ki, nála azonban csak a falanszterben valósul meg, feltételezi tehát annak elfogadását. A fourieristák — a „Démocratie pacifique" (ez volt a lapjuk neve) békeszerető filiszterei — éppen veszélytelen hangzása miatt terjesztették ezt a frázist. Az 1848-as párizsi munkások — tökéletes elméleti tudatlanságukban — rá hagyták tukmálni magukra, mert annyira gyakorlatinak, annyira kevéssé utópikusnak, minden további nélkül megvalósíthatónak tűnt. A kormány megvalósította — az egyetlen módon, ahogyan a tőkés társadalom megvalósíthatta — az értelmetlen nemzeti műhelyekben. Ugyanígy valósították meg a munkához való jogot az 1861—64-es gyapotválság idején itt Lancashire-ban községi műhelyek formájában. És Németországban ugyancsak az éhség- és ütlegkormányozta munkástelepek alakjában valósítják meg, amelyekért a filiszter most rajong. Mint *külön* felállított követelést, a munkához való jogot másképpen *nem is lehet* megvalósítani. Azt követelik a tőkés társadalomtól, hogy valósítsa meg ezt a jogot, pedig csak a *maga* létfeltételein belül teheti ezt, és ha *tőle* követelik a munkához való jogot, akkor e meghatározott feltételeken belül követelik, vagyis nemzeti műhelyeket, dologházakat és munkatelepeket követelnek. Ha pedig a munkához való jog követelése *közvetve* magában foglalja a tőkés termelési mód megdöntésének követelését, akkor a mozgalom mai állásához képest gyáva visszaesés, a szocialista törvénynek tett engedmény, frázis, amelynek nem lehet más célja, mint hogy a munkásokat megzavarja és előttük

elhomályosítsa azokat a célokat, amelyekre törekedniök kell, valamint a feltételeket, amelyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy e célokat elérhessék.

1884. május 23.
Marx és Engels Művei. 36. köt.
Dietz, Berlin 1967. 151—152. old.

ENGELS KARL KAUTSKYHOZ

ZÜRICHBE

(Részlet)

Csatoltan küldöm vissza ajánlva a kéziratokat.

Rodbertus-cikked a gazdasági dolgok tekintetében nagyon jó volt; amit ismét hibáztatok, az az ellentmondást nem tűrő állítások olyan területeken, amelyeken magad sem érzed magadat biztonságban, és ahol támadási felületeket is nyújtasz Schrammnak, aki elég ügyesen kapott rajtuk.

Különösen áll ez az „absztrakcióra" vonatkozóan, amelyet mindenesetre túlságosan általánosságban rántottál le. A különbség ebben az esetben ez:

Marx a dolgokban és viszonyokban levő közös tartalmat általános gondolati kifejezésükben foglalja össze, az ő absztrakciója tehát csak gondolati formában adja vissza a dolgokban már benne levő tartalmat.

Rodbertus ellenben csinál magának ilyen többékevésbé tökéletlen gondolati kifejezést és a dolgokat ezen a fogalmon méri le, amely után igazodnunk kell. A dolgok és a társadalmi viszonyok igazi, *örök* tartalmát keresi, holott azok tartalma lényegileg mulandó. Tehát az *igazi* tőkét. Ez nem a *jelenlegi* tőke, amely csak tökéletlen megvalósulása a fogalomnak. Ahelyett, hogy a jelenlegi, igazában egyedül létező tőkéből vezetné le a tőke fogalmát, az elszigetelt embert hívja segítségül, hogy a mai tőkétől eljusson

az igazi tőkéhez, és azt kérdezi, hogy mi játszhatja ennek az elszigetelt embernek a termelésében a tőke szerepét. Persze az egyszerű termelési eszköz. Ezzel az *igazi* tőkét minden további nélkül összekeveri a termelési eszközzel, amely a körülményekhez képest tőke vagy nem az. Ezáltal minden *rossz* tulajdonságot, azaz minden valóságos tőke-tulajdonságot kiküszöböl a tőkéből. Most már követelheti, hogy a valóságos tőke ehhez a fogalomhoz igazodjék, hogy tehát már csak egyszerű társadalmi termelési eszközként szerepeljen, vessen le mindent, ami tőkévé teszi, és mégis maradjon tőke, sőt csak éppen ezáltal váljon igazi tőkévé.

1884. szeptember 20.
Marx és Engels Művei. 36. köt.
Dietz, Berlin 1967. 209. old.

ENGELS MINNA KAUTSKYHOZ

BÉCSBE

(Részlet)

A „Régiek és újak"-at („Die Alten und die Neuen")* nagyon köszönöm, már el is olvastam. A sóbányászok életének rajza megint éppoly mesteri, mint a parasztoké, a „Stefan"-ban**. A bécsi társaság életét festő részek is többnyire nagyon szépek. Bécs ugyanis az egyetlen német város, ahol társaság van; Berlinben csak „bizonyos" és még inkább bizonytalan körök vannak, miért is ott csak az író-, hivatalnok- és színészregénynek van talaja. Hogy regényének ebben a részében a cselekmény indoklása helyenként nem kissé elhamarkodott-e, azt Ön jobban meg tudja ítélni, mint én; sok minden, amit a magamfajta ember annak lát, Bécsnek sajátosan nemzetközi — délies és kelet-európai elemekkel keveredő — jellege folytán ott esetleg egészen természetesnek tűnhetik. Mindkét környezetben megtalálom a jellemek Öntől megszokott éles egyénítését is; minden ember típus, egyszersmind azonban meghatározott egyén is, egy „ez", mint az öreg Hegel mondja, s ennek így is kell lennie. Hanem a pártatlanság kedvéért valami kifogásolnivalót is kell találnom, s itt térek rá Arnoldra. Ez az Arnold mégiscsak túlságosan feddhe-

* Minna Kautsky regénye. — *Szerk.*

** „Stefan von Grillenhof", Minna Kautsky regénye. — *Szerk.*

tetlen, és ha végül halálát leli egy hegyomlásnál, ez a költői igazságszolgáltatással csak úgy egyeztethető össze, hogy valami effélét mondunk: túl jó volt erre a világra. De mindig baj, ha a költő a saját hőséért rajong, Ön pedig úgy látom, itt némileg beleesett ebbe a hibába. Elza alakjában még van bizonyos egyénítés, bár idealizálás is, Arnoldnál azonban a személy inkább feloldódik az elvben.

De hogy ez a hiányosság honnan ered, kiérezhető magából a regényből. Ön nyilván szükségét érezte annak, hogy ebben a könyvében nyilvánosan állást foglaljon, tanúságot tegyen meggyőződéséről a világ színe előtt. Ez most megtörtént, letudta a dolgot és nem kell ebben a formában megismételnie. Az irányköltészetnek mint olyannak korántsem vagyok ellensége. A tragédia atyja, Aiszkhülosz, és a vígjáték atyja, Arisztophanész, mindketten erősen irányzatos költők voltak, Dante és Cervantes nem kevésbé, és Schiller művének, az „Ármány és szerelem"-nek legfőbb erénye az, hogy az első német politikai irányдráma. A modern oroszok és norvégok, akik kitűnő regényeket írnak, mind irányzatos költők. Az irányzatnak azonban, úgy vélem, magából a helyzetből és a cselekményből kell fakadnia anélkül, hogy kifejezett utalás történne rá, és a költő nem köteles a művében rajzolt társadalmi összeütközések eljövendő történelmi megoldását az olvasó kezébe adni. Ehhez járul, hogy a mi viszonyaink között a regény túlnyomóan polgári, tehát nem közvetlenül hozzánk tartozó körök olvasóihoz szól, s így nézetem szerint a szocialista irányregény is teljesen eleget tesz hivatásának, ha a valóságos viszonyok hű rajzával a róluk általánosan

elterjedt szokványos illúziókat szétfoszlatja, a polgári világ optimizmusát megingatja, a kételyt a fennálló rend örökérvényűségében elkerülhetetlenné teszi, még ha maga nem nyújt is közvetlen megoldást, sőt esetleg nem is foglal tüntetően állást. Az Ön számára, aki oly pontosan ismeri és oly bámulatos elevenséggel ábrázolja mind az osztrák parasztot, mind a bécsi „társaságot", tömegével kínálkozik ehhez anyag, és hogy Ön hőseit azzal a finom iróniával is tudja kezelni, amely tanúsítja, hogy a költő uralkodik saját teremtményén, azt a „Stefan"-ban bebizonyította.

1885. november 26.
Marx és Engels Művei. 36. köt.
Dietz, Berlin 1967. 393—394. old.

ENGELS FLORENCE KELLEY-WISCHNEWETZKYHEZ

NEW YORKBA

(Részlet)

Bevezetésem* tárgya természetesen teljesen az a hatalmas haladás lesz, amelyet az amerikai munkások az utolsó tíz hónapban tettek, és természetesen érinti majd H. George-ot és földreformtervét is.[95] De nem vállalkozhat arra, hogy részletesen tárgyalja, nem is hiszem, hogy ennek elérkezett volna az ideje. Sokkal fontosabb, hogy a mozgalom terjedjen, harmonikusan haladjon, gyökeret verjen, és lehetőleg magába foglalja az egész amerikai proletariátust, mint az, hogy kezdettől fogva elméletileg teljesen kifogástalan vonalon induljon el és haladjon. Nincs jobb út a megértés elméleti világosságához, mint saját tévedéseinkből tanulni, „durch Schaden klug werden". És nincs más út egy egész nagy osztály számára sem, különösen nincs olyan kizárólag gyakorlati és az elméletet lenéző nemzet számára, amilyen az amerikai. Az a fő, hogy a munkásosztály *mint osztály* mozgásba jöjjön; ha ez megtörtént, csakhamar meg fogja találni a helyes irányt, és mindenki, aki ellenáll, legyen az H. George vagy Powderly, a hívek kis szektájával hoppon marad. Ezért tartom a „Munka Lovagjait" is rendkívül fontos tényezőnek a mozgalomban, olyan

* Engels előszava „A munkásosztály helyzete Angliában" c. könyve amerikai kiadásához (1887). — *Szerk.*

tényezőnek, amelyet nem kívülről kell lehurrogni, hanem belülről forradalmasítani, és véleményem szerint a németek közül sokan nagy hibát követtek el, mikor egy erős és dicsőséges mozgalom láttán, mely nem az ő művük, amolyan egyedül üdvözítő dogmát akartak csinálni importált és nem is mindig megértett elméletükből, és minden mozgalomtól visszahúzódtak, amely ezt a dogmát nem fogadta el. A mi elméletünk nem dogma, hanem egy fejlődési folyamat kifejtése, és ez a folyamat egymásra következő szakaszokat foglal magában. Aki azt várja, hogy az amerikaiak a régebbi ipari országokban kidolgozott elmélet teljes megértésével indulnak el, lehetetlenre vár. A németeknek a saját elméletük szerint kell cselekedniük — ha úgy fogják fel azt, ahogyan mi fogtuk fel 1845—48-ban —, azaz vegyenek részt a munkásságnak minden igazán általános osztálymozgalmában, fogadják el annak tényleges kiindulópontját mint olyant, és fokonként emeljék azt elméleti magaslatra annak kimutatásával, hogy minden elkövetett hiba, minden elszenvedett visszaesés az eredeti program téves elméleti tételeinek szükségszerű következménye: a „Kommunista Kiáltvány" szavai szerint „a jelen mozgalomban a mozgalom jövőjét"* kell képviselniök. Mindenekelőtt azonban adjanak a mozgalomnak időt arra, hogy megszilárduljon, ne tegyék az elindulás elkerülhetetlen zavarosságát még zavarosabbá azzal, hogy olyan dolgokat nyeletnek le az emberekkel, amelyeket ez idő szerint nem érthetnek meg kellőképpen, de amelyeket csakhamar megtanulnak

* Marx és Engels Művei. 4. köt. 469. old. — *Szerk.*

majd. Egy- vagy kétmillió munkásszavazat, amit jövő novemberben egy jóhiszemű (bona fide) munkáspártra adnak le, a jelen pillanatban végtelenül becsesebb, mint százezer szavazat egy elméleti szempontból kifogástalan programra. A legeslegelső — a mozgalom előrehaladásával nemsokára várható — kísérlet a mozgásban levő tömegek nemzeti méretekben való megszilárdítására — valamennyiüket szembe fogja állítani egymással, Henry George híveit, a „Munka Lovagjait", a trade-unionistákat; és ha német barátaik addigra megtanulják az ország nyelvét annyira, hogy vitába bocsátkozhatnak, akkor eljön az ideje, hogy kritizálják a többiek nézeteit és így, a különböző álláspontok fogyatékosságainak kimutatásával, fokozatosan megértessék velük valóságos helyzetüket, amelyet a tőke és bérmunka viszonya szab meg. De nagy hibának tartanék minden lépést, ami késlelteti vagy megakadályozhatja a munkáspárt bármilyen program alapján is történő országos méretű megszilárdulását s ezért nem tartom elérkezettnek az időt arra, hogy behatóan és kimerítően nyilatkozzunk akár H. George-ról, akár a „Munka Lovagjairól".

1886. december 28.
Marx és Engels Művei. 36. köt.
Dietz, Berlin 1967. 589—590. old.

ENGELS
FLORENCE
KELLEY-WISCHNEWETZKYHEZ

NEW YORKBA

(Részlet)

Az amerikai mozgalmat éppen a jelen pillanatban, azt hiszem, az Óceánon innen lehet a legjobban látni. A helyszínen személyi civódások és helyi viták elkerülhetetlenül elhomályosítják nagyságát. És az egyetlen dolog, amely előrehaladását valóban feltartóztathatná, az lenne, ha ezek a nézeteltérések különálló szektákká merevednének. Ez bizonyos mértékig elkerülhetetlen lesz, de mennél kevésbé, annál jobb. És leginkább a németeknek kell ettől őrizkedniök. A mi elméletünk a fejlődés elmélete, nem dogma, amelyet kívülről kell megtanulni és gépiesen ismételgetni. Mennél kevésbé fogják azt kívülről bemagoltatni az amerikaiakkal és mennél inkább fogják azt az amerikaiak saját tapasztalataik útján — a németek segítsége mellett — kipróbálni, annál inkább válik vérükké. Amikor 1848 tavaszán visszatértünk Németországba, a demokrata párthoz csatlakoztunk, mert ez volt az egyetlen lehetséges módja annak, hogy szavaink a munkásosztály fülébe eljussanak. A párt leghaladottabb szárnyát alkottuk, de mégiscsak egy szárnyát. Amikor Marx az Internacionálét megalapította, a szervezeti szabályzatot oly módon szerkesztette meg, hogy annak a korszaknak *minden* munkásszocialistája csatlakozhatott hozzá — proudhonisták, Pierre Leroux hívei, sőt még az angol trade-unionok leghala-

dottabb része is; és csak ennek a tágasságnak koszönhető, hogy az Internacionálé azzá lett, ami volt. valamennyi ilyen kis szekta fokozatos feloldásának és felszívásának eszkoze, kivéve az anarchistákat, akiknek különböző országokban való váratlan megjelenése csak a Kommün utáni tomboló burzsoá reakció hatása volt, és ezért nyugodtan hagyhattuk onmagától kihalni, ami meg is történt. Hol lennénk ma, ha 1864-től 1873-ig mindig csak azokkal akartunk volna együttdolgozni, akik programunkat nyíltan elfogadják? Azt hiszem, egész gyakorlatunk megmutatta, hogy csakugyan lehetséges a munkásosztály általános mozgalmának együttműködni fejlődésének minden fokán, anélkul, hogy saját kulon állásfoglalásunkat, sőt szervezetunket feladnánk vagy elrejtenénk, és attól tartok, hogy ha az amerikai németek ettől eltérő útra lépnek, súlyos hibát kovetnek el.

1887. január 27.
Marx és Engels Művei. 36. kot.
Dietz, Berlin 1967. 597—598. old.

ENGELS MARGARET HARKNESSHOZ

LONDONBA

London, 1888. április elseje

Kedves Miss Harkness,

Nagyon köszönöm, hogy Vizetelly úrék útján elküldte nekem „Nagyvárosi leány" („City Girl") című regényét. A legnagyobb élvezettel és mohón olvastam végig. Valóban egy kis remekmű, ahogyan Eichhoff barátom, az Ön fordítója nevezi; amihez hozzáfűzi — s ez Önnek megelégedésére fog szolgálni —, hogy éppen ezért fordításának csaknem szó szerintinek kell lennie, mert bármilyen kihagyás vagy változtatási kísérlet csak csorbíthatná az eredeti értékét.

Az Ön elbeszélésében — realisztikus hűségen kívül — legjobban az igazi művész merészsége kap meg. Nemcsak az a mód, ahogyan az Üdvhadsereget tárgyalja, fittyet hányva a pökhendi nyárspolgári tisztességnek, amely talán az Ön elbeszéléséből fogja először megtudni, *miért* van az Üdvhadseregnek akkora befolyása a néptömegekre. De főként abban az egyszerűségében és kendőzetlenségében, amellyel a középosztálybeli férfi által elcsábított proletár lány réges-régi történetét az egész könyv sarkpontjává teszi. A középszer kötelességének érezte volna, hogy a számára elcsépelt cselekményt egy csomó mesterséges bonyodalom és sallang mögé rejtse, s mégsem kerülhette volna el azt a sorsot, hogy leleplezzék. Ön úgy

érezte, vállalkozhatik arra, hogy elmondjon egy régi történetet, mert újat tudott belőle alkotni azzal, hogy egyszerűen a valósághoz híven mondotta el.

Az Ön Mr. Arthur Grantje — műremek.

Ha valamit is bírálhatok benne, az talán csak az, hogy az elbeszélés végeredményben mégsem elég realisztikus. A realizmus felfogásom szerint magában foglalja a részletek hűségén kívül tipikus jellemek tipikus körülmények közötti hű ábrázolását. Mármost az Ön jellemei, ami ezt illeti, eléggé tipikusak, a körülmények azonban, amelyek körülveszik és cselekvésre indítják őket, talán kevésbé ilyenek. A „Nagyvárosi lány"-ban a munkásosztály mint passzív tömeg szerepel, mely képtelen magán segíteni és még csak meg sem kísérli, hogy segítsen magán. Minden kísérlet, hogy fásult nyomorából kihúzzák, kívülről, felülről jön. De ha ez pontos ábrázolás volt is 1800 vagy 1810 körül, Saint-Simon és Robert Owen napjaiban, 1887-ben nem tarthatja annak olyasvalaki, akinek csaknem ötven éven át módjában állt részt venni a harcos proletariátus legtöbb küzdelmében. A munkásosztály lázadó szembefordulása az őt körülvevő elnyomással, görcsös, félig vagy egészen tudatos kísérletei, hogy ismét emberi lényhez méltó helyzetbe jusson, hozzátartoznak a történelemhez és ezért helyet kell követelniök maguknak a realizmus birodalmában.

Korántsem hibáztatom, amiért nem hétpróbás szocialista regényt írt, nem „Tendenzroman"-t* — ahogyan mi németek nevezzük — a szerző szociális és

* — „irányregényt" — *Szerk.*

politikai nézeteinek magasztalására. Egyáltalában nem erre gondolok. Mennél inkább rejtve maradnak a szerző véleményei, annál jobb a műnek. Sőt az a realizmus, amelyre célzok, még a szerző véleményei ellenére is megnyilatkozhat. Engedje meg, hogy egy példára hivatkozzam. Balzac, akit a realizmus sokkal nagyobb mesterének tartok, mint a múlt, jelen és jövő valamennyi Zoláját, a „Comédia humaine"-ben [Emberi komédia] a francia „társaság" csodálatos realisztikus történetét adja nekünk, amikor 1816-tól 1848-ig krónikaszerűen, szinte évről évre leírja a felemelkedő polgárság egyre erősödő támadásait a nemesi társadalom ellen, amely 1815-ben újra rendezte sorait és, amennyire módjában állott, újra visszaállította a régi francia úri szokások standardját. Leírja, hogy omlottak össze vagy korrumpálódtak lassanként ennek az ő szemében mintaszerű társadalomnak végső maradványai a közönséges és gazdag felkapaszkodottak rohama folytán; hogy a nagyúri hölgy, akinél a hitvesi hűtlenség csak önmaga érvényesítésének módja volt, tökéletesen megfelelően annak, ahogyan vele a házasságban rendelkeztek, miképp adta át helyét a polgári nőnek, aki készpénzért vagy cicomáért szarvazta fel férjét; és e központi kép köré a francia társadalom teljes történetét csoportosítja, melyből még a gazdasági részleteket illetően is (például az ingatlan és ingó tulajdon forradalom utáni újraelosztásáról) többet tanultam, mint a kor valamennyi hivatásos történészétől, közgazdászától és statisztikusától együttvéve. Nos Balzac politikailag legitimista volt; nagy műve állandó sirám a jó társaság elkerülhetetlen hanyatlásáról; minden rokonszenv az eltűnésre ítélt

osztályé. De mindezek ellenére szatírája sohasem élesebb, iróniája sohasem keserűbb, mint amikor éppen azokat a férfiakat és nőket mozgatja a színen, akikkel a legmélyebben rokonszenvez — a nemeseket. És az egyetlenek, akikről mindig leplezetlen csodálattal beszél, azok legádázabb politikai ellenfelei, a Saint-Merry kolostor republikánus hősei, azok a férfiak, akik akkoriban (1830—36) valóban a néptömegeket képviselték.[96] Hogy Balzac ily módon arra kényszerül, hogy szembehelyezkedjék saját osztályrokonszenvével és politikai előítéleteivel, hogy *látta* kedvelt nemesei elbukásának szükségességét, s őket különb sorsra érdemtelen embereknek festi; és hogy a jövő valódi embereit ott *látta*, ahol az akkori időkben kizárólag találhatók voltak — ezt a realizmus egyik legnagyobb diadalának és az öreg Balzac egyik legnagyszerűbb vonásának tekintem.

El kell ismernem az Ön védelmére, hogy sehol a civilizált világon nem tanúsít a munkásság kevesebb aktív ellenállást, nem hajlik meg passzívabbul a sors előtt, nem eltompultabb, mint a londoni East Endben. És nem tudhatom, vajon nem voltak-e Önnek igen alapos okai arra, hogy ezúttal megelégedjék a munkásosztály élete passzív oldalának ábrázolásával, s az aktív oldalt egy másik mű számára tartsa fenn?...

Marx és Engels Művei. 37. köt.
Dietz, Berlin 1967. 42—44. old.

ENGELS
FRIEDRICH ADOLPH SORGÉHOZ
HOBOKENBA

(Részletek)

Olyan jól a dolog nem alakulhat, hogy a Szocialista Munkáspárt felszámoljon. Schewitschen kívül Rosenbergnek még tömérdek más örököse van, és az ottani önhitt, doktrinér németeknek bizonyára nincs kedvük ahhoz, hogy azt a tanítói szerepet, amelyet az „éretlen" amerikaiak között kisajátítottak maguknak, feladják. Enélkül semmik sem lennének.

Itt megmutatkozik, hogy egy nagy nemzetet nem lehet csak úgy egyszerűen doktrinér és dogmatikus módon betanítani, még ha a legjobb elmélettel rendelkezünk is, amely e nemzet saját életviszonyaiból nőtt ki, és még ha viszonylag jobb iskolamestereink vannak is, mint a Szocialista Munkáspártnak. A mozgalom most végre *elindult* és azt hiszem, végérvényesen. De nem közvetlenül szocialista, és azok az emberek, akik az angolok közül legjobban megértették elméletünket, a mozgalmon kívül állnak: Hyndman, mert javíthatatlan intrikus és irigy, Bax, mert szobatudós. A mozgalom forma szerint egyelőre tradeunion mozgalom, de teljesen különbözik a *régi* tradeunionok, a tanult munkások, a munkásarisztokrácia mozgalmától. Az emberek most egész másképp vágnak neki, sokkal hatalmasabb tömegeket visznek küzdelembe, sokkal mélyebben rázkódtatják meg a társadalmat, sokkal messzebbmenő követeléseket támasz-

tanak: 8 órás munkanap, valamennyi szervezet általános föderációja, teljes szolidaritás. A Gas Workers and General Labourers Unionban [Gázgyári Munkások és Segédmunkások Szövetsége] Tussy munkájának eredményeként *először* létesültek női szakosztályok. Emellett mostani követeléseiket maguk is csak ideigleneseknek tekintik, bár még nem tudják, milyen végcél felé igyekeznek. De az a homályos sejtelem elég mélyen él bennük ahhoz, hogy *csak* nyilvánvaló szocialistákat válasszanak vezetőikké. Mint mindenki másnak, nekik is saját tapasztalataikból, saját hibáik következményeiből kell tanulniok. De mivel — a régi trade-unionokkal ellentétben — gúnykacajjal fogadnak minden célzást a tőke és a munka érdekközösségére, ehhez nem nagyon sok időre lesz szükségük.

A legvisszataszítóbb itt az a polgári „tiszteletreméltóság", ami a munkásoknak valósággal a vérébe ment át. A társadalom tagozódása számtalan, vitathatatlanul elismert fokozatra, melyek mindegyikének megvan a saját gőgje, de veleszületett tisztelete is „elöljárói" és „feljebbvalói" iránt, szociálisan oly régi és oly szilárdan megalapozott, hogy a burzsoáknak még mindig elég könnyű a népámítás. Korántsem vagyok például bizonyos abban, hogy John Burns a lelke mélyén nem büszkébb-e arra, hogy Manning bíborosnál, a főpolgármesternél és egyáltalán a burzsoáknál, mint arra, hogy a saját osztályánál népszerű. S Champion — volt hadnagy — évekkel ezelőtt polgári, főleg konzervatív elemekkel szűrte össze a levet, a klerikális egyházi kongresszuson hirdetett szocializmust etc. S maga Tom Mann, akit a legkülönb-

nek tartok közülük, szeret arról beszélni, hogy a főpolgármesterrel fog villásreggelizni. Ha szembeállítjuk velük a franciákat, akkor látjuk csak mire jó egy forradalom.

1889. december 7.
Marx és Engels Művei. 37. köt.
Dietz, Berlin 1967. 320—321., 321. old.

ENGELS GERSON TRIERHEZ

KOPPENHÁGÁBA

(Részlet)

(Fogalmazvány)

Ha már véleményt kell mondanom a legutóbbi koppenhágai nagy politikai drámáról, amelynek Ön áldozata lett,[97] azon a ponton kezdem, ahol *nem* értek egyet Önnel.

Ön elvileg elutasít mindenféle, még pillanatnyi együttműködést is más pártokkal. Én eléggé forradalmi vagyok ahhoz, hogy olyan körülmények között, amikor ez látszik az előnyösebbnek vagy a legkevésbé károsnak, ne mondjak le föltétlenül erről az eszközről sem.

Abban egyetértünk, hogy a proletariátus a politikai uralmát — az új társadalomra nyíló egyetlen ajtót — erőszakos forradalom nélkül nem hódíthatja meg. Hogy a proletariátus a döntés napján elég erős legyen a győzelemhez, ahhoz az kell — s ezt az álláspontot Marx meg én 1847 óta képviseltük —, hogy külön pártot alakítson, amely minden más párttól különáll, és szembenáll velük, egy tudatos osztálypártot.

De ez nem jelenti azt, hogy ez a párt időlegesen nem használhat fel a maga céljaira más pártokat. S éppenséggel ugyanígy nem jelenti azt, hogy időlegesen nem támogathat más pártokat olyan rendszabályokat illetően, amelyek közvetlenül hasznosak a proletariátusnak, vagy haladó lépések a gazdasági fejlődés vagy a politikai szabadság irányában. Aki Németországban

valóban harcol a hitbizományok és egyéb feudális maradványok megszüntetéséért, a bürokrácia, a védővámok, a szocialistaellenes törvény, a gyülekezési és egyesülési jog korlátozásának a megszüntetéséért — azt támogatnám. Ha a mi német haladópártunk vagy az Önök dán Venstre pártja valóban radikális polgári párt volna, s nem pusztán nyomorúságos frázishősök, akik Bismarck vagy Estrup első fenyegetésére a bokor mögé bújnak, korántsem ellenezném *feltétlenül* minden időleges együttműködést velük meghatározott célok eléréséért. Ha a mi képviselőink más oldalról beterjesztett indítvány mellett szavaznak — s ezt elég gyakran meg kell tenniök —, már az is együttműködés. De csak az esetben vagyok mellette, ha közvetlenül ránk nézve vagy az ország számára, a gazdasági és politikai forradalom irányában való történelmi fejlődésére nézve olyan előnnyel jár, amely vitathatatlan és megéri a fáradságot, feltéve, ha a párt proletár osztályjellege ezáltal nem válik kérdésessé. Ez szememben az abszolút határ. Ennek a politikának a kifejtését megtalálja már 1847-ben a „Kommunista Kiáltvány"-ban, ezt követtük 1848-ban, az Internacionáléban, mindenütt.

1889. december 18.
Marx és Engels Művei. 37. köt.
Dietz, Berlin 1967. 326—327. old.

ENGELS PAUL ERNSTHEZ

BERLINBE

(Fogalmazvány)

(Részlet)

Ami azon kísérletét illeti, hogy a dolgot materialista módon kezelje, mindenekelőtt azt kell mondanom, hogy a materialista módszer ellentétébe csap át, ha nem vezérfonalként használják a történelem tanulmányozásában, hanem mint kész sablont, amelyhez hozzászabjuk a történelmi tényeket. És ha Bahr úr úgy véli, hogy Önt ezen a tévúton rajtakapta, azt hiszem, ebben van valami igaza.

Ön egész Norvégiát mindenestül, ami ott történik, egyetlen kategóriában, a nyárspolgárságban foglalja össze, és erre a norvég nyárspolgárságra nyugodt lélekkel átviszi a *német* nyárspolgárságról vallott nézetét. Ennek azonban két tény keresztezi útját.

Először is: amikor a Napóleonon aratott győzelem egész Európában a reakciónak a forradalmon kivívott győzelmének bizonyult és a forradalom már csak francia hazájában keltett még mindig akkora félelmet, hogy a visszatérő legitim királyság polgári liberális alkotmány megadására kényszerült — Norvégia akkor módot talált olyan alkotmány kivívására, amely sokkal demokratikusabb volt bármelyiknél az akkori Európában.

Másodszor: Norvégia az utolsó 20 évben olyan irodalmi fellendülést ért meg, amilyet vele egyidejűleg Oroszországon kívül egyetlen más ország sem mutat-

hat fel. Akár nyárspolgárok, akár nem, ezek az emberek sokkal többet tesznek másoknál és bélyegüket más irodalmakra is rányomják, nem utolsó sorban a németre.

Ezek a tények véleményem szerint szükségessé teszik, hogy a norvég nyárspolgárságot némileg megvizsgáljuk sajátosságai szempontjából.

És akkor Ön valószínűleg igen lényeges különbségeket fog észrevenni. Németországban a nyárspolgárság egy meghiúsult forradalom, egy megszakított, visszaszorított fejlődés gyümölcse, és sajátos, abnormális jellemvonásai — a gyávaság, a korlátoltság, a gyámoltalanság és minden kezdeményezésre való képtelenség — a 30 éves háborúban és az azt követő időben alakultak ki, — éppen amikor majdnem minden más nép gyorsan felemelkedett. Ezek a jellemvonások akkor is megmaradtak, mikor a történelem árja Németországot ismét magával ragadta; elég erősek voltak ahhoz, hogy valamennyi többi német társadalmi osztályra is többé-kevésbé rányomták bélyegüket általános német típusként, míg végül munkásosztályunk áttörte ezeket a szűk korlátokat. A német munkások éppen abban az értelemben „hazátlanok" a leginkább, hogy a nyárspolgári német korlátoltságot teljességgel lerázták magukról.

A német nyárspolgárság tehát nem normális történelmi fázis, hanem a végletekig kiélezett torzkép, az elfajulás egy formája, éppúgy, ahogy a lengyel zsidó a zsidók torzképe. Az angol, francia stb. kispolgár korántsem áll a némettel azonos szinten.

Norvégiában ellenben a kisparasztság és kispolgárság némi középpolgári keveredéssel — éppúgy mint

a XVII. századi Angliában és Franciaországban — évszázadok óta a társadalom normális állapota. Itt szó sincs arról, hogy egy megfeneklett nagy mozgalom és egy 30 éves háború erőszakkal visszavetette a társadalmat elavult állapotokba. Az ország az elszigetelődés és a természeti feltételek következtében elmaradt, de állapota teljesen a termelési feltételeihez mért és azért normális volt. Csak legeslegújabban jelenik meg az országban itt-ott valami egészen csekély nagyipar, de a tőkekoncentráció legerősebb emeltyűjének, a tőzsdének, nincs tere, azonkívül éppen a hatalmas méretű tengeri kereskedelem is konzerválóan hat. Mert míg mindenütt máshol a gőz kiszorítja a vitorlás hajókat, Norvégia hatalmas mértékben kiépíti vitorlás hajózását és kétségtelenül a világ második legnagyobb, ha ugyan nem a legnagyobb vitorlás flottáját mondhatja magáénak, mely jobbadán kis- és középtulajdonosok birtokában van, mint Angliában mondjuk 1720 körül. De ezzel a régi pangást kezdi némi mozgás felváltani, és nyilván ez a mozgás fejeződik ki az irodalmi fellendülésben is.

A norvég paraszt *sohasem* volt *jobbágy*, és ez az egész fejlődésnek, akárcsak Kasztíliában, egészen más hátteret ad. A norvég kispolgár szabad parasztok ivadéka és ilyenformán *férfi* a lezüllött német nyárspolgárral szemben. Ugyanígy a norvég kispolgárasszony toronymagasan áll a német nyárspolgári feleség fölött. És akármilyen hibái vannak is pl. Ibsen drámáinak, visszatükröznek számunkra egy olyan világot, amely olyan messze van a német világtól, mint ég a földtől, egy olyan világot, amelyben az

embereknek még van jellemük és kezdeményező képességük és, ha külföldi fogalmak szerint gyakran különös módon is, de önállóan cselekszenek. Az ilyesmit szeretem alaposan megismerni, mielőtt ítéletet mondok róla.

1890. június 5.
Marx és Engels Művei. 37. köt.
Dietz, Berlin 1967. 411—413. old.

ENGELS JOSEPH BLOCHHOZ

KÖNIGSBERGBE

(Részlet)

Materialista történelemfelfogás szerint a *történelemben végső fokon* a való élet termelése és újratermelése a meghatározó mozzanat. Többet sem Marx, sem én sohasem állítottunk. Ha pedig ezt valaki úgy forgatja ki, hogy a gazdasági mozzanat az *egyetlen* meghatározó, akkor a fenti tételt semmitmondó, elvont, képtelen frázissá változtatja. A gazdasági helyzet az alap, de a felépítmény különböző mozzanatai: az osztályharc politikai formái és eredményei — alkotmányok, amelyeket megnyert csata után a győztes osztály hozott létre stb., jogi formák, sőt mindeme valóságos harcoknak a visszatükröződései a résztvevők agyában, politikai, jogi, filozófiai elméletek, vallási nézetek és ezek továbbfejlesztése dogmák rendszerévé —, mindez szintén kihat a történelmi harcok menetére és sok esetben főként *formájukat* határozza meg. Mindezeknek a mozzanatoknak a kölcsönhatása az, amelyben a véletlenszerűségek (vagyis ama dolgok és események, melyek benső egymásközti összefüggése annyira távoleső vagy kimutathatatlan, hogy nem létezőnek tekinthetjük, elhanyagolhatjuk) e végtelen tömegén keresztül végül is a gazdasági folyamat mint szükségszerűség érvényesül. Hiszen különben az elmélet alkalmazása bármely történelmi korszakra

könnyebb volna, mint valamely egyszerű elsőfokú egyenlet megoldása.

Történelmünket magunk csináljuk, de, először, nagyon is meghatározott előfeltételek és körülmények között. Ezek közül végül is a gazdasági feltételek a döntők. De szerepet játszanak, ha nem is döntő szerepet, a politikai stb. feltételek, még az emberek fejében kísértő hagyomány is. A porosz állam is történelmi, végső fokon gazdasági okokból keletkezett és fejlődött. Észak-Németország sok kis állama között éppen Brandenburg fejlődött olyan nagyhatalommá, amelyben az Észak és Dél közötti gazdasági, nyelvi és a reformáció óta még a vallási különbség is megtestesült, s nem lehet vaskalaposság nélkül azt állítani, hogy erre tisztán gazdasági szükségszerűségből volt hivatva, s nem más mozzanatok folytán is (elsősorban azért, mert Poroszország birtoklása folytán kapcsolatba került Lengyelországgal és ezáltal nemzetközi politikai viszonyokkal — hiszen ezek az osztrák ház hatalmának kialakulásában is döntő szerepet játszanak). Anélkül, hogy nevetségessé tennénk magunkat, aligha sikerülne gazdaságilag megmagyarázni a múlt és jelen minden kis német államának létét, vagy pedig annak a felnémet hangeltolódásnak az eredetét, amely a Szudétáktól a Taunusig húzódó hegylánc alkotta földrajzi válaszfalat egész Németországot átszelő szakadássá szélesítette.

Másodszor azonban a történelem úgy készül, hogy a végeredmény sok egyes akarat összeütközéséből származik, az egyes akaratok mindegyikét megint egész sor sajátos életfeltétel teszi azzá, ami; vagyis szám-

talan egymást keresztező erő, erőparalelogrammáknak végtelen csoportja működik, s ezeknek van egy eredőjük — a történelmi eredmény — s ez megint úgy tekinthető, mint egy egészként *tudat* és akarat *nélkül* működő hatalomnak a terméke. Mert azt, amit minden egyes ember akar, mindenki más megakadályozza, és ami kialakul, az olyan valami, amit senki sem akart. Így az eddigi történelem természeti folyamat módjára játszódik le és lényegében ugyanazoknak a mozgástörvényeknek van alávetve. De abból, hogy az egyes akaratok — amelyek közül mindegyik azt akarja, amire testi alkata és külső, végső soron gazdasági körülmények (vagy saját személyes körülményei, vagy általános társadalmi körülmények) indítják — nem azt érik el, amit akarnak, hanem összesítő átlagban, közös eredőben olvadnak egybe, ebből még nem szabad arra következtetni, hogy értékük = nulla. Ellenkezőleg, mindegyikük hozzájárul az eredőhöz, és ennyiben benn-foglaltatik az eredőben.

Továbbá arra kérem, hogy ezt az elméletet az eredeti forrásokból tanulmányozza, ne pedig másodkézből — ez valóban sokkal könnyebb. Marx alig írt valamit, ahol ez az elmélet nem játszik szerepet. De kivált „Louis Bonaparte brumaire 18-ája"* kitűnő példája alkalmazásának. A „Tőké"-ben szintén sok utalás van. Talán szabad még hivatkoznom „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása"**

* Lásd Marx és Engels Művei. 8. köt. 105—196. old. — *Szerk.*

** Lásd uo. 20. köt. 1—318. old. — *Szerk.*

és „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása"* című írásaimra is, melyekben a történelmi materializmusnak tudomásom szerint eddig legrészletesebb kifejtését adtam.

Részben Marx meg én vagyunk felelősek azért, hogy a fiatalabbak néha nagyobb fontosságot tulajdonítanak a gazdasági oldalnak, mint megilleti. Nekünk az ellenfelekkel szemben az általuk tagadott fő elvet kellett hangsúlyoznunk, s így nem mindig volt időnk, helyünk és alkalmunk arra, hogy a kölcsönhatásban részt vevő többi mozzanatot kellően méltassuk. De mihelyt egy történelmi szakasz ábrázolására, vagyis a gyakorlati alkalmazására került sor, megváltozott a dolog, és ott nem lehetett tévedni. De sajnos, igen gyakran hiszik azt, hogy egy új elméletet teljesen megértettek és minden további tanulmányozás nélkül alkalmazni tudnak, mihelyt annak fő tételeit — és ezeket sem mindig helyesen — elsajátították. S ezt a szemrehányást kell tennem néhány újabb „marxistának", akik bizony jó néhány fura dolgot irkáltak.

1890. szeptember 21—22.
Marx és Engels Művei. 37. köt.
Dietz, Berlin 1967. 463—465. old.

* Lásd Marx és Engels Művei 21. köt. 249—293. old. — *Szerk.*

ENGELS CONRAD SCHMIDTHEZ

BERLINBE

(Részlet)

Paul Barth könyvéről olvastam a bécsi „Deutsche Worté"-ban azt az ismertetést, amelyet Moritz Wirt, ez a szerencsétlen flótás írt, és *ez* a kritika magára a könyvre vonatkozóan is rossz benyomást tett rám. Megnézem majd, de meg kell mondanom, ha Móricka helyesen idézi belőle azt, hogy Barth Marx összes írásaiban csak azt az egyetlen példát képes találni a filozófiának stb. az anyagi létfeltételektől való függésére, hogy Descartes az állatokat gépeknek nyilvánítja, akkor sajnálom azt az embert, aki ilyesmit le tud írni. És ha ez az ember még nem fedezte fel, hogy bár az anyagi létezési mód a primum agens*, ez nem zárja ki, hogy az eszmei területek a maguk részéről reagáló, de másodlagos hatást gyakoroljanak rá, akkor lehetetlen, hogy megértette azt a témát, amelyről ír. De mint mondtam, mindez másodkézből származik, Móricka pedig veszélyes barát. A materialista történelemfelfogásnak is van ma egy egész tömeg ilyen veszélyes barátja, aki csak ürügyül használja fel e történelemfelfogást arra, hogy *ne* tanulmányozza a történelmet. Egészen, ahogy Marx a 70-es évek

* — első hatóerő — *Szerk.*

végének francia „marxistáiról" mondta: „Tout ce que je sais, c'est que je ne suis pas Marxiste."*

Volt aztán a „Volks-Tribüné"-ben is egy vita a termékeknek a jövendő társadalomban való elosztásáról, hogy a munka mennyisége szerint történik-e ez vagy másképpen. Nagyon „materialistán" is hozzányúltak ehhez a dologhoz, szemben bizonyos idealista igazságosságszólamokkal. De csodálatosképpen senkinek sem jutott eszébe, hogy az elosztás módja lényegében mégis attól függ, *mennyi* az elosztani való, s hogy ez nyilván a termelés és a társadalmi szervezet fejlődésével együtt változik, tehát nyilván az elosztás módja is változhatik. De a „szocialista társadalom" a vita összes résztvevőinél nem állandó változásban és fejlődésben levő, hanem stabil, egyszer s mindenkorra rögzített dologként jelenik meg, amelynek tehát egyszer s mindenkorra rögzített elosztási módja is kell hogy legyen. Ámde egyszerűen mégsem tehetünk mást, mint: 1. megkíséreljük fölfedezni azt az elosztási módot, amellyel *neki kell kezdeni*, és 2. megkíséreljük *megtalálni azt az általános irányzatot*, amelyben a további fejlődés halad. Erről azonban egy szót sem találok az egész vitában.

Egyáltalán, Németországban a „materialista" szó sok fiatalabb író számára csak egyszerűen frázisul szolgál, amellyel bármiféle tanulmányozás nélkül mindent, de mindent megcímkéz, azaz ráragasztja ezt a címkét, s azt hiszi, ezzel elintézte a dolgot. Pedig a mi történelemfelfogásunk mindenekelőtt út-

* — Csak azt az egyet tudom, hogy én nem vagyok marxista. — *Szerk.*

mutatás a tanulmányozáshoz, nem a konstrukció emeltyűje à la hegeliánizmus. Újra tanulmányoznunk kell az egész történelmet, külön-külön meg kell vizsgálnunk a különféle társadalmi alakulatok létfeltételeit, mielőtt megkísérelnők a nekik megfelelő politikai, magánjogi, esztétikai, filozófiai, vallási stb. szemléletmódokat levezetni belőlük. E téren eddig még csak kevés történt, mert csak kevesen ültek neki komolyan. Ebben tömegével lenne szükségünk segítségre, a terület végtelenül nagy, s aki igazán dolgozni akar, az sokat teljesíthet és jeleskedhet. Ehelyett azonban túlságosan is sok az olyan fiatalabb német, akinek a történelmi materializmus frázisa (mert *mindent* frázissá lehet tenni) csak arra szolgál, hogy minél gyorsabban rendszerré konstruálja össze a maga viszonylag szegényes történelmi ismereteit — hiszen a gazdasági történet még pólyában van! — és akkor roppant nagy embernek tartsa magát. És akkor aztán megjelenhetik egy Barth és megtámadhatja magát a dolgot, amely az ő környezetében csakugyan puszta frázissá degradálódott.

Mindez azonban majd csak elsimul. Mi vagyunk most olyan erősek Németországban, hogy sok mindent elviselünk. Az egyik legnagyobb szolgálat, amelyet a szocialista törvény tett nekünk, az, hogy megszabadított bennünket a szocialista német studiosus* tolakodásától. Mi vagyunk most olyan erősek, hogy megemésszük a német studiosust is, aki megint nagyon pöffeszkedik. Ön, aki valóban véghez vitt valamit, kétségkívül saját maga is észrevette, hogy

* — (bölcsész)hallgató, tanárjelölt — *Szerk.*

a párttal kapcsolatban álló ifjú publicisták közül milyen kevesen vannak az olyanok, akik nem restellik a fáradságot, hogy gazdaságtannal, gazdaságtantörténettel, a kereskedelem, az ipar, a mezőgazdaság, a társadalmi alakulatok történetével foglalkozzanak. Milyen kevesen tudnak Maurerről többet, mint a nevét! Az újságírói önteltségnek kell itt mindent elvégeznie, s ez aztán olyan is. Néha úgy fest a dolog, mintha ezek az urak azt hinnék, hogy a munkásoknak akármi jó. Ha tudnák ezek az urak, hogy Marx még legkiválóbb dolgait sem tartotta a munkások számára elég jónak, hogy bűntettnek tekintette, ha valaki kevesebbet nyújt a munkásoknak a legeslegjobbnál!

1890. augusztus 5.
Marx és Engels Művei. 37. köt.
Dietz, Berlin 1967. 435—437. old.

ENGELS CONRAD SCHMIDTHEZ

BERLINBE

(Részlet)

Felhasználom az első szabad órát, hogy válaszoljak Önnek. Azt hiszem, nagyon helyesen cselekszik, ha elfogadja a zürichi állást*. Közgazdaságtanból mindig tanulhat ott egyet s mást, különösen, ha szem előtt tartja azt, hogy Zürich még mindig csak harmadrangú pénz- és spekulációs piac, és ezért a hatások ott két-háromszoros visszatükröződés folytán meggyengülve, illetve szándékosan meghamisítva érvényesülnek. De megismeri a gépezetet a gyakorlatban, s rákényszerül arra, hogy figyelemmel kísérje az első kézből Londonból, New Yorkból, Párizsból, Berlinből, Bécsből érkező tőzsdei jelentéseket, és akkor feltárul majd Ön előtt — a pénz- és értékpapírpiacként való visszatükröződésében — a világpiac. A gazdasági, politikai és egyéb visszatükröződésekkel ugyanúgy áll a dolog, mint az emberi szemben való visszatükröződésekkel — gyűjtőlencsén haladnak át és ezért fordítva, fejtetőre állítva jelennek meg. Csakhogy hiányzik az az idegapparátus, amely a képzet számára ismét talpraállítja őket. A pénzpiac embere az ipar és a világpiac mozgását csak a pénz- és érték-

* Lefordíthatatlan szójáték: Züricher Posten (zürichi állás) és éppen a „Züricher Post" c. lap gazdasági rovatának vezetéséről volt szó. — *Szerk.*

papírpiac megfordító visszatükröződésében látja, és igy az ő szemében az okozat okká válik. Ezt láttam már a 40-es években Manchesterben: az ipar menetét és periodikus maximumait és minimumait illetően a londoni tőzsdei jelentések teljesen használhatatlanok voltak, mert ezek az urak mindent a pénzpiac válságaiból akartak megmagyarázni, holott ezek maguk is többnyire csak tünetek voltak. Akkoriban azt próbálták bebizonyítani, hogy az ipari válságok nem időleges túltermelésből keletkeznek, tehát a dolognak ráadásul még egy tendenciózus, elferdítésre késztető oldala is volt. Ez a mozzanat most - legalábbis számunkra egyszer s mindenkorra — elesik, s amellett persze tény, hogy a pénzpiacnak is meglehetnek a maga válságai, amelyekben a közvetlen ipari zavarok csak alárendelt, vagy egyáltalán semmilyen szerepet sem játszanak, és ezen a téren még sok mindent meg kell állapítani és meg kell vizsgálni — különösen történelmileg, az utolsó 20 évre vonatkozóan.

Ahol megvan a társadalmi méretű munkamegosztás, ott megvan a részmunkák egymással szembeni önállósulása is. Végső fokon a termelés a döntő. Ámde a termékekkel való kereskedés mihelyt a tulajdonképpeni termeléssel szemben önállósul, saját mozgását követi, amelyen ugyan nagyjában-egészében a termelés mozgása uralkodik, de amely részleteiben és ezen az általános függőségen belül mégis a saját — ez új tényező természetéből adódó — törvényeit követi, amelynek megvannak a saját fázisai, és amely maga is visszahat a termelés mozgására. Amerika felfedezése annak az aranyéhségnek köszönhető, amely a portugálokat előzőleg már Afrikába haj-

totta (vö. Soetbeer: „Nemesfémtermelés" [Edelmetallproduktion"]), mert a XIV. és XV. században oly hatalmasan kiterjedt európai ipar és az ennek megfelelő kereskedelem több csereeszközt kívánt meg, s Németország — az 1450—1550 közti nagy ezüstország — ezt nem tudta szállítani. Indiát a portugálok, a hollandok és az angolok 1500 és 1800 között azzal a céllal hódították meg, hogy *importáljanak* Indiából, oda irányuló exportra senki sem gondolt. És mégis milyen óriási visszahatása volt ezeknek a tisztán kereskedelmi érdekek által determinált felfedezéseknek és hódításoknak az iparra: csupán az ezekbe az *országokba* irányuló *export* szükségletei teremtették meg és fejlesztették ki a nagyipart.

Így van ez a pénzpiaccal is. A pénzkereskedelemnek, mihelyt elválik az árukereskedelemtől — bizonyos, a termelés és az árukereskedelem által meghatározott feltételek között és e határokon belül —, saját fejlődése, különleges, saját természete által meghatározott törvényei és külön fázisai vannak. Ha mármost ehhez hozzájárul az, hogy a pénzkereskedelem e további fejlődés során értékpapír-kereskedelemmé szélesedik, hogy ezek az értékpapírok nemcsak állampapírokból, hanem ipari és közlekedési részvényekből is állnak, ha tehát a pénzkereskedelem közvetlen uralomra tesz szert a rajta nagyjában-egészében uralkodó termelés egy része felett, akkor a pénzkereskedelem visszahatása a termelésre még erősebb és bonyolultabb lesz. A pénzemberek egyben vasutak, bányák, kohóművek etc. tulajdonosai. Ezek a termelési eszközök kettős arculatot kapnak: műkö-

désüknek hol a közvetlen termelés érdekeihez, hol pedig a részvényesek szükségleteihez is kell igazodnia, amennyiben a részvényesek pénzemberek. Erre a legkirívóbb példa: az észak-amerikai vasutak, melyek működése teljesen egy Jay Gould, vagy Vanderbilt etc. pillanatnyi, az illető vasúttól és annak mint közlekedési eszköznek érdekeitől teljesen idegen pillanatnyi tőzsdei műveleteitől függ. És még itt Angliában is láttuk, hogy a különböző vasúttársaságok évtizedeken át harcoltak egymással amiatt, hol húzódjon két társaság területe között a határ, s e harcok során tömérdek pénz pocsékolódott el, nem a termelés és a közlekedés érdekében, hanem kizárólag egy olyan vetélkedés következtében, amelynek legtöbbször csak az volt a célja, hogy lehetővé tegye a részvényeket birtokló pénzemberek tőzsdei műveleteit.

Amikor itt néhány utalást tettem arra, hogyan fogom fel a termelésnek az árukereskedelemhez és mindkettőnek a pénzkereskedelemhez való viszonyát, alapjában véve már válaszoltam Önnek a „történelmi materializmusra" általában vonatkozó kérdéseire is. A dolog legkönnyebben a munkamegosztásból kiindulva ragadható meg. A társadalom létrehoz bizonyos közös funkciókat, amelyeket nem nélkülözhet. Az e funkciók végzésével megbízott emberek a *társadalmon belüli* munkamegosztásnak egy új ágát alkotják. Ezzel külön érdekekre tesznek szert megbízóikkal szemben is, önállósulnak velük szemben, és — megjelenik az állam. S most ugyanaz megy végbe, mint az árukereskedelem és később a pénzkereskedelem esetében: az új, önálló hatalomnak nagyjában-

egészében követnie kell ugyan a termelés mozgását, de a benne rejlő, vagyis egykor reáruházott és fokozatosan továbbfejlesztett viszonylagos önállóság folytán maga is visszahat a termelés feltételeire és menetére. Ez kölcsönhatása két egyenlőtlen erőnek, egyfelől a gazdasági mozgásnak, másfelől a lehető legnagyobb önállóságra törekvő új politikai hatalomnak, amelynek, ha már működésbe lépett, önmozgása is van; a gazdasági mozgás nagyjában-egészében utat tör magának, de ugyanakkor el kell szenvednie az önmaga által működésbe hozott és viszonylagos önállósággal felruházott politikai mozgásnak, vagyis egyrészt az államhatalom mozgásának, másrészt az ezzel egyidejűleg létrehozott ellenzék mozgásának visszahatását. Ahogy a pénzpiacon nagyjában-egészében, s a föntebb jelzett fenntartásokkal visszatükröződik az ipari piac mozgása és természetesen *fordítva* tükröződik vissza, ugyanúgy a kormány és az ellenzék harcában a már előzőleg meglevő és harcoló osztályok harca tükröződik vissza, de szintén fordított módon, már nem közvetlenül, hanem közvetve, nem mint osztályharc, hanem mint politikai elvekért folyó harc, s annyira fordított módon, hogy évezredekbe tellett, amíg nyitjára nem jöttünk.

Az államhatalom visszahatása a gazdasági fejlődésre háromféle lehet: lehet vele azonos irányú, akkor a fejlődés meggyorsul, lehet ellentétes irányú, akkor az államhatalom manapság minden nagyobb népnél, huzamosabb időt tekintve, megbomlik, vagy pedig gátat vethet a gazdasági fejlődés bizonyos irányainak és másokat szabhat meg — ez az eset végeredményben visszavezethető a két előző eset egyikére. De

világos, hogy a II. és III. esetben a politikai hatalom a gazdasági fejlődésnek nagy kárára lehet s tömeges erő- és anyagpazarlást idézhet elő.

Előfordul még ezenkívül az az eset is, hogy gazdasági segélyforrásokat meghódítanak és brutálisan megsemmisítenek, aminek következtében régebben bizonyos körülmények között egy vidék vagy egy nemzet egész gazdasági fejlődése tönkre mehetett. Ez az eset manapság, legalábbis a nagy népeknél, többnyire ellenkező hatásokkal jár: a legyőzött nép, huzamosabb időt tekintve, gazdaságilag, politikailag és erkölcsileg néha többet nyer, mint a győztes.

A joggal hasonló a helyzet: mihelyt szükségessé válik az új munkamegosztás, amely hivatásos jogászokat teremt, ismét új, önálló terület nyílik meg, amely, ha függ is általában a termeléstől és a kereskedelemtől, mégis különleges visszahatást is tud gyakorolni e területekre. A modern államban a jog nemcsak meg kell, hogy feleljen az általános gazdasági helyzetnek, e helyzet kifejezése kell hogy legyen, hanem *egy önmagában összefüggő* kifejezése is, amely nem csapja arcul önmagát belső ellentmondásokkal. Ezt elérendő, a gazdasági viszonyok visszatükrözése mindinkább veszít hűségéből. Mégpedig annál inkább, minél ritkábban fordul elő, hogy egy törvénykönyv nyersen, szépítgetés nélkül, hamisítatlanul fejezi ki egy osztály uralmát: hiszen ez már maga ellentmondana a „jogfogalomnak". Az 1792—96-os forradalmi burzsoáziának tiszta, következetes jogfogalmát már a Code Napoléon sok tekintetben meghamisította, és amennyiben e jogfogalom megtestesül benne, annyiban a proletariátus fokozódó hatalma miatt

napról napra kénytelenek lenyesegetni belőle. Ez mit sem változtat azon, hogy a Code Napoléon az a törvénykönyv, amelyet a világ minden részén minden új kodifikálás alapjául fogadnak el. Így az egész „jogfejlődés" menete legnagyobbrészt csak abban merül ki, hogy először az emberek igyekeznek kiküszöbölni azokat az ellentmondásokat, amelyek a gazdasági viszonyoknak jogi alapelvekre való közvetlen átültetéséből adódnak, és létrehozni egy harmonikus jogi rendszert, azután pedig a további gazdasági fejlődés hatása és kényszerítő ereje ezt a rendszert mindig újra meg újra áttöri és új ellentmondásokba keveri (itt egyelőre csak a magánjogról beszélek).

A gazdasági viszonyoknak jogi elvek alakjában való visszatükröződése szükségképpen szintén tótágast állítja e viszonyokat: anélkül megy végbe, hogy a cselekvő személyek ennek tudatában volnának, a jogász azt képzeli, hogy a priori tételekkel dolgozik, holott ezek csak gazdasági visszatükröződések — s így minden a feje tetején áll. Az pedig, hogy ez a megfordítás — amely, amíg fel nem ismerjük, azt alkotja, amit *ideologikus szemléletnek* nevezünk — a maga részéről ismét visszahat a gazdasági alapra és azt bizonyos határok között módosíthatja, azt magától értetődőnek vélem. Az örökösödési jognak, a család egyenlő fejlődési fokát feltételezve, gazdasági alapja van. Mégis nehéz volna bebizonyítani, hogy például a végrendelkezés korlátlan szabadsága Angliában, erős korlátozása Franciaországban minden részletében csak gazdasági okokra vezethető vissza. De mind a kettő igen jelentékenyen visszahat a gazdaságra azáltal, hogy befolyásolja a vagyon elosztását.

Ami mármost a még magasabban lebegő ideológiai területeket, a vallást, a filozófiát stb. illeti, ezeknek történelem előtti, a történelmi időszak által készen talált és átvett állományuk van — abból, amit ma badarságnak neveznénk. A természetről, magának az embernek mibenlétéről, szellemekről, varázserőkről stb. alkotott e különböző hamis képzeteknek többnyire csak negatív gazdasági alapjuk van: a történelem előtti időszak alacsony gazdasági fejlettségének kiegészítései, de helyenként feltételei, sőt okai is a természetről alkotott hamis képzetek. És bár a gazdasági szükséglet a természet mind alaposabb megismerésének fő hajtóereje volt és mindinkább azzá lett, szőrszálhasogatás volna mindezeknek az őslapotbeli badarságoknak gazdasági okait keresni. A tudományok története nem egyéb, mint e badarságok fokozatos kiküszöbölésének, illetve új, de mind kevésbé képtelen badarságokkal való helyettesítésének a története. Azok az emberek, akik ezzel foglalkoznak, megint csak a munkamegosztás külön szféráihoz tartoznak, és azt képzelik magukról, hogy független területen működnek. S amennyiben ezek önálló csoportot alkotnak a társadalmi munkamegosztáson belül, annyiban termékeik, tévedéseiket is beleértve, visszahatnak az egész társadalmi fejlődésre, még a gazdasági fejlődésre is. Mindamellett ők maguk megint csak a gazdasági fejlődés uralkodó befolyása alatt állanak. A filozófiában pl. ez a legkönnyebben a polgári korszakra vonatkozólag mutatható ki. Hobbes volt az első modern materialista (a XVIII. századi értelemben), de az abszolutizmus híve abban az időben, amikor az abszolút monarchia

egész Európában fénykorát élte, és Angliában megkezdte harcát a nép ellen. Locke mind a vallás, mind a politika kérdésében az 1688-as osztálykompromisszum gyermeke volt. Az angol deisták és következetesebb folytatóik, a francia materialisták a burzsoáziának, sőt a franciák a polgári forradalomnak is igazi filozófusai voltak. A német filozófiára Kanttól Hegelig a német nyárspolgár nyomja rá bélyegét hol pozitív, hol negatív értelemben. De minden korszak filozófiájának – mivel a munkamegosztás meghatározott területe — előfeltétele egy meghatározott gondolati anyag, amelyet elődei hagytak rá és amelyből kiindul. És ez az oka annak, hogy gazdaságilag elmaradott országok a filozófiában mégis a prímhegedűt játszhatják: a XVIII. században Franciaország Angliával szemben, melynek filozófiája alapul szolgált a franciáknak, később pedig Németország az előbbi kettővel szemben. De mind Franciaországban, mind Németországban a filozófia, éppúgy mint a korabeli általános irodalmi fellendülés, egyúttal gazdasági fellendülésnek volt az eredménye. Meggyőződésem, hogy a gazdasági fejlődés végső fokon ezek fölött a területek fölött is uralkodik, de ez az uralom olyan feltételek között érvényesül, melyeket maga az egyes terület ír elő: a filozófiában pl. úgy, hogy gazdasági befolyások (melyek legtöbbször megint csak politikai stb. köntösükben hatnak) a meglevő, az elődöktől hátrahagyott filozófiai anyagra hatással vannak. A gazdaság itt semmit sem teremt a novo*, de meghatározza a készen talált gondolati anyag újonnan

* — újonnan. — *Szerk.*

megváltoztatásának és továbbfejlesztésének módját, bár ezt is többnyire közvetve teszi, mivel a politikai, erkölcsi visszatükrözések azok, amelyek a legnagyobb közvetlen hatással vannak a filozófiára.

A vallásról a legszükségesebbet elmondtam a Feuerbachról szóló írásom utolsó fejezetében.

Barth tehát egyszerűen szélmalomharcot vív, ha azt hiszi, hogy mi tagadjuk a gazdasági mozgás politikai stb. visszatükröződéseinek mindennemű visszahatását magára erre a mozgásra nézve. Nézze csak meg Marx „Brumaire tizennyolcadiká"-ját, ahol szinte kizárólag arról a *különös* szerepről van szó, melyet a politikai harcok és események játszanak, természetesen gazdasági feltételektől való *általános* függésükön belül. Vagy a „Tőké"-t, pl. a munkanapról szóló szakaszt, ahol a törvényhozás, amely pedig politikai aktus, olyan döntő hatást gyakorol. Vagy a burzsoázia történetét tárgyaló szakaszt (24. fejezet). Vagy miért is küzdenénk a proletariátus politikai diktatúrájáért, ha a politikai hatalom gazdaságilag tehetetlen? Az erőszak (vagyis az államhatalom) szintén gazdasági potencia!

De a könyv[98] bírálatára most nincs időm. Először a III. kötetnek* kell megjelennie, egyébként pedig azt hiszem, hogy pl. Bernstein is egészen jól meg tudná ezt csinálni.

Aminek mindezek az urak híján vannak, az a dialektika. Mindig csak okot látnak az egyik oldalon, okozatot a másikon. Hogy ez üres absztrakció, hogy ilyen metafizikus poláris ellentétek a valóságos világ-

* A „Tőke" III. kötetének. — *Szerk.*

ban csak válságok idején léteznek, hogy az egész nagy folyamat a kölcsönhatás formájában megy végbe — bár olyan igen egyenlőtlen erők kölcsönhatásának formájában, amelyek közül a gazdasági mozgás messze a legerősebb, legeredetibb, legdöntőbb —, hogy itt semmi sem abszolút és minden relatív, ezt egyszerűen nem látják, számukra Hegel nem létezett.

1890. október 27.
Marx és Engels Művei. 37. köt.
Dietz, Berlin 1967. 488—494. old.

ENGELS CONRAD SCHMIDTHEZ

ZÜRICHBE

(Részlet)

Hegel nélkül természetesen nem lehet boldogulni, ahhoz pedig, hogy őt megeméssze az ember, időre van szükség. A kis Logika az „Enciklopédiá"-ban egész jó kezdet. De használja Ön a „Művek" 6. kötetében megjelent kiadást, ne a Rosenkranz-féle különkiadást (1845), mert az előbbiben sokkal több magyarázó betoldás van az előadásokból, bár az a szamár Henning sokszor maga sem érti őket.

A bevezetés 26. stb. §-ában először is megtalálja Ön Leibniz Wolff-féle feldolgozásának bírálatát (a *történelmi* értelemben vett metafizika), azután az angol—francia empirizmus bírálatát a 37. stb. §-ban, aztán Kantét a 30. és a köv. §-okban. Végül a Jacobi-féle miszticizmus bírálatát a 61. §-ban. Az első részben („A lét") ne időzzék sokáig a „lét"-nél és a „semmi"-nél; az utolsó §-ok, a „Minőség", azután a „Mennyiség" és a „Mérték" sokkal szebbek, a legfontosabb rész azonban a „Lényegről" szóló tan: az elvont ellentéteknek tarthatatlanságukban való feloldódása, amikor ha az ember az ellentétnek csak az egyik oldalát akarja megragadni, ez észrevétlenül a másikká változik át stb. Emellett mindig konkrét példák révén teheti világosabbá a dolgokat. Pl. az azonosság és különbség elválaszthatatlanságára Önnek mint vőlegénynek szembeötlő példa áll rendel-

kezésére önmagában és menyasszonyában. Egyáltalán nem lehet megállapítani, hogy a nemi szerelem a különbségekben levő azonosság miatt, vagy az azonosságban levő különbség miatt érzett öröm-e. Vegye el a különbséget (itt a nemi különbséget) vagy az azonosságot (mindkettőjük emberi voltát), és mijük marad? Emlékszem rá, hogy kezdetben menynyit kínlódtam éppen az azonosságnak és különbségnek ezen az elválaszthatatlanságán, pedig egy lépést sem tehetünk úgy, hogy belé ne botlanánk.

Semmi esetre sem szabad azonban úgy olvasnia Hegelt, ahogyan Barth úr olvasta, nevezetesen azért, hogy felfedezze a mellébeszéléseket és olcsó fogásokat, amelyek a konstruálás eszközéül szolgáltak Hegelnek. Ez tisztára iskolásfiúknak való munka. Sokkal fontosabb, hogy a helytelen formában és a mesterkélt összefüggésben megtalálja a helyeset és a zseniálisat. Így az egyik kategóriából vagy ellentétből a következőre való átmenetek csaknem mindig önkényesek — néha egy tréfa segítségével történnek, mint amikor a pozitív és negatív a 120. §-ban „tönkremegy", hogy Hegel eljuthasson az „alap" kategóriájához.* Időpazarlás sokat töprengeni ezeken.

Minthogy Hegelnél minden kategória a filozófia történetének egy-egy lépcsőfokát jelenti (amelyeket legtöbbször ilyenekként jelöl is meg), helyesen teszi Ön, ha összeveti az „Előadások a filozófia történetéről" című művel, a legzseniálisabb művek egyikével.

* A német eredetiben szójáték: zu Grunde gehen — tönkremenni, Grund — alap, ok. — *Szerk.*

Üdülésképpen az „Esztétiká"-t ajánlhatom Önnek. Ha egy kissé beledolgozta magát ebbe, bámulni fog.

Hegelnél a dialektika megfordított volta azon alapszik, hogy ennek nála „a gondolat önkifejlésének" kell lennie, és ezért szerinte a tények dialektikája csak ennek visszfénye, holott valójában a fejünkben működő dialektika csupán a visszatükröződése a természeti és az embertörténeti világban végbemenő, a dialektikus formáknak alávetett, valóságos fejlődésnek.

Hasonlítsa egyszer össze az áru tőkévé fejlődését Marxnál a létnek lényeggé fejlődésével Hegelnél, s egész jó párhuzamot kap: itt — konkrét kifejtés, ahogyan ez a tényekből adódik, ott — elvont konstrukció, amelyben a leglángeszűbb gondolatok és helyenként igen fontos átcsapások, mint például a minőségből mennyiségbe való és a fordítottja, az egyik fogalomnak a másikból való látszólagos önkifejlésévé válnak, amilyenből egy tucat másikat is csinálhatna az ember.

1891. november 1.
Marx és Engels Művei. 38. köt.
Dietz, Berlin 1968. 203—204. old.

ENGELS FRANZ MEHRINGHEZ

BERLINBE

London, 1892. szeptember 28.

Tisztelt Mehring Úr,

Kautsky elküldte nekem az Ön egyik levelének egy részletét, amely hozzám intézett kérdést tartalmaz. Ha Ön úgy véli, hogy nem írhat nekem, mert egyszer, sok évvel ezelőtt, nem válaszoltam két levelére, nincs jogom megsértődni emiatt. De persze akkor mi különböző táborokhoz tartoztunk, még hatályban volt a szocialista törvény, s ez azt a szabályt kényszerítette ránk: ki nincs velünk, az ellenünk. Azonkívül, ha jól emlékszem, Ön maga írta egyik levelében, hogy bizonyára nem számíthat válaszra. De hát ez régen volt, azóta egy táborba kerültünk, s Ön kitűnő dolgokat írt a „Neue Zeit"-ben, amelyek elismerésével nem is fukarkodtam például Bebelhez írt leveleimben. Ezért örömmel használom fel az alkalmat, hogy közvetlenül válaszoljak Önnek.

Hogy a materialista történelemfelfogás felfedezését a történelmi iskola porosz romantikus képviselőinek akarják tulajdonítani, ez az igény valóban új számomra. Marwitz „Nachlas"-ja magamnak is megvan és ezt a könyvet még néhány évvel ezelőtt átolvastam, de mást nem találtam benne, mint kitűnő dolgokat a lovasságról és sziklaszilárd hitet az öt korbácsütés varázserejében, ha a nemesség méri ezt a plebsre.

Egyébként ez az irodalom 1841—42 óta teljesen idegen számomra — csak igen felületesen foglalkoztam vele —, s a szóban forgó irányban kétségtelenül semmit sem köszönhetek neki. Bonni és berlini időszakában[99] Marx megismerkedett Adam Müllerrel és von Haller úr „Restauration"-jával stb.; mindig meglehetős megvetéssel beszélt a francia romantikusoknak, Joseph de Maistre-nak és Bonald kardinálisnak ezekről az unalmas, dagályosan nagyképű utánzóiról. De ha rábukkant volna is olyan passzusokra, mint ez a Lavergne-Peguilhen-idézet[100], abban az időben ezek még akkor sem hathattak volna reá, ha egyáltalán megérti is, mit akarnak mondani ezek az emberek. Marx akkoriban hegeliánus volt, akinek számára az a passzus teljes eretnekség volt; gazdaságtanról semmit sem tudott, tehát egy olyan szóra, mint „gazdasági forma", semmit sem gondolhatott, s így a szóban forgó passzus, még *ha* ismerte volna is, feltétlenül az egyik fülén be, a másikon ismét kiment volna anélkül, hogy a legcsekélyebb nyomot hagyja emlékezetében. De alig hiszem, hogy az 1837 és 1842 között Marx által olvasott történelmi-romantikus írásoknak efféle kicsengésük lett volna.

A passzus csakugyan igen figyelemreméltó, mégis meg kellene győződnöm az idézet valódiságáról. Nem ismerem a könyvet, a szerzőről mindenesetre tudom, hogy a „történelmi iskola" képviselője. Ez a hely két pontban tér el a modern felfogástól: 1. abban, hogy a gazdasági formából vezeti le a termelést és a termelés elosztását, nem pedig fordítva, a gazdasági formát a termelésből, és 2. abban a szerepben, amelyet a gazdasági forma „megfelelő alkalma-

zásának" tulajdonít, amin bármit lehet érteni, amíg magából a könyvből ki nem derül, mire gondol a szerző.

A legkülönösebb volna, ha a helyes történelemfelfogást in abstracto* ugyanazoknál találnók meg, akik a történelmet in concreto** a leginkább elferdítették — mind elméletben, mind gyakorlatban. Ezek az emberek esetleg láthatták a feudalizmusból, hogyan fejlődik ki itt az államforma a gazdasági formából, mert itt úgyszólván világosan és leplezetlenül megnyilvánul a dolog. Azt mondom: *esetleg*, mert a fenti, még nem ellenőrzött passzustól eltekintve – Ön maga mondja, hogy odaadták Önnek — egyebet soha nem fedezhettem föl eddig, mint hogy a feudalizmus teoretikusai magától értetődően kevésbé elvontak, mint a polgári liberálisok. Ha azt a felfogást, hogy a feudális társadalomban a kultúra elterjedése és az államforma összefügg a gazdasági formával, egyikük most tovább általánosítja oda, hogy ez *minden* gazdasági és állami formára érvényes, akkor mivel magyarázható ugyanennek a romantikusnak a teljes vaksága, mihelyt *más* gazdasági formákról van szó, a polgári gazdasági formáról és a fejlődése különböző fokainak megfelelő állami formákról — a középkori céhközösségről, alkotmányos monarchiáról, köztársaságról? Ez mégiscsak nehezen egyeztethető össze. S ugyanaz az ember, aki a gazdasági formát az egész társadalmi és állami szervezet alapjának tekinti, olyan iskolához tartozik, amelynek szemében már a XVII. és XVIII. század abszolút monarchiája is a bűnbeeséssel, az igazi állameszme elárulásával egyenlő!

* — elvontan — *Szerk.*

** — az adott esetben — *Szerk.*

De mindenesetre az is ott van, hogy az állami forma éppoly elkerülhetetlenül jön létre a gazdasági formából, és ennek „*megfelelő kezeléséből*", mint férfi és nő közösüléséből a gyerek. Figyelembe véve a szerző iskolájának közismert doktrínáját, ezt csak így értelmezhetem: az igazi gazdasági forma a feudális. Minthogy azonban az emberek gonoszsága összeesküdött e forma ellen, úgy kell ezt „megfelelően kezelni", hogy e támadásokkal szemben fennállása meg legyen védve és mindörökre biztosítva legyen, s hogy az „államforma" stb. állandóan megfeleljen neki, tehát lehetőleg forgassák ezt vissza a XIII—XIV. századira. Akkor a világok legjobbika s a történelemelméletek legszebbike egyaránt megvalósulna, s akkor a Lavergne—Peguilhen-féle általánosítás ismét igazi tartalmára zsugorodna össze: hogy a feudális társadalom feudális államrendet szül.

Egyelőre csak azt tételezhetem fel, hogy Lavergne—Peguilhen maga sem tudta, mit írt. A közmondás szerint bizonyos állat is talál néha gyöngyöt, s ez az állat nagy számban fordul elő a porosz romantikusok között. Egyébként még össze kellene hasonlítani őket francia példaképeikkel is — vajon nem tőlük vették-e át ezt is.

Önnek csak köszönetet mondhatok azért, hogy felhívta figyelmemet erre a kérdésre, amellyel, sajnos, pillanatnyilag nem tudok itt részletesebben foglalkozni.

Őszinte híve
F. Engels

Marx és Engels Művei. 38. köt.
Dietz, Berlin 1968. 480—482. old.

ENGELS FRANZ MEHRINGHEZ

BERLINBE

London, 1893. július 14.

Kedves Mehring Úr!

Csak most jutok hozzá, hogy megköszönjem Önnek a „Lessing-legenda" szíves megküldését. Nem akartam pusztán formailag a könyv vételét igazolni, hanem egyidejűleg valamit mondani is akartam Önnek a könyvről — a tartalmáról. Ezért késett a válasz.

A végén kezdem — „A történelmi materializmusról" című függelékkel, amelyben Ön a fő tényezőket kitűnően és minden elfogulatlan olvasó számára meggyőzően írta le. Kifogásolnivalóm csak az, hogy több érdemet tulajdonít nekem, mint amennyi megillet, még akkor is, ha mindent beszámítok, amire — az idők folyamán — esetleg önállóan rájöttem volna, amit azonban Marx a maga gyorsabb meglátásával és szélesebb áttekintésével sokkal hamarabb felfedezett. Ha valaki abban a szerencsében részesült, hogy negyven évig olyan emberrel dolgozott együtt, mint Marx, akkor annak életében rendszerint nem ismerik el úgy, ahogy talán megérdemli; amikor azután meghal a nagyobb, könnyen túlbecsülik a csekélyebb jelentőségűt — s úgy látom, most éppen ez történik velem; a történelem végül mindent rendbehoz

majd, addigra pedig szerencsésen elpatkoltunk és nem tudunk már semmiről.

Máskülönben csak egy pont hiányzik, ezt azonban rendszerint Marx és én sem hangsúlyoztuk eléggé munkáinkban, és e tekintetben mindnyájunkat egyaránt terhel a felelősség. Ugyanis mindnyájan elsősorban azt tartottuk — s azt is *kellett* tartanunk — a legfontosabbnak, hogy a politikai, jogi és egyéb ideológiai képzeteket és az általuk közvetített cselekedeteket *levezessük* az alapvető gazdasági tényekből. Ennek során a kérdések tartalmi oldala kedvéért elhanyagoltuk a formai oldalt: hogyan, milyen útonmódon jönnek létre ezek a képzetek stb. Ez azután ellenfeleinknek kapóra jött, alkalmat nyújtott a félreértésekre, illetve torzításokra, s erre Paul Barth kirívó példa.

Az ideológia olyan folyamat, melyet az úgynevezett gondolkodó ugyan tudatosan, de hamis tudattal visz végbe. A tulajdonképpeni hajtóerők, amelyek mozgatják, ismeretlenek maradnak előtte; máskülönben a folyamat nem is volna ideológiai. Ezért hamis, illetve látszólagos hajtóerőket képzel el. Minthogy a folyamat gondolati, a gondolkodó ennek tartalmát és formáját a tiszta gondolkodásból vezeti le vagy a saját vagy az elődei tiszta gondolkodásából. Pusztán gondolati anyaggal dolgozik, amelyet látatlanban úgy fogad el, hogy a gondolkodás terméke, és nem vizsgálja tovább, valamely távolabbfekvő, a gondolkodástól független eredet szempontjából, s ez számára magától értetődik, mert neki úgy tűnik, hogy minden cselekvés, mivel gondolkodás *közvetíti*, végső fokon a gondolkodásban is *gyökerezik*.

A történelmi ideológus (a történelmi szó itt egyszerűen összefoglaló kifejezés a politikai, jogi, filozófiai, teológiai terület, szóval mindazon területek megjelölésére, melyek a *társadalomhoz* tartoznak és nem csupán a természethez) — a történelmi ideológus tehát minden tudományos téren olyan anyagot talál, amely az utóbbi nemzedékek gondolkodásából önállóan képződött, és ezeknek az egymást követő nemzedékeknek az agyában önálló, saját útját járta végig. Külső tények, melyek az egyik vagy másik területhez tartoznak, szintén hatással lehettek ugyan erre a fejlődésre, de ezek a tények a hallgatólagos előfeltevés szerint maguk is megint csak gondolati folyamat puszta gyümölcsei, s így még mindig a puszta gondolkodás körén belül maradunk, amely látszólag szerencsésen megemésztette a legkeményebb tényeket is.

Ez a látszat — hogy az államberendezkedéseknek, a jogrendszereknek, valamennyi speciális terület ideológiai képzeteinek önálló története van —, ez az, ami az emberek többségét mindenekelőtt elkápráztatja. Ha Luther és Calvin „leküzdötte" a hivatalos katolikus vallást, Hegel Fichtét és Kantot, Rousseau pedig a republikánus „társadalmi szerződésével" közvetve a konstitucionalista Montesquieu-t, akkor ez olyan folyamat, mely a teológia, a filozófia, az államtudomány keretén belül marad, e gondolati területek történetének egy-egy szakasza, s egyáltalán nem lép ki a gondolati területről. S amióta ehhez még az a polgári illúzió is járult, hogy a tőkés termelés örök és fellebezhetetlen, azóta még azt is, hogy a fiziokraták és A. Smith túlhaladták a merkantilistákat, csupán a

gondolat győzelmének tekintik, vagyis nem a változott gazdasági tények gondolati reflexének, hanem a mindig és mindenütt fennálló tényleges feltételek végre-valahára elért helyes belátásának, ha Oroszlánszívű Richárd és Fülöp Ágost bevezették volna a szabadkereskedelmet, ahelyett, hogy keresztes háborúkra adják a fejüket, ötszáz év nyomorát és butaságát takarítottuk volna meg.

A dolognak ezt az oldalát, melyet itt csak érinthetek, azt hiszem valamennyien jobban elhanyagoltuk, mint amennyire megérdemli. A régi história ez: a formát eleinte mindig elhanyagolják a tartalommal szemben. Mint mondom, magam is ezt tettem, és a hibát mindig csak utólag vettem észre. Tehát eszembe sem jut ezért szemrehányást tenni Önnek — ehhez, mint régebbi bűnrészesnek, nincs is jogom, sőt ellenkezőleg —, de a jövőre való tekintettel, erre a pontra mégis fel akartam hívni a figyelmét.

Ezzel függ össze az ideológusok másik badar felfogása is: mivel tagadjuk, hogy a történelemben szerepet játszó különböző ideológiai szféráknak önálló történelmi fejlődésük van, azt hiszik, hogy minden *történelmi hatásosságukat* is tagadjuk. Ennek alapja az a vulgáris, nem dialektikus felfogás, mely az okot és okozatot mereven ellentétes pólusoknak tartja, a kölcsönhatást teljesen szem elől tévesztik. Ezek az urak gyakran szinte szándékosan megfeledkeznek arról, hogy egy történelmi mozzanat, mihelyt más, végeredményben gazdasági okok létrehozták, szintén hat, visszahat a környezetére, sőt a saját okaira is. Így jár el pl. Barth a papi rend és a vallás kérdésében — az Ön művében ez a 475. oldalon van. Nagyon örültem

annak, hogy Ön ezzel a hihetetlenül lapos fráterrel elbánt. S az ilyet még megteszik a történelem professzorának Lipcsében! Hozzá képest az öreg Wachsmuthot, aki, igaz, szintén korlátolt koponya volt, de igen jó érzéke volt a tények iránt, mégiscsak egészen más anyagból gyúrták.

A könyvről egyébként csak ismételhetem azt, amit már nem egyszer elmondottam, amikor a „Neue Zeit"-ben cikkek formájában jelent meg. A porosz állam keletkezésének eddigi leírásai között ez messze a legjobb, sőt mondhatni az egyetlen jó leírás, amely a legtöbb esetben a legapróbb részletekig helyesen tárja fel az összefüggéseket. Csak azt sajnálom, hogy nem ölelhette fel mindjárt az egész további fejlődést Bismarckig, s önkéntelenül feltámad bennem a remény, hogy más alkalommal elvégzi majd ezt a munkát is és összefüggő előadásban felvázolja az egész képet Frigyes Vilmos választófejedelemtől az öreg Vilmosig. Hiszen ezt a munkát Ön már elkészítette, sőt, legalábbis, ami a fő kérdéseket illeti, mondhatni már el is végezte. S ezt meg kell csinálni, mielőtt az ósdi lomtár összeomlanék; a monarchikus-hazafias legendák eloszlatása nem elengedhetetlenül szükséges előfeltétele ugyan az osztályuralmat elfedő monarchia eltávolításának (mert a *tiszta*, polgári köztársaság Németországban máris túlhaladott, még mielőtt megszületett volna), de annak mégis egyik leghatásosabb eszköze.

Akkor több tere is lesz Önnek arra, hogy a porosz helyi történelmet mint a német nyomorúság egészének egy részét ábrázolhassa. S ez az a pont, ahol az Ön felfogásától itt-ott némileg eltérek, nevezetesen

abban, ahogyan Németország feldaraboltságának és a XVI. századi német polgári forradalom balsikerének az előfeltételeit felfogja. Ha hozzájutok és újból átdolgozom a „Parasztháború"-m történeti bevezetését, ami, remélem, jövő télen bekövetkezik, akkor a szóban forgó kérdéseket kifejthetem.[101] Nem mintha az Ön által felhozottakat helytelennek tartanám, de én mást is állítok melléjük és némileg másként csoportosítok.

Tanulmányozva a német történelmet — amely valójában egyetlen folytatólagos nyomorúság —, mindig azt láttam, hogy a kellő mértéket csak a megfelelő francia korszakokkal való összehasonlítás adja meg, mert Franciaországban mindig éppen az ellenkezője történik annak, ami nálunk. Ott — a nemzeti állam kialakulása a hűbéri állam szétszórt tagjaiból, nálunk — ugyanakkor a legmélyebb hanyatlás. Ott — kivételesen objektív logika a folyamat egész menetében, nálunk — sivár és egyre sivárabb ziláltság. Ott — a középkorban az idegen beavatkozást az angol hódító képviseli, aki a provençal nemzetiség javára avatkozik be az észak-francia nemzetiséggel szemben; az angolokkal vívott háborúk mintegy a harmincéves háború változatának tekinthetők, de ott ez azzal végződött, hogy az idegen beavatkozókat kiűzték, s Észak legyőzte Délt. Azután következik a központi hatalom harca a külföldi birtokaira támaszkodó burgundi hűbéres ellen, aki ott Brandenburg—Poroszország szerepét játssza, de ez a harc a központi hatalom győzelmével végződik és a nemzeti állam kialakulását véglegessé teszi. Nálunk éppen ugyanebben az időben hullik teljesen szét a nemzeti állam (már amennyiben a „német királyságot" a Szent

Római Birodalmon belül nemzeti államnak lehet nevezni), s megkezdődik a német terület nagyarányú kifosztása. Ez az összehasonlítás a németekre a legnagyobb mértékben megszégyenítő, de éppen ezért annál tanulságosabb, s amióta munkásaink Németországot megint a történeti haladás első sorába állították, kissé könnyebben nyelhetjük le a múlt szégyenét.

A német fejlődésnek egészen sajátos megkülönböztető vonása még az is, hogy a két részállam közül, amelyek végül egész Németországot felosztották egymás között, sem az egyik, sem a másik nem tiszta német, hanem a szlávoktól elhódított területen létesített kolónia: Ausztria—bajor, Brandenburg—szász kolónia; s hogy Németország*ban* a hatalmat csak úgy tudták magukhoz ragadni, hogy idegen, nem német birtokra támaszkodtak, Ausztria—Magyarországra (Csehországról nem is szólva), Brandenburg—Poroszországra. A leginkább fenyegetett nyugati határon ilyesmi nem fordult elő, az északi határon a dánokra bízták, hogy Németországot a dánok ellen megvédjék, délen pedig olyan kevés védeni való volt, hogy a határok őrei, a svájciak, maguk is elszakadhattak Németországtól!

De már túlságosan mellékes vágányokra futok — legalább szolgáljon ez a fecsegés bizonyítékul arra, milyen serkentően hatott rám az Ön műve.

Még egyszer szívélyes köszönettel és üdvözlettel

F. Engels

Marx és Engels Művei. 39. köt.
Dietz, Berlin 1968. 96—100. old.

ENGELS
NYIKOLAJ FRANCEVICS DANYIELSZONHOZ
PÉTERVÁRRA

(Részlet)

Nagyon köszönöm az „Ocserki"[102] példányait, melyekből hármat elküldtem értékelésére alkalmas barátaimnak. Örömmel látom, hogy a könyv jelentékeny hatást, sőt feltűnést keltett, amelyet igazán meg is érdemel. Az oroszok között, akikkel találkoztam, ez volt a beszélgetés fő tárgya. Éppen tegnap írta egyikük: nálunk Oroszországban vita folyik „a kapitalizmus oroszországi sorsáról".*

A berlini „Sozialpolitisches Centralblatt"-ban** bizonyos P. V. Sztruve úr hosszú cikket írt az Ön könyvéről; abban az egy pontban egyet kell értenem vele, hogy az oroszországi fejlődés jelenlegi kapitalista szakasza szerintem is elkerülhetetlen következménye a krími háború által teremtett történelmi feltételeknek, annak a módnak, ahogyan az agrárviszonyok 1861-es átalakítása végbement, és általában az általános európai politikai pangásnak. Ott viszont határozottan nincsen igaza Sztruvénak, amikor Oroszország mai helyzetét az Egyesült Államokéhoz hasonlítja, hogy megcáfolja azt, amit ő az Ön pesszimista jóslatának nevez. Azt állítja, hogy a modern kapitalizmus

* Engels oroszul írta ezt a mondatot és néhány további kifejezést is (földbirtokosok, kulákok stb.). — *Szerk.*

** III. évfolyam, 1. sz., 1898. okt. 2. — *Engels jegyzete.*

káros következményeit Oroszországban ugyanolyan könnyen le fogják küzdeni, mint az Egyesült Államokban. Itt teljesen megfeledkezik arról, hogy az Egyesült Államok már eleve modern, polgári ország; hogy kispolgárok és parasztok alapították, akik azért menekültek el az európai feudalizmusból, hogy tisztán polgári társadalmat létesítsenek. Ezzel szemben Oroszországban primitív kommunisztikus jellegű alapzatot látunk, civilizáció előtti nemzetségi társadalmat, amely, igaz, már rommá töredezett, de még mindig olyan alapzatul, anyagul szolgál, amelyen a kapitalista forradalom (mert ez valóságos társadalmi forradalom) hat és működik. Amerikában már több mint egy évszázada meghonosult a pénzgazdálkodás, Oroszországban viszont csaknem kivétel nélküli szabály volt a naturális gazdálkodás. Ezért magától értetődő, hogy Oroszországban a változásnak sokkal keservesebbnek, sokkal mélyrehatóbbnak és mérhetetlenül több szenvedéssel járónak kell lennie, mint amilyen Amerikában lehet.

De mindezek ellenére úgy tűnik fel nekem, hogy Ön sötétebbnek látja a dolgokat, mint amennyire a tények igazolják ezt. Kétségtelen, hogy az átmenet a primitív agrárkommunizmusról a tőkés indusztrializmusra nem mehet végbe rettenetes társadalmi felfordulás, egész osztályok eltűnése és más osztályokká való átalakulása nélkül, s hogy ez milyen szörnyű szenvedésekkel, az emberi életek és a termelőerők milyen pazarlásával jár szükségszerűen együtt, azt — kisebb mértékben — Nyugat-Európában láttuk. De ettől még nagy a távolság egy hatalmas és nagy tehetségű nemzet teljes pusztulásáig. Lehet, hogy

fékeződni fog az a rohamos népességgyarapodás, amelyet Önök megszoktak; lehet, hogy a kíméletlen erdőirtás, a régi földbirtokosok és a parasztok kisajátításával együtt, a termelőerők óriási elfecsérlését fogja okozni; de végül is a több mint száz milliós népesség nagyon jelentős belső piacot fog nyújtani egy ilyen tekintélyes *nagyipar* számára, és Önöknél is, mint egyebütt, a dolgok azzal végződnek majd, hogy egyensúlyba kerülnek, ha Nyugat-Európában elég sokáig tart a kapitalizmus.

Ön maga is elismeri, hogy „az oroszországi társadalmi feltételek a krími háború után nem kedveztek azon termelési mód fejlődésének, amelyet történelmi múltunk hagyott reánk örökbe". Én tovább mennék, s azt mondanám, hogy Oroszországban, mint másutt sem, nem lehetséges egy magasabb társadalmi formának a primitív agrárkommunizmusból való kifejlesztése, hacsak ez a magasabb forma nem *áll már fenn* egy másik országban, úgy, hogy mintaképül szolgáljon. Minthogy ez a magasabb forma — bárhol lesz is történelmileg lehetséges — a tőkés termelési módnak és az általa létrehozott dualisztikus társadalmi antagonizmusnak a szükségszerű következménye, ezért nem fejlődhetik ki közvetlenül a falusi földközösségből, kivéve ha egy valahol már meglevő példát követ. Ha 1860—70-ben Nyugat-Európa érett lett volna ilyen átalakulásra, ha akkoriban Angliában, Franciaországban stb. megkezdték volna ezt az átalakulást, akkor az oroszok hivatva lettek volna arra, hogy megmutassák, mit lehet csinálni az ő földközösségükből, amely akkoriban még többé-kevésbé sértetlen volt. De a Nyugat nem mozdult meg, nem

kíséreltek meg ilyen átalakulást, és a kapitalizmus egyre rohamosabban fejlődött. S mert Oroszországnak csak ez az egy választása volt: vagy a falusi földközösséget fejleszti olyan termelési formává, amelytől történelmi fokok egész sora választja el, és amelyre még Nyugaton sem voltak akkor érettek a feltételek — s ez nyilvánvalóan lehetetlen feladat —, vagy pedig a kapitalizmus felé fejlődik, milyen más lehetőség maradt volna számára, mint ez az utóbbi?

Ami a földközösséget illeti, az csak addig állhat fenn, amíg tagjai között csekélyek a vagyoni különbségek. Mihelyt ezek a különbségek megnövekednek, mihelyt egyes tagjai a gazdagabb tagok adós-rabszolgáivá válnak, a földközösség nem élhet tovább. A Szolón előtti Athén kulákjai és szipolyozói ugyanazzal a könyörtelenséggel semmisítették meg az athéni *nemzetséget*, mint amellyel az Önök országának kulákjai és szipolyozói a földközösséget teszik tönkre. Félek, hogy ez az intézmény pusztulásra van ítélve. Másrészt azonban a kapitalizmus új kilátásokat nyit meg, új reményeket ébreszt. Nézze meg, mit művelt és művel Nyugaton. Az olyan nagy nemzet, mint az Önöké, túlél minden válságot. Nincs olyan nagy történelmi szerencsétlenség, amely ne járna együtt a kiegyenlítő történelmi haladással. Csak a cselekvés módja változik meg. Que les destinées s'accomplissent!*

1893. október 17.
Marx és Engels Művei. 39. köt.
Dietz, Berlin 1968. 148—150. old.

* — Teljesedjék be a sors! — *Szerk.*

ENGELS W. BORGIUSHOZ[103]

BOROSZLÓBA

(Részlet)

London, 1894. január 25.

Íme a válaszok kérdéseire!

1. A gazdasági viszonyokon, melyeket mi a társadalom történetét meghatározó alapnak tekintünk, azt a módot értjük, ahogyan egy meghatározott társadalom tagjai létfenntartási eszközeiket termelik és termékeiket egymás között kicserélik (amennyiben munkamegosztás van). Tehát a termelés és a szállítás *egész technikája* bennük foglaltatik. Ez a technika felfogásunk szerint meghatározza a csere módját is, továbbá a termékek elosztását és ezzel, a nemzetségi társadalom felbomlása után, az osztályokra tagozódást is, ezzel az uralmi és szolgasági viszonyokat, ezzel az államot, a politikát, a jogot stb. A gazdasági viszonyokban bennfoglaltatnak továbbá: a *földrajzi alapzat*, amelyen ezek lejátszódnak, a megelőző gazdasági fejlődési fokok ténylegesen átöröklött maradványai, amelyek — gyakran csak a hagyomány vagy a tehetetlenségi erő következtében — tovább fenntartják magukat, s természetesen a környezetet is, amely ezt a társadalmi formát kívülről körülveszi.

Ha, mint Ön állítja, a technika jórészt a tudomány állásától függ, akkor a tudomány még sokkal inkább függ a technika *állásától* és *szükségleteitől*. Ha a társadalomnak valamilyen technikai szükséglete van, ak-

kor ez jobban előrelendíti a tudományt, mint tíz egyetem. Az egész hidrosztatikát (Torricelli stb.) az olaszországi hegyi folyók szabályozásának szükséglete hívta életre a XVI. és XVII. században. Az elektromosságról csak azóta tudunk valami ésszerűt, amióta technikai alkalmazhatóságát felfedezték. Németországban azonban sajnos úgy szokás megírni a tudományok történetét, mintha azok az égből pottyantak volna.

2. Nézetünk szerint végső fokon a gazdasági feltételek határozzák meg a történelmi fejlődést. De a faj maga is gazdasági tényező. Két pontot azonban nem szabad itt figyelmen kívül hagyni:

a) A politikai, jogi, filozófiai, vallási, irodalmi, művészeti stb. fejlődés a gazdasági fejlődésen alapszik. De mindezek hatnak egymásra és a gazdasági alapra is. Nem úgy áll a dolog, hogy a gazdasági helyzet az *egyedül aktív, az ok*, minden más pedig csak passzív okozat. Kölcsönhatás megy végbe a gazdasági szükségszerűség alapján, amely *végső fokon* mindig érvényesül. Az állam pl. védővámok, szabadkereskedelem, jó vagy rossz pénzügyek révén hat; és még a német nyárspolgár halálos aléltsága és tehetetlensége, amely Németországnak 1648-tól 1830-ig tartó gazdasági nyomorúságából fakadt, s mely először pietizmusban, azután érzelgősségben és a fejedelmek meg a nemesek előtti csúszó-mászó alázatosságban nyilvánult meg — még az sem volt gazdasági hatás nélkül. Egyike volt az új felemelkedés legnagyobb akadályainak, s csak azáltal ingott meg, hogy a forradalmi és a napóleoni háborúk a krónikus nyomort akuttá tették. Tehát nem úgy áll a dolog, ahogy

itt-ott kényelmesen el akarják képzelni; a gazdasági helyzet nem automatikusan hat, hanem az emberek maguk csinálják történelmüket, csakhogy adott, őket meghatározó környezetben, készen talált tényleges viszonyok alapján, amelyek között végső fokon mégis a gazdaságiak a döntőek — bármennyire befolyásolja is őket a többi, politikai és ideológiai viszony —, s ezek alkotják azt a vörös fonalat, amely végigvonul az egész történelmen, és amely nélkül az nem érthető meg.

b) Az emberek maguk csinálják történelmüket, de eleddig nem közös akarattal, közös terv szerint csinálták, még egy meghatározottan körülhatárolt, adott társadalomban sem. Törekvéseik keresztezik egymást, s éppen ezért minden ilyen társadalomban a *szükségszerűség* uralkodik, amelynek kiegészítése és megjelenési formája a *véletlen*. Az a szükségszerűség, mely itt minden véletlenen keresztül érvényesül, végső soron megint csak a gazdasági. Itt kell azután tárgyalnunk az úgynevezett nagy embereket. Az, hogy ebben meg ebben a meghatározott időben, ebben meg ebben az adott országban egy nagy ember, és éppen ez a nagy ember megjelenik a színen, természetesen merő véletlen. De ha kiküszöböljük, jelentkezik a kereslet egy pótlék iránt, és ez a pótlék, jól vagy rosszul, de előbb-utóbb adódik. Hogy Napóleon, éppen ez a korzikai volt az a katonai diktátor, akit a saját háborújától kimerült francia köztársaság szükségessé tett, az véletlen volt; de hogy egy Napóleon híján más töltötte volna be az ő szerepét, erre bizonyíték az, hogy mindig akadt ilyen ember, amikor szükség volt rá; Caesar, Augustus, Cromwell

stb. Marx volt az, aki a materialista történetfelfogást felfedezte, de Thierry, Mignet, Guizot és 1850-ig valamennyi angol történetíró bizonyíték arra, hogy ilyen törekvés létezett, és az, hogy Morgan is felfedezte ugyanezt a felfogást, bebizonyítja, hogy az idő megérett rá, és fel *kellett* fedezni.

Ugyanígy áll a dolog minden más véletlennel és látszólagos véletlennel a történelemben. Minél távolabb van az a terület, melyet éppen vizsgálunk, a gazdaságitól, és minél közelebb van a tiszta, elvont ideológia területéhez, annál inkább tapasztaljuk majd, hogy fejlődésében véletlenek mutatkoznak, annál zegzugosabb vonalban halad a fejlődés görbéje. De ha megrajzolja a görbe átlagtengelyét, meglátja, hogy minél hosszabb a szemügyre vett időszak, és minél nagyobb az így tárgyalt terület, ez a tengely annál inkább megközelítően párhuzamosan halad a gazdasági fejlődés tengelyével.

A helyes megértés legnagyobb akadálya Németországban a gazdaságtörténet megbocsáthatatlan elhanyagolása az irodalomban. Nagyon nehéz megszabadulni az iskolában bemagolt történelmi képzetektől, de még nehezebb összeszedni a helyes megértéshez szükséges anyagot. Ki olvasta például az öreg Gustav von Gülichet, akinek száraz anyaggyűjteményében* mégis annyi adat van számos politikai tény tisztázására!

Egyébként azt hiszem, hogy az a szép példa, melyet

* „A kereskedelem, az iparok és a földművelés történeti leírása korunk legjelentősebb kereskedő államaiban", Jena 1830, 1842—45. — *Szerk.*

Marx a „Brumaire tizennyolcadiká"-ban adott, elegendő felvilágosítást nyújthat az Ön kérdéseire, éppen azért, mert gyakorlati példa. Azonkívül, azt hiszem, a legtöbb pontot már érintettem az „Anti-Dühring"-ben, I. rész 9—11. és II. rész 2—4. fej., valamint a III. rész 1. fejezetében, illetve a bevezetésben, meg aztán a „Feuerbach" utolsó fejezetében.

Kérem, a fentiekben ne az egyes szavakat mérlegelje, hanem az összefüggést tartsa szem előtt; sajnos, nincs időm ahhoz, hogy Önnek olyan szabatosan kidolgozottan válaszoljak, ahogyan a nyilvánosság számára írnom kellene.

1894. január 25.
Marx és Engels Művei. 39. köt.
Dietz, Berlin 1968. 205—207. old.

ENGELS FILIPPO TURATIHOZ

MILÁNÓBA

(Részlet)

Nézetem szerint Olaszországban a helyzet a következő:

A burzsoázia, amely a nemzeti függetlenségi mozgalom alatt és után kormányra jutott, nem tudta és nem is akarta győzelmét teljessé tenni. Sem a hűbériség maradványait nem irtotta ki, sem a nemzeti termelést nem alakította át modern tőkés mintára. Képtelen volt arra, hogy az ország számára a kapitalista rendszer viszonylagos és időleges előnyeit biztosítsa, viszont megterhelte a rendszer minden bajával és hátrányával. Sőt mi több, még a megbecsülés és bizalom utolsó maradványait is elvesztette azáltal, hogy a legpiszkosabb bankbotrányokba keveredett bele.

A dolgozó nép — parasztok, kézművesek, mezőgazdasági és ipari munkások — ennek következtében nyomasztó helyzetben van; egyrészt a régi visszásságok miatt, amelyek nem csupán a hűbéri, hanem még régebbi időkből öröklődtek át (gondoljunk csak a felesbérletre — mezzadria —, a dél *latinfundiumaira*, ahonnan a barom kiszorítja az embert); másrészt egy olyan adórendszer következtében, amelynél mohóbbat polgári politika még soha nem agyalt ki. Itt is elmondhatjuk Marxszal: „Minden más területen bennünket, akárcsak az egész kontinentális Nyugat-

Európát, nemcsak a tőkés termelés fejlődése kínoz, hanem e termelés fejlődésének fogyatékos volta is. A modern nyomorúságok mellett az öröklött nyomorúságok egész sora nehezedik ránk, amelyek abból erednek, hogy ősi, elavult termelési módok és a velük járó anakronisztikus társadalmi és politikai viszonyok tovább tengetik létüket. Nemcsak az élőtől szenvedünk, hanem a halottaktól is. Le mort saisit le vif! (A halott megragadja az élőt!)"*

Ez a helyzet válság felé sodor. A termelő tömegekben mindenütt erjed valami, hol itt, hol ott lázadnak fel. Hová fog ez a válság vezetni?

Olaszország szocialista pártja nyilvánvalóan túlságosan fiatal és az egész gazdasági helyzet következtében túlságosan gyönge, semhogy a szocializmus közvetlen győzelmében reménykedhetne. Ebben az országban a mezőgazdasági népesség száma sokkal nagyobb a városinál; a városokban a nagyipar kevéssé fejlett, ezért a *tulajdonképpeni* proletariátus csekély számú, a többség itt kézművesekből, kismesterekből és kiskereskedőkből, egy, a kispolgárság és a proletariátus között ide-oda hullámzó tömegből tevődik össze. Ez a középkor pusztuló és széthulló kis- és középpolgársága, a jövőben legtöbbjük kétségkívül proletár lesz, de ma még nem proletarizálódott. Pedig ez az osztály, amely napról napra maga előtt látja a gazdasági romlást és amelyet most kétségbeesésbe kergetnek, az egyedüli, amely Olaszországban egy forradalmi mozgalom harcosait és vezetőit adhatja. Ezen az úton követni fogják őket a

* Marx és Engels Művei. 23. köt. 6. old. — *Szerk.*

parasztok, akik önálló, eredményes kezdeményezésre nem képesek, mert területileg szétszórtan élnek, írni és olvasni nem tudnak, akik azonban mindenesetre erős és nélkülözhetetlen szövetségesek lesznek.

Többé-kevésbé békés úton elért siker esetén kormányváltozás fog bekövetkezni és a „megtért" republikánusok kerülnek felszínre, Cavalotti és társai: a forradalom esetén a polgári köztársaság fog győzedelmeskedni.

Hogyan kell cselekednie ebben a helyzetben a szocialista pártnak?

Az a taktika, amely a szocialistáknak 1848 óta a legnagyobb sikereket hozta az, amelyet a „Kommunista Kiáltvány" ajánl: „A kommunisták ... a proletariátus és a burzsoázia között folyó harc különböző fejlődési fokain mindig az összmozgalom érdekét képviselik... A munkásosztály közvetlen céljaiért és érdekeiért küzdenek, de a jelen mozgalomban egyszersmind a mozgalom jövendőjét képviselik."*

Következésképpen cselekvően részt vesznek a két osztály közötti harc fejlődésének minden szakaszában, de eközben nem tévesztik szem elől, hogy e szakaszok mindegyike csak egy-egy lépcsőfok az első nagy cél felé — s ez a cél: a politikai hatalomnak, mint a társadalom újjászervezése eszközének meghódítása a proletariátus által. Helyük azoknak az oldalán van, akik a munkásosztálynak is érdekében álló közvetlen vívmányokért harcolnak. Minden ilyen politikai vagy társadalmi vívmányt elfogadnak, de csak mint *részlet-törlesztést*. Ezért minden forradalmi

* Marx és Engels Művei. 4. köt. 453., 469. old. — *Szerk.*

vagy haladó mozgalmat úgy tekintenek, mint egy újabb lépést saját céljaik felé; az ő különleges feladatuk az, hogy a többi forradalmi pártokat mindig előrehajtsák, és hogy abban az esetben, ha az egyik győzne, a proletariátus érdekeit óvják. Ez a taktika, amely az utolsó, nagy végcélt sohasem téveszti szem elől, megvéd minket, szocialistákat azoktól a csalódásoktól, amelyeknek a többi, kevésbé tisztán látó pártok — akár a tiszta republikánusok, akár az érzelgős szocialisták — feltétlenül áldozatul esnek, mert azt, ami csupán lépcsőfok, összetévesztik az előrehaladás végcéljával.

Alkalmazzuk a mondottakat Olaszországra.

A bomladozó kispolgárság és a parasztság győzelme talán egy „megtért" republikánusokból álló kormányt fog hatalomra juttatni. Ez általános választójogot és nagyobb mozgási szabadságot (sajtó-, egyesülési és gyülekezési szabadságot) fog nekünk adni — új, nem megvetendő fegyvereket.

Vagy pedig meghozza nekünk a polgári köztársaságot ugyanazokkal az emberekkel és köztük valamelyik mazzinistával. Ez szabadságunkat és működési területünket még jobban kiszélesítené, legalábbis pillanatnyilag. És a polgári köztársaság — mondotta Marx — az egyetlen politikai forma, amelyben a proletariátus és burzsoázia közti harc a döntésig fejlődhet. Nem is beszélve arról a visszahatásról, amelyet Európára gyakorolna.

A mostani forradalmi mozgalom győzelme tehát csak megerősíthet bennünket és kedvezőbb *körülmények* közé juttathat. A legnagyobb hibát követnénk el, ha a részvételtől tartózkodnánk, vagy ha a „ro-

kon" pártokhoz való állásfoglalásokban csak *negatív* bírálatra szorítkoznánk. Jöhet pillanat, amelyben kötelességünk lesz, hogy velük ténylegesen együttműködjünk. Melyik lehet ez a pillanat?

Kétségtelenül nem a mi dolgunk, hogy közvetlenül mi magunk készítsünk elő egy mozgalmat, amely nem szigorúan véve annak az osztálynak a mozgalma, amelyet mi képviselünk. Ha a republikánusok és radikálisok azt hiszik, hogy ütött az óra, ám engedjék szabadjára támadó kedvüket. Ami bennünket illet, minket már túlságosan sokszor becsaptak ezeknek az uraknak nagy ígéretei, semhogy még egyszer felülnénk nekik. Sem összeesküvéseik, sem nyilatkozataik nem fognak félrevezetni. Ha kötelességünk is, hogy minden *igazi* népi mozgalmat támogassunk, nem kevésbé kötelességünk, hogy proletárpártunk alighogy kialakult magvát megvédjük, hogy azt céltalanul fel ne áldozzuk és a proletariátust terméketlen helyi felkelésekben megtizedelni ne hagyjuk.

Ha azonban, ellenkezőleg, a mozgalom valóban nemzeti arányú, akkor a mi embereink nem fognak a háttérben maradni, még jeladásra sem várnak, ilyen mozgalomban minden habozás nélkül részt veszünk. De ha erre sor kerül, tudatában kell lennünk annak, nyíltan ki kell mondanunk, hogy abban csak mint *független párt* veszünk részt, amely pillanatnyilag szövetségben van a radikálisokkal és a rebuplikánusokkal, de lényegében teljesen különbözik tőlük; hogy győzelem esetén nem táplálunk illúziókat a küzdelem eredményeit illetően; hogy ez az eredmény nemcsak hogy nem elégíthet ki bennünket, hanem számunkra csak egy újabb elért fokot jelent, új hadműveleti

alapot további hódításokra; hogy a győzelem pillanatában útjaink nyomban el fognak válni; hogy ettől a naptól kezdve az új kormánnyal szemben mi leszünk az *új ellenzék*, de nem reakciós, hanem haladó, szélsőbaloldali ellenzék, amely a már meghódított terepen túlmenő új hódításokra fog sarkallni.

Lehet, hogy a közös győzelem után felajánlanak majd nekünk néhány helyet a kormányban — de mindenesetre csak úgy, hogy *kisebbségben* leszünk. *E b b e n rejlik a legnagyobb veszély.* Az 1848-as februári forradalom után a francia szocialista demokraták (a „Réforme" emberei, Ledru-Rollin, Louis Blanc, Flocon stb.) elkövették azt az elővigyázatlanságot, hogy elfogadtak ilyen állásokat. Mint a kormányban részt vevő kisebbség, akarva nem akarva magukra vették a felelősséget valamennyi gazságért és árulásért, melyet a tiszta republikánusokból álló többség (a „National" hívei, Marrast, Bastide, Marie) a munkásosztály ellen elkövetett, és részvételük a kormányban teljesen megbénította a munkásosztálynak, amelyet állítólag képviseltek, forradalmi cselekvését.

Mindezzel csak személyes véleményemet mondom ki — az Önök kérésére —, és ezt csak nagy fenntartásokkal teszem. Ami az általános taktikát illeti, annak helyességéről egész életem folyamán meggyőződtem s az sohasem hagyott engem cserben. De ami a jelenlegi olaszországi körülmények között való alkalmazását illeti, a döntést ott helyben kell meghozni, éspedig azoknak, akik teljesen benne élnek a mozgalomban.

1894. január 26.
Marx és Engels: Válogatott levelek.
1950. 548—552. old.

ENGELS PAUL LAFARGUE-HOZ

PÁRIZSBA

(Részlet)

Igen, de nálunk Franciaországban köztársaság van, mondják nekünk az ex-radikálisok, nálunk másként van, mi felhasználhatjuk a kormányt szocialista rendszabályokra! — A köztársaság a proletariátushoz való viszonyában csak abban különbözik a monarchiától, hogy az előbbi *kész* politikai forma a proletariátus jövendő uralma számára. Az az előnyötök velünk szemben, hogy ott már fennáll, nekünk pedig huszonnégy órát kell majd arra fordítanunk, hogy megteremtsük. De a köztársaságot, mint a kormányzás minden más formáját, az határozza meg, hogy mi a tartalma; amíg a burzsoázia uralmának formája, ugyanolyan ellenséges velünk szemben, mint bármely monarchia (ennek az ellenséges magatartásnak a *formáit* nem számítva). Teljesen alaptalan illúzió tehát a köztársaságot lényegét illetően szocialista formának tekinteni és reá — amíg a burzsoázia tartja hatalmában — szocialista feladatokat bízni. Engedményeket kicsikarhatunk tőle, de nem bízhatjuk rá saját feladataink megvalósítását. Még akkor se, ha olyan kisebbséggel ellenőrizhetnénk, amely elég erős ahhoz, hogy egyik napról a másikra többséggé változzék.

1894. március 6.
Marx és Engels Művei. 39. köt.
Dietz, Berlin 1968. 215—216. old.

ENGELS FERDINAND TOENNIESHEZ

KIELBE

(Részlet)

Nagyon érdekeltek Auguste Comte-ra vonatkozó megjegyzései. Ami ezt a „filozófust" illeti, véleményem szerint még tetemes mennyiségű munkát kell rá fordítani. Comte öt éven át Saint-Simon titkára és bizalmasa volt. Saint-Simon vitathatatlanul gondolatbőségben szenvedett; lángész és misztikus volt egyszemélyben. Egy kérdést világosan feldolgozni, az anyagot rendezni és rendszerbe foglalni — erre képtelen volt. Így tehát Comte személyében olyan embert fűzött magához és nevelt fel, aki — esetleg a mester halála után — hivatva lehet az ő eszmeáradatát rendezett formában a világ elé tárni; erre a hivatásra Comte, aki — ellentétben a többi rajongó tanítványnyal — matematikai iskolázottságával és gondolkodásmódjával tűnt ki, különösen alkalmasnak látszott. De Comte váratlanul szakított a „mesterrel" s kivonult az iskolából; hosszabb idő múltán azután fellépett a maga „pozitív filozófiájával".

Ebben a rendszerben három jellemző elem van: 1) számos zseniális gondolat, amelyeket azonban szinte szabályszerűen többé-kevésbé leront az, hogy nincsenek kellően kifejtve, ami megfelel 2) korlátolt filiszteri világnézetének, amely éles ellentétben áll ezzel a zsenialitással; 3) a feltétlenül saint-simoni forrásból eredő, de minden miszticizmustól megszabadított,

rendkívüli józanságig fejlesztett, hierarchikusan megszervezett vallásos alkotmány, valóságos pápával az élén, úgyhogy Huxley azt mondhatta a comte-izmusról, hogy az — katolicizmus kereszténység nélkül.

Mármost fogadni merek, hogy a 3. pont tartalmazza az 1. és 2. pont közötti, egyébként felfoghatatlan ellentmondás megoldását, Comte minden zseniális eszméjét Saint-Simontól vette át, de azzal, hogy a maga sajátos személyes módján csoportosította, tönkrejavította őket; lefejtvén róluk a hozzájuk tapadó miszticizmust, egyúttal el is laposította s a saját filiszteri felfogásának megfelelően dolgozta át őket. Számos esetben könnyű kimutatni ezeknek az eszméknek a saint-simoni eredetét, s meg vagyok róla győződve, hogy ez még más esetekben is sikerülne, csak akadjon valaki, aki komolyan foglalkozik ezzel. Ez bizonyára már réges-régen kiderült volna, ha Saint-Simon műveit magukat 1830 után nem harsogta volna teljesen túl a saint-simoni iskola és vallás lármája, amellyel a mester tanításának egyes részeit, a nagyszerű koncepció egészének rovására, kiemelték és kifejlesztették.

Egy pontot szeretnék még helyesbíteni, az 513. oldalon levő jegyzetet.[104] Marx sohasem volt az Internacionálé főtitkára, hanem csak Németország és Oroszország ügyeivel megbízott titkára. A londoni comte-isták közül pedig senki sem vett részt az Internacionálé megalapításában. Beesly professzor a Kommün idején nagy szolgálatot tett azzal, hogy a sajtóban védte az Internacionálét az akkori heves támadásokkal szemben; Frederic Harrison szintén nyilvánosan védelmébe vette a Kommünt. Néhány év múlva

azonban a comte-isták erősen elhidegültek a munkásmozgalomtól; a munkások most már túlságosan erősekké váltak, s hogy a tőkések és munkások között a helyes egyensúly megőriztessék (hiszen Saint-Simon szerint mind a kettő termelő), most a tőkések szorultak támogatásra, s ettől kezdve a comte-isták érdeklődése a munkáskérdés iránt teljesen ellanyhult.

1895. január 24.
Marx és Engels Művei. 39. köt.
Dietz, Berlin 1968. 394—396. old.

ENGELS CONRAD SCHMIDTHEZ

ZÜRICHBE

(Részlet)

Arra vonatkozóan, hogy a profitrátánál Ön hogyan tévedt mellékvágányra, levele, úgy hiszem, némi felvilágosítást nyújt számomra. Ugyanezt a részletekben való elveszést találom benne és ezért a filozofálásnak azt az eklektikus módszerét hibáztatom, amely a német egyetemeken 1848 óta harapódzott el s amely arra vezet, hogy elveszítenek minden összefüggést a kérdés egészével és igen gyakran a részletekre korlátozódó, vég és eredmény nélküli szőrszálhasogatásokba vesznek bele. Ön azelőtt a klasszikusok közül éppen Kanttal foglalkozott legtöbbet, Kantot pedig a korabeli német filozófia helyzete és a Wolff-féle pedáns leibnizianizmussal való ellentéte többé-kevésbé arra kényszerítette, hogy a formában engedményeket tegyen ezeknek a Wolff-féle szőrszálhasogatásoknak. Ezzel magyarázom magamnak az Ön hajlamát, amely levelének az értéktörvényre vonatkozó fejtegetéseiben is megmutatkozik, hajlamát arra, hogy belemélyedjen részletekbe, miközben — úgy látom — az egésznek összefüggéseit gyakran szem elől téveszti, olyannyira, hogy Ön az értéktörvényt fikcióvá, szükséges fikcióvá fokozza le, körülbelül úgy, mint ahogyan Kant isten létét a gyakorlati ész posztulátumává teszi.

Azok az ellenvetések, amelyeket Ön az értéktör-

vénnyel szemben felhoz, *minden* fogalomra ráillenek, ha azokat a valóság álláspontjáról szemléljük. A gondolkodás és a lét azonossága — hogy hegeli módon fejezzem ki magam — mindenütt egybevág azzal a példával, amelyet Ön a körről és a sokszögről felhozott. Vagyis e kettő, egy dolog fogalma és valósága, úgy futnak egymás mellett, mint két aszimptotikus vonal, egymáshoz folyton közeledve és soha nem találkozva. A kettőnek ez a különbsége éppen az a különbség, amelynek következtében a fogalom nem egyszerűen, nem közvetlenül maga a valóság és a valóság nem közvetlenül a saját fogalma. Az, hogy valamely fogalomnak megvan a fogalom lényeges tulajdonsága, hogy tehát nem közvetlenül, nem első pillantásra fedi a valóságot, amelyből előbb el kellett vonatkoztatni — még nem ok arra, hogy puszta fikció legyen, hacsak nem nyilvánítja Ön a gondolkodás minden eredményét fikciónak azon az alapon, hogy a valóság azoknak csak nagy kerülővel és akkor is csupán aszimptotikus megközelítéssel felel meg.

Nem így van-e az általános profitráta esetében? Minden pillanatban csak megközelítően létezik. Ha két vállalatban egyszer egészen tökéletes pontosságig megvalósul, hogy egy adott évben mindkét vállalat *teljesen azonos profitrátát* eredményez, akkor az tiszta véletlen, a valóságban a profitráta a különböző körülmények szerint vállalatról vállalatra és évről évre változik, és az általános ráta csak mint sok vállalatnak és több évnek átlaga létezik. De ha azt akarnánk, hogy a profitráta minden vállalatban és minden évben fikcióvá való lefokozás terhe mellett teljesen egyenlő legyen — mondjuk 14,876934 ... egészen a

századik tizedesig —, akkor teljesen félreértenénk a profitrátának és általában a gazdasági törvényeknek a természetét, hiszen valamennyiük realitása csak a megközelítésben, a tendenciában, az átlagban van, de nem a *közvetlen* valóságban. Ez egyrészt abból következik, hogy működésüket más törvények egyidejű működése keresztezi, részben azonban fogalomtermészetükből is.

Vagy vegye a munkabér törvényét, a munkaerő értékének realizálódását, amely csak átlagosan és még így sem mindig valósul meg, és minden tájon, sőt minden szakmában, a megszokott életszínvonal szerint változik. Vagy nézze a földjáradékot, mint egy monopolizált természeti erőből származó, az átlagos ráta feletti extraprofitot. Itt sem fedi egymást a tényleges extraprofit és a tényleges járadék közvetlenül, hanem csak megközelítően, az átlagban.

Ugyanígy áll a dolog az értéktörvénnyel és az értéktöbbletnek a profitráta révén való megoszlásával.

1. Mindkettő csak azzal a feltétellel érheti el legteljesebben megközelítő realizálódását, hogy a tőkés termelést mindenütt tökéletesen megvalósítják, vagyis a társadalom kizárólag a három modern osztályból, a földbirtokosok, az (ipari és kereskedelmi) tőkések és a munkások osztályaiból áll, minden átmeneti fokozatot pedig kiküszöböltek. Ez még Angliában sincs így és nem is lesz így soha, eddig jutni nem hagyjuk a dolgokat.

2. A profit, a járadékot is beleértve, különböző alkatrészekből áll:

a) a csalásból származó profitból — amely az algebrai összegben kiegyenlítődik;

b) a készletek értékemelkedéséből származó profitból (pl. a tavalyi termés maradéka, ha az idei termés rossz). Elméletileg végül ennek is ki *kell* egyenlítődnie, ha más áruk értékcsökkenése következtében máris meg nem szűnt, amennyiben vagy a vásárló tőkéseknek kell ugyanannyit ráfizetniük, mint amennyit az eladó tőkések nyernek, vagy ha a munkások létszükségleti cikkeiről van szó, idővel a béreknek kell emelkedniük. A leglényegesebb ilyen értékemelkedések azonban *nem tartósak*, a kiegyenlítődés tehát megtörténik, de csak több év átlagában és igen tökéletlenül, nevezetesen a munkások kárára; a munkások több értéktöbbletet termelnek, mert munkaerejüket nem fizetik meg teljesen;

c) az értéktöbbblet teljes összegéből, amelyből azonban ismét elesik az a rész, amelyet a *vevőnek ajándékoznak*, különösen válságok idején, amikor a túltermelést a benne foglalt valóban társadalmilag szükséges munka mértékére csökkentik.

Ebből már eleve következik, hogy az összprofit és az összértéktöbbblet csak megközelítően fedhetik egymást. De vegye tekintetbe még azt is, hogy sem az összértéktöbbblet, sem az össztőke nem állandó, hanem változó nagyság, amely napról napra változik és akkor nyilvánvalóan lehetetlenség azt, hogy a profitráta $= \frac{\Sigma m}{\Sigma(c+v)}$, másképpen, mint egy megközelítő számsorral kifejezni, és hogy az összár és összérték egybeesése más lehessen, mint hogy állandóan az egység felé törekszenek és attól mégis állandóan távolodnak. Más szavakkal a fogalom és jelenség egysége mint lényegében végtelen folyamat jelentkezik és valóban

az is, ebben az esetben éppúgy, mint minden másikban.

Megfelelt-e valaha a feudalizmus saját fogalmának? Miután a nyugati frank birodalomban megalapították, miután Normandiában a norvég hódítók továbbfejlesztették s Angliában és Dél-Olaszországban a francia normannok még jobban kialakították — legjobban megközelítette fogalmát a jeruzsálemi pünkösdi királyságban, amely az Assises de Jérusalemben* a feudális rend klasszikus kifejezését hagyta hátra. Fikció volt-e ez a rend azért, mert teljes, klasszikus formájában csak rövid időre, Palesztinában valósult meg és ott is nagyrészt csak — papíron?

Vagy a természettudományban uralkodó fogalmak fikciók, mert korántsem mindig vágnak egybe a valósággal? Attól a pillanattól kezdve, hogy a fejlődéstant elfogadjuk, a szerves életre vonatkozó valamennyi fogalmunk csak megközelítően felel meg a valóságnak. Ha ez nem így volna, nem volna változás: azon a napon, amikor a szerves világban fogalom és valóság tökéletesen fedik egymást, vége a fejlődésnek. A hal fogalma a vízben való életet és a kopoltyúkkal való légzést foglalja magába: hogyan akar Ön eljutni a haltól a kétéltűekhez, ha nem töri át e fogalmat? S ez az áttörés meg is történt és egész sor halat ismerünk, amelyek léghólyagjukat tüdővé fejlesztették tovább és levegőt tudnak belélegezni. Hogyan akar eljutni a tojásrakó csúszómászóktól az élő utódokat kihordó emlősökhöz anélkül, hogy az

* A Jeruzsálemi Királyság törvényeinek gyűjteménye (XI—XIII. sz.). — *Szerk.*

egyiknek vagy mindkettőnek fogalma össze ne ütközzék a valósággal? És valóban a tojásrakó emlősök egész alosztályt alkotnak, a monotrémákat — 1843-ban Manchesterben láttam a csőrös emlős tojását és gőgös korlátoltsággal gúnyolódtam azon az ostobaságon, hogy emlős állat tojást tojhat és most bebizonyosodott! Ne tegye tehát Ön az értékfogalommal ugyanazt, ami miatt nekem később a csőrös emlőstől bocsánatot kellett kérnem!

Sombartnak, a III. kötetről szóló, különben igen jó cikkében is megtalálom a hajlandóságot az értékelmélet gyengítésére; nyilvánvalóan ő is valami más megoldást várt?

Az Ön cikke a „Socialpolitisches Centralblatt"-ban *nagyon jó* és nagyon jó annak bizonyítása, hogy a marxi profitrátaelmélet miben különbözik — a profitráta mennyiségi meghatározása eredményeképpen — a régi politikai gazdaságtantól. Az illusztris Loria a reá jellemző bölcsességgel felfedezte, hogy a III. kötetben Marx lemondott az értékelméletről, s az Ön cikke kész, világos felelet erre. Ez a kérdés két embert foglalkoztat, Labriolát Rómában és Lafargue-ot, aki a „Critica Sociale"-ban polemizál Loriával. Ha tehát küldhetne egy példányt Antonio Labriola professzornak, Róma, Corso Vittorio Emmanuele 251, ő mindent elkövetne, hogy olasz fordításban megjelenjék; egy második, Paul Lafargue-nak — Le Perreux, Szajna département, Franciaország — küldött példány lehetővé tenné számára, hogy Önt idézze. Ezért mindkettőjüknek megírtam, hogy az Ön cikke kész választ tartalmaz a legfőbb pontot illetően. Ha nem tudja elküldeni a példányokat, kérem értesítsen erről.

Itt pontot kell tennem, másképp soha nem fejezem be.

1895. március 12.
Marx és Engels: Válogatott levelek.
1950. 560—565. old.

ENGELS PAUL LAFARGUE-HOZ

PÁRIZSBA

(Részlet)

Liebknecht csúnya tréfát űzött velem. Bevezetésemből, amelyet Marxnak az 1848—50-es Franciaországról szóló cikkei elé írtam, kiválasztotta mindazt, ami hasznos lehetett számára, hogy alátámassza azt a mindenáron békés és az erőszakot tagadó taktikát, melyet egy idő óta jónak lát hirdetni, méghozzá éppen most, amikor Berlinben kényszer-törvényeket készítenek elő. De én ezt a taktikát egyes-egyedül a *mai Németország* számára ajánlom, s azt is csak *jelentős fenntartással.* Franciaországban, Belgiumban, Olaszországban és Ausztriában ezt a taktikát a maga egészében nem lehet követni, Németországban pedig már holnap alkalmazhatatlannak bizonyulhat.[105]

1895. április 3.
Marx és Engels Művei. 39. köt.
Dietz, Berlin 1968. 458. old.

JEGYZETEK
NÉVMUTATÓ
TÁRGYMUTATÓ

[1] Utalás Marx ,,A politika és a nemzetgazdaság bírálata" címmel tervezett munkajára. Marx 1843 végétől a politikai gazdaságtan tanulmányozásával foglalkozott és 1844 tavaszán elhatározta, hogy a materializmus és a kommunizmus szemszögéből kidolgozza a polgári nemzetgazdaság kritikáját. Ezen időszakból csak a kéziratok egy része maradt fenn, s ez összefoglalva ,,Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből" cím alatt ismeretes. Politikai gazdaságtani tanulmányait a ,,Szent család" miatt egy időre félbeszakította, s csak 1844 decemberében tudta folytatni. Az 1845-ös és 1846-os esztendőből számos vázlat, kivonat és jegyzet maradt fenn, amelyek angol, francia és más közgazdászok munkáinak tanulmányozása során készültek. De eredeti szándékát Marx ezúttal sem tudta megvalósítani. Azt a szerződést, amelyet tervezett kétkötetes munkájának kiadására 1845. február 1-én Leskével kötött, a kiadó 1847 februárjában felbontotta. —*28*

[2] A ,,Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" egyes fejezeteiről van szó. — *30*

[3] ,,Die Revolution" (A forradalom) — New Yorkban megjelenő német hetilap, amelyet Marx és Engels minden módon igyekeztek támogatni. — *30*

[4] Marx: ,,Osztályharcok Franciaországban 1844-től 1850-ig" (v. ö. Marx—Engels Művei. 7. kot. 7—103. old.). — *31*

[5] Utalás arra a vitára, amelyet Marx és Engels a ,,Deutsche-Brüsseler-Zeitung" ,,Polémia"-rovatában Heinzen ellen foly-

tattak, válaszul Heinzen kommunistaellenes támadásaira. V. ö. Engels: „A kommunisták és Karl Heinzen" és Marx: „A moralizáló kritika és a kritizáló morál". — *35*

[6] Manu („ember") — az óind világfelfogás szerint az emberiség tizennégy mitológiai ősatyjának neve, akik mindegyike egy manu-korszakon át uralkodik a Földön. Az ind hagyomány Manunak tulajdonítja az úgynevezett „Manu törvénykönyve" szerzőségét, ez azonban valójában a brahmánok által az i. sz. I. és V. század között készített törvény- és szokásjoggyűjtemény. — *41*

[7] Maîtrises, jurandes — a céh előjogokkal bíró felső rétege; mesterek, választott tisztségeket viselő személyek. — *43*

[8] A középkorban konzulnak nevezték Provence-ban a városi tanácsok tagjait. — *44*

[9] „Szövetségi Központi Bizottság" — a Metternich kezdeményezésére összehívott, 10 szövetségi állam minisztereinek részvételével ülésező karlsbadi konferencián előirányzott központi vizsgálóbizottság. A konferencia határozatait 1819. szeptember 20-án terjesztették a frankfurti Szövetségi Gyűlés elé. A Szövetségi Központi Bizottság, amelynek székhelye Mainz volt, széles körű felhatalmazással rendelkezett a „demagóg és forradalmi üzelmek kivizsgálására", a hazafias mozgalmak elnyomására. — *45*

[10] Guelfek (guelfók) és ghibellinek (ghibellinók) — itáliai politikai pártcsoportosulások a XII—XV. sz.-ban; a guelfók császár- és nemességellenesek voltak és a kereskedők és kézművesek felső rétegeire támaszkodtak, a császárság és a pápaság harcában a pápa mellé álltak; a ghibellinók császárpártiak voltak és elsősorban a feudális nemesség érdekeit képviselték. — *46*

[11] Utalás az írországi éhínségre, amelyet 1845-től a több éven át tartó burgonyavész idézett elő. Minthogy a burgonya az angol nagybirtokosok által leigázott és elnyomorodott ír paraszti

lakossag fo táplálóka volt, a rossz burgonyatermés tomeges éhhalalt okozott, jóllehet ezekben az években Írországban gazdag gabonatermést takarítottak be. Az éhinség és az azután kezdődő kereskedelmi és ipari valság jelentősen hozzájarult az 1847. és 1848. évi ír nemzeti szabadságmozgalom kibontakozásahoz. — *49*

[12] Encumbered Estates Court (Eladósodott földbirtokok bírósaga) — rendkívuli bíróság melyet Angliában az eladósodott birtokokra vonatkozó 1849. évi torvénnyel kapcsolatban állítottak fel azzal a céllal, hogy az eladósodott írországi birtokok eladását egyszerűbbé tegyék és meggyorsítsak. — *51*

[13] Lechita gmina (lechita kozosség) — lechitáknak neveztek tobb népcsoportot, amelyek a Visztula partján éltek kozösségekben. A föld köztulajdon volt, a megművelhető teruletet az egyes családok kozott, a családtagok száma szerint, használatra szétosztották. — *54*

[14] Ordre équestre (lovagi rend) — Lengyelországban azok a parasztok, akik egy lovat és egy teljes lovagi felszerelést tudtak hozni, lovasszolgálatot teljesíthettek, s e szolgálat révén nemesi rangra emelkedtek. — *54*

[15] Comité de salut public (Kozjóléti Bizottság) — a nemzeti konvent 1793 áprilisában létesített, 9—12 tagu bizottsaga, a jakobinus diktatúra idején Franciaország tulajdonképpeni forradalmi kormánya, amelynek élén Robespierre allt. — *56*

[16] 1856 őszén Poroszország és Svájc kozt konfliktus támadt Neuchâtel, az egykori Neuenburg és Vallendis (francia Neuchâtel és Valangin) hercegségekbol keletkezett svájci kanton miatt, mely az 1815-ös bécsi kongresszus döntése értelmében Svájchoz való csatlakozás utan is hűbéres államként a porosz király fennhatósága alá tartozott. Az 1848-as republikánus felkelés után Neuchâtelban kikiáltották a köztársaságot és gyakorlatilag véget vetettek Poroszország uralmának. 1856 szeptemberében a porosz király híveit, akik puccsot robbantottak ki, a svájci kormány letartóztatta. A porosz—

svájci konfliktus 1857 tavaszáig tartott, míg végül 1857. május 26-án a porosz király más hatalmak, kivált Franciaország diplomáciai beavatkozása következtében kénytelen volt hivatalosan is lemondani Neuchâtelről. — *57*

[17] A célzás nyilvánvalóan arra vonatkozik, hogy az 1815. évi bécsi szerződés után Poroszország megkapta Dániától Pomerániának egy részét, az ún. Svéd-Pomerániát, Dánia pedig cserében megkapta Poroszországtól Lauenburg hercegséget. — *57*

[18] V. ö. Horatius: „Carmina" (Dalok), II. könyv 10., 5. sor. — *58*

[19] Ezeket a gondolatokat Marx „A Hohenzollernok isteni joga" c. cikkében részletesen kifejtette. — *58*

[20] Peculium castrense — a római jog klasszikus periódusában bevezetett jogi forma, amely szerint az eredetileg atyai hatalom alatt álló fiú mindennel, amit a katonai szolgálatért vagy a katonai szolgálat folyamán szerzett, saját belátása szerint rendelkezhetett. — *59*

[21] Faberek — a római hadseregben dolgozó kézművesek, akik önálló katonai egységet alkottak, és főleg hidak, ostrom- és védőművek, lövegek, fegyverek stb. készítését és javítását végezték. — *59*

[22] Condottiere — itáliai zsoldosvezér a XIV—XV. században. — *60*

[23] „Allgemeine Enzyklopädie der Wissenschaften und Künste" (A tudományok és művészetek általános enciklopédiája) — kiadását Ersch és Gruber kezdte meg 1818-ban, 1890-ben jelent meg a 167. kötet. Ez az enciklopédia, mely a legnagyobb német lexikon, befejezetlen maradt. — *61*

[24] Az említett konferencia egybehívását E. Jones már 1857 áprilisában javasolta, s azt remélte, hogy ha sikerül megegyezésre jutni a radikális burzsoáziával és közösen kivívni egy választási reformot, ez a chartista tömegmozgalmat fel fogja élesz-

teni. A kozos platform kidolgozásánál azonban lényeges politikai engedményeket tett a radikalis burzsoáziának és a Népcharta hat pontja kozul csak az általános valasztójog követelését tartotta fenn. Emiatt a chartista part egyszerű tagjai korében elégedetlenség lett úrra, s nagy részuk fellépett Jones kompromisszumos politikája ellen. Ismételt elhalasztás utan 1858. február 8-án Londonban egybehívták a chartistak és a polgári radikálisok kozos konferenciajat. A polgári radikalisokhoz való kozeledése miatt Marx és Engels ideiglenesen szakitottak Jonesszal és beszuntették kozreműkodésuket a „People's Paper"-ben. Csak néhany évvel később, amikor Jones ismét kezdett forradalmi proletár szellemben fellépni, újították fel vele a baráti kapcsolatot. — *62*

[25] A valsagra vonatkozó egyuttes pamflet terve nem valósult meg. — *64*

[26] Crapaud (szó szerint: „varangy") — a francia konventnek azokra a tagjaira alkalmazott gúnyos kifejezés, akiknek az ülésterem legalsóbb részében, a „Mocsar"-ban volt a helyuk és rendszerint a kormanyra szavaztak. Marx és Engels leveleikben gyakran használják „filisztei" értelemben ezt a kifejezést a francia kispolgárokra és nyarspolgárokra. De így nevezik a francia kispolgári emigrációnak a képviselőit is, akik az 1848-as forradalom veresége és az 1851. évi francia államcsíny utan Jersey-szigeten és Londonban telepedtek le, s akik kozul tobbeket Jersey szigetéről az angol hatóságok kiutasítottak. — *65*

[27] Société générale du crédit mobilier (Általanos Ingóhitelintezet) — francia részvénybank, 1852-ben alapítottak a Pézenne fivérek; az 1852. november 18-i dekrétum torvényesen elismerte a bankot. A Crédit mobilier fő célja a hitelkozvetítés és ipari és egyéb vállalkozások alapítasa volt. A bank nagy arányokban belefolyt a franciaországi, ausztria—magyarországi, svajci, spanyolországi és oroszországi vasútépítkezésekbe. Legnagyobb bevételi forrasa az altala alapított részvénytarsaságok értékpapírjaival folytatott tozsdespekuláció volt. Szoros kapcsolatban allt III. Napóleon kormányával

és nagy spekulációs üzleteket folytatott. A bank 1867-ben csődbe ment és 1871-ben felszámolták. — *65*

[28] Utalás az orosz Parasztügyi Főbizottságra; így nevezték 1858. januártól a Parasztügyi Titkos Bizottságot, amelynek megalakítását II. Sándor cár 1857. január 3-án rendelte el. A titkos bizottság feladata a jobbágyrendszer reformjának előkészítése volt. A Parasztügyi Főbizottságot nevezi Marx a „notable"-ok pétervári gyűlésének, az Assemblée notables-ra (Előkelők gyűlése) célozva, amelyet XVI. Lajos a francia forradalom előestéjén 1787-ben hívott össze a francia monarchia pénzügyeinek rendezésére. Marx hasonlatának alapja az, hogy a parasztkérdés megoldására alakított orosz Főbizottságot éppúgy, mint a notable-ok gyűlését Franciaországban, a növekvő forradalmi mozgolódással kapcsolatban, a monarchia megmentése céljából hívták össze. — *66*

[29] A poroszországi régensségi válságról van szó, amelynek folyamán Frigyes Vilmos porosz herceget (a későbbi I. Vilmos királyt) nevezték ki 1858 októberében elmebeteg fivére, IV. Frigyes Vilmos helyetteseként régenssé. A herceg — akit Engels „altiszt"-nek aposztrofál — feloszlatta a reakciós Manteuffel-kormányt, hogy biztosítsa magának a liberális burzsoázia támogatását. — *66*

[30] Az 1848. évi forradalom után, a tőkés fejlődés nyomán, néhány szláv országban, így Csehországban is, a nemzeti mozgalom fellendülése következett be. Ennek Csehországban olyan megnyilvánulásai voltak, mint a cseh nemzeti színházért indított kampány, az osztrák—orosz viszony kiéleződése idején lezajlott oroszpárti tüntetések, a nemzeti összefogás és a cseh nemzeti függetlenség jelszavával folyó propaganda. A mozgalom élén a Nemzeti Párt állt, amely a cseh burzsoázia érdekeit képviselte. Programjában Csehországnak az osztrák császárságon belül autonómiát követelt. A nemzeti kérdés Csehországban, akárcsak más szláv országokban, ebben az időszakban része volt annak az általános harcnak, mely a feudális maradványok felszámolásáért és az 1848—1849-es polgári demokratikus forradalom végigviteléért folyt. — *66*

[31] Utalás az 1853—56-os krími háborúra, amely Oroszország és az Anglia, Franciaország, valamint Szardínia által támogatott Törökország között folyt. Az 1856. március 30-án aláírt párizsi békével a krími háború befejeződött. — *66*

[32] A Bundschuh (Bocskoros Szövetség) és a „Szegény Konrád" a XV—XVI. sz. fordulóján működő paraszti-plebejus összeesküvő szervezetek, amelyek a jobbágyi függőség megszüntetéséért és az egyházi földek felosztásáért harcoltak (v. ö. Engels: „A német parasztháború", III. fej.; lásd Marx—Engels Művei. 7. köt. 349—360. old.). — *75*

[33] Az északiak csapatai 1862. május 1-én vonultak be New Orleansba. Ezt a nagy katonai győzelmet, a déli Konföderáció egyik legfontosabb politikai és katonai centrumának elfoglalását Marx és Engels részletesen elemezték (v. ö. Marx „Az angol sajtó és New Orleans eleste", valamint Marx és Engels: „Az amerikai hadszíntér helyzete", Marx—Engels Művei. 16. köt. 472—474., 477—480. old.). — *78*

[34] Victrix causa diis (placuit, sed victa Catoni) (Isten a győztes ügyet, (Cato a vesztest igazolja). V. ö. Lucanus: „Pharsalia", I. ének 128. sor. — *80*

[35] „Szegény fehérek" (poor whites) — így nevezték az Egyesült Államok rabszolgatartó államaiban a földnélküli fehéreket. Az ültetvényesek „white trash"-nek (fehér söpredék) is nevezték őket. — *80*

[36] „A tőké"-n folyó munkáról van szó. — *81*

[37] Garibaldi 1864. április elején Angliába utazott, hogy megnyerje az angol kormány támogatását ahhoz a hadjárathoz, amelyet a velencei osztrák uralom ellen indítani tervezett. Fogadtatására az angol munkások lelkes tüntetést rendeztek. — *83*

[38] Titus Livius: „Rerum Romanorum ab Urbe condita libri" (Könyvek a rómaiak viselt dolgairól a Város alapításától

kezdve), 38. konyv 25. fejezet. — A kifejezést sürgos recepteken orvosok is használják. — *86*

[39] V. o. „A Nemzetközi Munkásszovetség alapító uzenete" (Marx—Engels Művei. 16. kot. 10. old.). — *87*

[40] „A Nemzetkozi Munkásszóvetség alapító üzeneté"-nek Marx altal készített német fordítását a „Sozialdemokrat"-ban hozták nyilvánosságra 1864. december 21-én és 30-án. — *90*

[41] W. Liebknecht és J. B. von Schweitzer 1864. november 4-én, ill. 11-én felkérték Marxot a „Sozialdemokrat"-ban való kozreműködésre. Marx és Engels vállalkoztak erre, annál is inkább, mert remélték, hogy a lap segítségével forradalmi irányba terelhetik az Általános Német Munkásegyletet. Beleegyezését Marx nyilván az újság programjára és címére vonatkozó megjegyzésekkel adta meg Schweitzernek, mint ez utóbbinak 1864. november 28-án Marxhoz írt leveléből kitűnik. Marx és Engels elérték, hogy a lap az Internacionálé sok fontos dokumentumát kózolje. Marx és Engels azonban ismételten bírálni kényszerültek a lap álláspontját. Amikor a „Sozialdemokrat" 1865. február 17-én közolte Schweitzer „Das Ministerium Bismarck" c. cikksorozatanak azt a folytatását, amelyben a szerzó nyíltan állást foglalt a német egység „vassal és vérrel" történő megteremtésének bismarcki politikája mellett, Liebknecht azonnal felmondta szerkesztői állását. Marx és Engels közreműködésüket egy nyilatkozattal fejezték be, amelyhez március elején J. Ph. Becker, G. Herwegh és W. Rüstow is csatlakoztak. — *90*

[42] Marx W. Liebknechtnek 1865. január 20-a előtt írt leveléből értesült arról, hogy Lassalle Bismarckkal paktált. A Bismarck és Lassalle közti első megbeszélés valószínűleg 1863. május 12-én vagy 13-án történt. Lassalle idealista koncepciója, mely szerint az általános választójog a munkásosztály legfóbb elveként a szocialista forradalommal lenne egyenértékű, nem zárta ki a szövetkezést a reakciós porosz kormányzattal. Lassalle az általános választójog és a munkásszovetkezeteknek nyújtandó állami segély ellenében felajánlotta Bismarcknak, hogy

az Általanos Német Munkasegylet tamogatja a kormányt a polgári ellenzék ellen. 1864 nyaran Lassalle megígérte, hogy a Munkásegylet agitalni fog Schleswig-Holstein Poroszorszaghoz valo csatolasa érdekében. Lassalle-nak ezt a politikai „hagyatékát" Marx és Engels a proletai érdekek elarulasanak tekintettek. A Gustav Mayer altal 1928 ban Berlinben nyilvanossagra hozott Lassalle—Bismarck levélvaltás teljes egészében igazolta W. Liebknecht allítasainak igazat. — Sickingen és V. Karoly Lassalle „Franz von Sickingen" c. drámajanak szereploi. — *90*

[43] „Új éra" — Vilmos porosz herceg (1861-tol kiraly) 1858 oktoberében, régensherceggé történt beiktatasakor „liberalis" politikai irányt hirdetett meg, levaltotta a Manteuffel-kormanyt és mérsékelt liberalisokat nevezett ki. A polgari sajtó ezt az iranyzatot fellengzosen „uj éraként" magasztalta. Valójaban Vilmos politikaja csupan a porosz monarchia és a junkerok hatalmi pozícióinak megszilárditasát szolgalta, ennek erdekeben próbalt megegyezni a gazdasagilag megerósodott burzsoázia vezetoivel. A burzsoazia, amikor a vart reformok egyike sem valósult meg, elutasitotta a katonai reformtervezetet. Az ebbol keletkezett 1862-es alkotmanykonfliktus és Bismarck 1862 szeptemberi hatalomra jutasa véget vetett az „uj éranak". — *91*

[44] Porosz csucs — IV. Frigyes Vilmos porosz kiraly 1848. marcius 20-an kijelentette, hogy „Németorszag megmentése végett" kész az egész haza csucsára, élére allni. A német egységért folyó harc éveiben ezzel a kifejezéssel jelolték meg Porosz orszag torekvését, hogy Németországot a maga hegemóniaja alatt egyesitse. — *91*

[45] Posa marki és II. Fulop Schiller „Don Carlos" c. dramajanak alakjai. Lassalle-t és I. Vilmost hasonlítja hozzajuk Marx. — *91*

[46] A haladopart 1861 junlusaban alakult, legismertebb személyiségei Waldeck, Virchow, Schulze-Delitzsch, Forckenbeck, Hoverbeck stb. voltak. Programjaban kovetelte Németorszag

egyesítését porosz vezetés alatt, egy osznémet parlament egybehívását, valamint egy eros liberális kormány megalakítását, mely a képviselóháznak tartozik felelosséggel. A népi forradalomtól való félelmében nem támogatta az alapveto demokratikus követeléseket — az általános választójog, az egyesulési, a gyülekezési és a sajtószabadság követelését. 1866-ban a haladópart jobbszárnya kulönvált Nemzeti Liberális Párt néven. — *93*

[47] Az 1810-től származó porosz cselédtorvény a mezogazdasági munkásokat a junkerek és nagybirtokosok önkényének vetette alá; egyebek kozt két olyan cikkelyt is tartalmazott, amelyek kimondottan megengedték a botbuntetést. Csak az 1918-as novemberi forradalom soporte el ezt a torvényt. — *93*

[48] Marx és Engels: „Nyilatkozat a »Sozialdemokrat« szerkesztoségének" (lásd Marx—Engels Művei. 16. kot. 73. old.). — *94*

[49] Az I. Vilmos trónralépte alkalmából, 1861. január 12-én meghirdetett poroszországi amnesztia megadta ugyan a porosz teruletre való akadálytalan visszatérés jogát minden politikai menekultnek, Marxot azonban, amikor 1861 tavaszan Berlinben tartózkodott és lépéseket tett porosz állampolgárságának visszaállítására, a hatóságok elutasították. — *94*

[50] V. o. Cicero: „Pro Sestio (Sestius védelmében). 45. fejezet. — *96*

[51] V. o. Cicero: „Orationes in Catilinam" (Beszédek Catilina ellen), I. beszéd. — *99*

[52] A „Tóké"-ról van szó, amelyen Marx ezekben az években intenzíven dolgozott, s amelynek elso kotete 1866 végére készult el. — *102*

[53] A genfi kongresszus (a Nemzetkozi Munkásszovetség elso kongresszusa) 1866 szeptember 3—8-ig zajlott le. A kongresszuson Hermann Jung elnokolt. Marx Instrukcióit (lásd Marx—Engels Művei. 16. kot. 171—179. old.) mint a Kozponti

Tanács hivatalos jelentését olvasták fel. A proudhonisták, akik a kongresszuson a szavazatok egyharmadával rendelkeztek, az Instrukciókkal szembeállították a napirend minden kérdését felölelő saját programjukat. A kongresszus a marxi Instrukciók kilenc pontja közül hatot határozatként elfogadott: az erőfeszítések nemzetközi egyesítéséről, a munkanap korlátozásáról, a női és gyermekmunkáról, a szövetkezeti munkáról, a szakszervezetekről és a hadseregről szólót. A genfi kongresszus jóváhagyta a Nemzetközi Munkásszövetség szervezeti szabályzatát és ügyviteli szabályzatát, megerősítette a Főtanácsot — az addigi Központi Tanácsot — korábbi összetételében. A genfi kongresszussal lezárult az Internacionálé első szakasza, kialakulásának periódusa. — *102*

[54] Az 1866. augusztus 20-tól 25-ig tartott baltimore-i munkáskongresszusra 59 trade-union és sok egyéb olyan szervezet küldte el a képviselőjét, amely a nyolcórás munkanapért küzdött. Megtárgyalták a nyolcórás munkanap törvényes bevezetésének és az összes munkások szakszervezetekbe tömörítésének kérdését, majd határozatot hoztak az Országos Munkásszervezet (National Labor Union) megalapítására. — *104*

[55] V. ö. Vergilius: „Aeneis", II. ének 5. sor. — *104*

[56] Utalás Marxnak Duncker kiadónál megjelent művére: „A politikai gazdaságtan bírálatához" (lásd Marx—Engels Művei. 13. köt. 1—176. old.). — *106*

[57] Az „elektrikuson" Paul Lafargue értendő, aki orvostanhallgatóként nagy várakozással nézett az elektromosságnak a gyógyászatban történő felhasználása elé. — *107*

[58] A Reform Bill-t vagy Reform Act-et (Reform-törvény) 1831-ben szavazta meg a parlament és 1832. június 7-én erősítette meg a király. A törvény megszüntetett ötvenhat 2000 lakoson aluli lélekszámú szavazókerületet (azelőtt volt olyan vidéki kerület, amelyben 12 lakos választott egy képviselőt, míg például Londonnak 1821-ben, amikor lakosainak száma már 1 379 000-re növekedett, csak négy képviselője volt) és meg-

adta a választójogot azoknak, akik évente legalább 10 font sterling föld- vagy házadót fizettek. A reform a liberális burzsoázia kompromisszuma volt a földtulajdonos és fináncarisztokráciával, amelynek politikai monopóliumát a törvény megtörte, kiküszöbölve az angol választójogból a legdurvább feudális maradványokat és bejuttatva az ipari burzsoázia képviselőit a parlamentbe. A proletariátus és a kispolgárság, amelyek a reformért folytatott harc fő erői voltak, nem kaptak szavazati jogot. — *108*

[59] Hivatkozással a sheffieldi erőszakosságokra (a sheffieldi fémárugyárban néhány munkás szokás szerint erőszakot alkalmazott a szervezetlen és sztrájktörő munkások ellen) 1867 februárjában királyi bizottságot neveztek ki, amely nemcsak azt a feladatot kapta, hogy ezekkel az erőszakos cselekményekkel foglalkozzon, hanem azt is, hogy kivizsgálja a trade-unionok egész tevékenységét, s előkészítse a talajt élesebb szakszervezetellenes törvények hozatalához. A nyomban megindított tömegakciók hatására, valamint amiatt, hogy a munkások egy része az 1867-es választójogi reformmal szavazati jogot kapott, a bizottság munkája nem hozta meg azokat az eredményeket, amelyeket kezdeményezői tőle reméltek. — Feme-bíráskodás — Vesztfáliában és a szomszédos területeken a középkor végéig működő, a XIV. századtól titkos bírósági szervezet, amely a császártól nyert pallosjog alapján főbenjáró ügyekben ítélt; átvitt értelemben: mindenféle titkos vérbíróság. — *108*

[60] A munkafeltételek 1866-ban befejezett vizsgálata nyomán törvény született a gyári törvények kiterjesztéséről és a munkaidő szabályozásáról. Ezek értelmében a nők és gyermekek munkaidejét 10½ órára korlátozták. — *109*

[61] A „Tőke" I. köt. első fejezetének függelékét („Az értékforma") Marx a második kiadásban beledolgozta a főszövegbe. Ezután valamennyi kiadás már ebben a formában jelent meg (v. ö. Marx—Engels Művei. 23. köt. 52—74. old.). Ezért Marx a második kiadásból törölte a vonatkozó utalást. — *109*

[62] Az első kiadás itt említett szövegjegyzetében arról van szó, hogy Auguste Laurent és Charles-Frédéric Gerhardt a molekula-elmélet úttörői voltak, míg az elmélet tudományos kifejtését Charles-Adolphe Wurtz végezte el. A második kiadásban Marx már nem említi Wurtzot; a molekulaelmélet tudományos kifejtőiként pedig Laurent és Gerhardt szerepelnek. Engels ebben az értelemben pontosította a harmadik kiadas jegyzetét. — *110*

[63] Kékkonyvek (Blue Books) — az angol parlament idoszakos dokumentumközlo kiadványai. Elnevezésuket kék borítólapjukról nyerték. A XVII. sz. óta megjelenő kékkonyvek szolgaltatják a legfobb hivatalos forrást Anglia gazdaságának és diplomáciájának történetéhez. — *113*

[64] Duhring recenziót írt a „Tőke" elso kotetéről, amely az Ergänzungsblatter zur Kenntnis der Gegenwart" (Kiegészíto lapok a jelenkor ismeretéhez) 1867. évi 3. fuzetében jelent meg. — *115*

[65] Marx „Az úgynevezett eredeti felhalmozas" c. szakaszra utal, amely a „Tóke" elso kotetének elso kiadasaban a hatodik fejezetben volt. Ennek a szakasznak a második kiadástól kezdve a 24. fejezet felel meg. — *115*

[66] Leges barbarorum (barbárok torvényei) — az egykori nyugatrómai birodalom teruletén és szomszédságában letelepult germán torzsek szokasjoganak írásba foglalasai az V—IX. szazadból. — *119*

[67] Angliában az 1868. novemberi parlamenti választásokat az 1867-es választási reform alapján hajtottak végre. Az új torvény alapján szavazhattak mindazok a haztulajdonosok és bérlók, akik bizonyos összegű adót fizettek (household suffrage). A választók szama megkétszerezodott. De a felnőtt férfilakossagnak mintegy kétharmada (azok, akik évi 10 £-nél kevesebb lakbért fizettek, ill. nem volt saját házuk) nem kapott szavazati jogot; a nok sem szavazhattak. A torvény Skóciara és Írországra nem vonatkozott. — *122*

[68] A „Literarisches Zentralblatt für Deutschland" 1868. július 4-i számában „h"-val aláírt recenzió jelent meg a „Tőke" I. kötetéről. — *124*

[69] Franktirőrök (francs-tireurs), szabadcsapatosok — kisebb-nagyobb önkéntes fegyveres csoportok, amelyek — Franciaországba behatoló ellenséggel szemben fejtettek ki ellenállást. A porosz—francia háború idején a kormány fegyverkezésre és harcra szólította a szabadcsapatosokat. A reguláris francia hadsereg szétverése, illetve ostromzár alá vétele után a szabadcsapatosok száma ugrásszerűen megnőtt. — *131*

[70] A Loire-hadsereg 1870. november 15-én alakult és Orléans környékén harcolt. A hadsereg hadműveleteiről és összetételéről lásd Engels: Jegyzetek a háborúról c. cikkeit (XXXI. és XXXII.) (Marx—Engels Művei. 17. köt. 186—194. old.). — *131*

[71] 1849. június 13-án a Hegypárt, tiltakozásul az alkotmány megsértése ellen, békés tüntetést szervezett, amelyet a készenlétben álló csapatok gyorsan szétkergettek. — *136*

[72] Mutualistáknak nevezték magukat a 60-as években a proudhonisták, akik a szolgáltatások kölcsönös (mutual) cseréjével, a pénz kikapcsolásával, úgynevezett munkapénzzel akarták átalakítani a társadalmat. — *141*

[73] Az 1871-es londoni konferencia határozata értelmében tagsági bélyegeket bocsátottak ki és a tagsági díj befizetésének igazolására a tagsági könyvbe beragasztották. — *144*

[74] 1871. december 27-i levelében Cuno felvilágosítást kért Engelstől egy bizonyos „falábú öreg kapitányról", akinek, Cuno egy barátjának bejelentése szerint, a Főtanácstól tagsági könyve van és aki levelezésben áll Londonnal. Cuno gyanakodott, hogy az illető a rendőrség kémje. — *144*

[75] A Section française de 1871 (1871-es Francia Szekció) 1871 szeptemberében alakult Londonban francia menekültekből.

A szekció vezetősége kapcsolatot épített ki a svájci bakunyinistákkal és velük együtt harcolt az Internacionálé szervezeti elvei ellen. — *149*

[76] 1871. november 12-én a bakunyinisták sonvillier-i kongresszusukon körlevelet bocsátottak ki, válaszul az Internacionálé londoni konferenciájának (1871 szeptember) a szekták ellen hozott határozatára. Korlevelükben a bakunyinisták követelték a kongresszus haladéktalan összehívását és a Főtanács elítélését. — *151*

[77] Hepnert, akit az „Internacionálé javára végzett tevékenységgel" és a hágai kongresszusra való elutazással vádoltak, 1872 végén négyheti börtönbüntetésre ítélték, 1873 tavaszán pedig kiutasították Lipcséből. — *156*

[78] A Szociáldemokrata Munkáspárt első, alakuló kongresszusát Eisenachban tartották 1869-ben. — *157*

[79] Az I. Internacionálé 1872-ben Hágában tartott 5. kongresszusán Bakunyint kizárták az Internacionáléból. — *159*

[80] 1872—1873-ban Liebknecht és Hepner több ízben kérték Marxot, hogy írjon egy brosúrát vagy cikket a „Volksstaat"-ba Lassalle nézeteinek bírálatával. — *161*

[81] Sorge 1874 augusztusában lépett ki a Főtanácsból. Engelst 1874. augusztus 14-én értesítette róla, hivatalosan 1874. szeptember 25-én lépett ki. — *162*

[82] A két német munkáspárt (az eisenachiak és a lassalleánusok) 1875. májusi egyesüléséről van szó. — *164*

[83] A caudiumi hágókban, Caudium városa közelében mértek vereséget a samnisok i. e. 321-ben a római légiókra, és arra kényszerítették őket, hogy átmenjenek az „iga" — egy lándzsákból összerótt kapuféle — alatt, ami legyőzött hadsereg számára a legnagyobb gyalázatot jelentette. — *164*

[84] Marx: „A gothai program kritikája" (lásd Marx—Engels Művei. 19. köt. 9—30. old.). — *165*

[85] 1875. október végén Engels feleségével együtt Heidelbergbe utazott és november 6-án tért vissza Londonba. — *168*

[86] „Messenger de l'Europe" — „Vesztnyik Jevropi" (Európai Híradó) — orosz folyóirat, amelyben I. I. Kaufman orosz polgári közgazdász 1872-ben megjelentetett egy cikket „A tőke" I. kötetéről. — *184*

[87] Marx és Engels 1879. szeptember 17—18-i körlevelét maga Marx Sorgéhoz írott egyik levelében „a német pártvezetők közötti magán-cirkulációra szánt" körlevélnek nevezte. A levél vázlatát Engels készítette el szeptember közepén; szeptember 17-én, miután Marx visszatért üdüléséből, együttesen átvizsgálták és végső formába öntötték. — *185*

[88] Domela Nieuwenhuis 1881. január 6-án kelt levelében arról értesíti Marxot, hogy a holland párt a küszöbön álló zürichi nemzetközi szocialista kongresszus napirendjére tűzi annak a kérdésnek a megvitatását, hogy az esetben, ha hatalomra jutnak, melyek legyenek a szocialisták első törvényhozó ténykedései a szocializmus győzelmének biztosítására. — *197*

[89] Manchesterizmus, Manchester-iskola — a gazdasági élet teljes szabadságának szükségességét hirdető, az állam gazdasági beavatkozását elutasító, szabadkereskedelmi elveket valló közgazdasági irányzat a XIX. sz. első felében. Engels a régi tradeunionok manchesterizmusán ezek politikamentes, csak közvetlen gazdasági célokért küzdő tevékenységét érti. — *200*

[90] Seehandlung (Preussische Seehandlungsgesellschaft — Porosz Tengeri Kereskedelmi Társaság) — 1772-ben II. Frigyes által alapított pénzintézet és kereskedelmi vállalat, amelynek feladata volt „porosz lobogó alatt tengerhajózást folytatni". — *200*

[91] Engels Bebelnek „Aufhebung des Sozialistengesetzes?" (A szocialistaellenes törvény megszüntetése?) c. cikkére utal, amely a „Sozialdemokrat" 1882. október 12-i számában jelent meg és Vollmar két cikke ellen irányult. — *203*

[92] Lassalle-nak az „egyetlen reakciós tömegre" vonatkozó tételéről van szó, amely bekerült a párt Gothában elfogadott programjába. — *203*

[93] Az I. Vilmos elleni sikertelen merényletről van szó, amelyet Karl Eduard Nobiling német anarchista követett el 1878. június 2-án. — *207*

[94] Bebel „A nő és a szocializmus" c. könyvének második illegális kiadását Stuttgartban Dietz nyomdájában nyomták, de egy svájci cég kiadványaként jelent meg „A nő a múltban, a jelenben és a jövőben" címmel. — *214*

[95] Henry George amellett szállt síkra, hogy a földet olyan magas földadó kivetése útján államosítsák, amely tulajdonképpen az egész földjáradéknak az állam javára történő lefoglalását jelentette. — *224*

[96] Engels az 1832. június 5—6-i párizsi felkelésre utal, melynek során a munkások barikádokat emeltek és hősiesen harcoltak. Az egyik barikád a Saint-Martin utcában volt, ahol azelőtt a Saint-Merry kolostor állott. Balzac „Elveszett illúziók" c. regényében és „Cadignan hercegnő titkai" c. elbeszélésében ír erről a barikádharcról. — *232*

[97] A Dán Szociáldemokrata Párt vezetősége kizárt a pártvezetőségből és a pártból két baloldalit (egyikük Trier volt), akik ellenezték a dán baloldali polgári párttal (Venstre) kötendő blokkot. — *236*

[98] Paul Barth: „Die Geschichtsphilosophie Hegel's und Hegelianer bis auf Marx und Hartmann" (Hegel és a hegeliánusok történetfilozófiája Marxig és Hartmannig) c. könyvéről van szó. — *259*

[99] Engels arra az időszakra gondol, amelyet Marx a Bonni és a Berlini Egyetemen töltött (1835. október—1836. október, illetve 1836. október—1841. március). — *265*

[100] Engels Lavergne-Peguilhen „Grundzüge der Gesellschaftswissenschaft" (A társadalomtudomány alapjai) c. könyvére utal. — *265*

[101] Engels nem valósította meg ezt a szándékát. (A fennmaradt töredékeket és terveket lásd Marx—Engels Művei. 21. köt. Dietz, Berlin 1962. 392—401. old.) — *273*

[102] Nyikolaj-on (N. F. Danyielszon): „Ocserki nasevo poreformennovo obscsesztvennovo hozjajsztva" (Értekezések reform utáni társadalmi gazdaságunkról) c. művéről van szó. — *275*

[103] Ezt a levelet először G. Starkenburg jelentette meg a címzett megjelölése nélkül a „Der Sozialistische Akademiker" c. folyóirat 20. számában, 1895-ben. Emiatt a korábbi kiadásokban a levél címzettjeként tévesen Starkenburg szerepelt. — *279*

[104] Tönnies „Neuere Philosophie der Geschichte: Hegel, Marx, Comte" (Újabb történetfilozófia: Hegel, Marx, Comte) c. cikkében azt állította, hogy „kiváló angol comte-isták alapították meg az Internacionálét, amelynek főtitkára Marx volt". — *292*

[105] 1895. március 30-án a „Vorwärts"-ben vezércikk formájában megjelent egy írás: „Wie man heute Revolutionen macht" (Hogyan csinálnak ma forradalmakat) címmel, melyben Engels tudta nélkül a szövegösszefüggésből kiragadott idézeteket válogattak össze. Engelsnek Marx „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" c. művéhez írt bevezetőjéből. — *300*

NÉVMUTATÓ

Aiszkhülosz (i. e. 525—456) — görög drámaíró. — *222*

Annyenkov, Pavel Vasziljevics (1812—1887) — orosz publicista és irodalomkritikus; mérsékelt liberális; a 40-es években Nyugat-Európában élt és Marxszal személyes kapcsolatban volt. — *11*

Arisztophanész (i. e. kb. 445—kb. 385) — görög vígjátékíró. — *225*

Augustus, Cajus Julius Octavianus (i. e. 63—i. sz. 14) — római császár i. e. 27—i. sz. 14. — *281*

Bahr, Hermann (1863—1934) — osztrák impresszionista író, irodalomkritikus; kezdetben szocialista, majd anarchista, később a katolicizmus felé fordult. — *238*

Bakunyin, Mihail Alekszandrovics (1814—1876) — orosz forradalmár, részt vett az 1848-as német forradalomban; később anarchista, harcolt a marxizmus és Marx politikai irányvonala ellen; 1872-ben kizárták az I. Internacionáléból. — *141 142 145—150 153 154 162 210*

Balzac, Honoré de (1799—1850) — francia realista regényíró. — *231 232*

Barth, Paul (1858—1922) — német polgári publicista, a marxizmus ellenfele. — *246 248 259 262 269 271*

Bastide, Jules (1800—1879) — francia politikus és publicista, republikánus, 1848 az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja. — *289*

Bauer, Edgar (1820—1886) — német ifjúhegeliánus filozófus és publicista, B. Bauer öccse. — *60*

Bax, Ernest Belfort (1854—1926) — angol szocialista. — *233*

Bayer, Karl Robert von (Robert Byr) (1835—1902) — regényíró. — *169*

Beauregard, Pierre-Gustave Toutant de (1818—1893) — amerikai tábornok; a polgárháború idején 1861—62 a déli államok virginiai és mississippi hadseregének parancsnoka, majd a déli seregek főparancsnoka. — *78—79*

Bebel, August (1840—1913) — esztergályos, a német szociáldemokrácia egyik alapítója és vezére; 1867-től Reichstag-képviselő. — *156 164 185 203 264*

Becker, Bernhard (1826—1882) — német publicista, lassalleánus, 1864—65 az Általános Német Munkásegylet elnöke. 1872-ben küldött az Internacionálé hágai kongresszusán. — *166*

Becker, Johann Philipp (1809—1886) — német forradalmár, Marx és Engels híve. — *144 145*

Becker, Hermann Heinrich (1820—1885) — német jogász és publicista; 1850-től a Kommunisták Szövetségének tagja, később nemzeti liberális. — *93*

Beesly, Edward Spencer (1831—1915) — angol történész és politikus, a londoni egyetem tanára; Marx barátja, az Internacionálé alapító kongresszusának elnöke. — *129 292*

Beghelli, Giuseppe (1847—1877) — olasz újságíró, polgári demokrata; részt vett Garibaldi hadjárataiban. — *151*

Bernstein, Eduard (1850—1932) — német szociáldemokrata; a „Sozialdemokrat", majd a „Neue Zeit" szerkesztője; Engels halála után nyíltan revizionista, a szociáldemokrácia opportunista szárnyának egyik vezetője. — *200 206 208 216 259*

Bismarck, Otto, Fürst von (1815—1898) — német államférfi, 1862—71 porosz miniszterelnök, 1871—90 birodalmi kancellár; reakciós úton egyesítette Németországot. — *90 91 92 93 94 139 148 153 190 213 216 237 272*

Blanc, Gaspard — francia bakunyinista; a Párizsi Kommün leverése után bonapartista. — *152*

Blanc, Jean-Joseph-Louis (1811—1882) — francia kispolgári szocialista, történész és újságíró; 1848-ban az ideiglenes kormány tagja; 1871-ben a versailles-iak mellé állt. — *31 289*

Blind, Karl (1826—1907) — német író és újságíró, kispolgári demokrata. — *90*

Bloch, Joseph — a „Sozialistische Monatshefte" szerkesztője. — *242*

Bolte, Friedrich — amerikai német szocialista. — *140*

Bonald, Louis-Gabriel-Ambroise, vicomte de (1754—1840) — francia politikus és publicista, monarchista. — *265*

Bonaparte, Louis *lásd* Napóleon, III.

Borgius, Walter — német mérnök és író, kozgazdasági és technikai kérdésekkel foglalkozott; fiatal korában szociáldemokrata. — *279*

Bourbonok — francia uralkodóház 1589—1792 és 1814—1830. — *10*

Bracke, Wilhelm (1842—1880) — német szociáldemokrata, az eisenachiak egyik vezetője; 1877—79 Reichstag-képviselő. — *164 166 185 196*

Bright, John (1811—1889) — angol gyáros és politikus; a Gabonatörvény-ellenes Liga egyik vezetője, több ízben miniszter. — *62 83 88*

Brousse, Paul-Louis-Marie (1854—1912) — francia orvos, kispolgári szocialista, részt vett a Párizsi Kommünben, anarchista, majd posszibilista. — *204*

Burns, John (1858—1943) — angol munkás, a 80-as években az új trade-unionok egyik vezetője. — *234*

Burns, Lizzy (1827—1878) — ír munkásnő, részt vett az ír nemzeti felszabadító mozgalomban; Mary Burns testvére, Engels második felesége. — *154*

Buchner, Ludwig (1824—1899) — német fiziológus és filozófus; vulgáris materialista. — *168*

Byr, Robert *lásd* Bayer, Karl Robert

Caesar, Cajus Julius (i. e. kb. 100—44) — római hadvezér és államférfi. — *120 281*

Calvin, Jean (1509—1564) — svájci vallásreformátor. — *270*

Carey, Henry Charles (1793—1879) — amerikai közgazdász, antiricardiánus; kezdetben szabadkereskedő, majd védővámos. — *33 36—38 115*

Cavalotti, Felice (1842—1898) — olasz politikus és publicista, a polgári radikálisok egyik vezetője. — *286*

Cervantes, Saavedra, Miguel de (1547—1616) — spanyol realista író. — *222*

Champion, Henry Hyde (1857—1928) — angol szociálreformer. — *234*

Cobden, Richard (1804—1865) — manchesteri gyáros, liberális párti politikus, a szabadkereskedelem híve, a Gabonatörvényellenes Liga egyik megalapítója, a parlament tagja. — *88*

Colomb, Peter von (1775—1854) — porosz tábornok és katonai író. — *79*

Comte, Auguste (1798—1857) — francia filozófus, a pozitivizmus megalapítója. — *291 292*

Coningham (Conningham, Cunningham), William (szül. 1815) — angol liberális parlamenti képviselő; részt vett az 1861 decemberi brightoni gyűlésen, amelyet azért hívtak össze, hogy Angliának az Egyesült Államok elleni intervencióját megakadályozzák. — *62*

Cremer, William Randall (1838—1908) — angol ács, tagja a Trade-Unionok Londoni Tanácsának; részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén; a Központi Tanács tagja és 1864—66 főtitkára. — *83 84 86*

Cromwell, Oliver (1599—1658) — angol államférfi, a polgári forradalom vezetője; Anglia, Skócia és Írország lordprotektora. — *281*

Cuno, Theodor Friedrich (1847—1934) — német szocialista, az I. Internacionálé tagja. — *144*

Cunningham *lásd* Coningham

Cuvier, Georges-Léopold-Chrétien-Frédéric-Dagobert, baron de (1769—1832) — francia zoológus, anatómus és paleontológus; az összehasonlító anatómia megalapítója; a „kataklizma-elmélet" álláspontján állt. — *119*

Csernisev, Alekszandr Ivanovics 1825-től gróf, 1841-től herceg (1786—1857) — orosz politikus, katonatiszt, 1812-től tábornokként részt vett a Napóleon elleni háborúkban. — *79*

Dana, Charles Anderson (1819—1897) — amerikai haladó újságíró; a „New York Daily Tribune" és a „New American Cyclopaedia" társszerkesztője. — *77*

Dante, Alighieri (1265—1321) — olasz költő. — *222*

Danyielszon, Nyikolaj Francevics (Nyikolaj-on) (1844—1918) — orosz közgazdász, narodnyik; Lopatyin letartóztatása után ő folytatta „A tőke" oroszra fordítását. — *176 275*

Darwin, Charles Robert (1809—1882) — angol természetkutató. — *81 82 97 121 168*

Descartes, René (1596—1650) — francia filozófus, matematikus és természetkutató. — *246*

Disraeli (D'Israeli), Benjamin, (1876-tól) Earl of Beaconsfield (1804—1881) — angol politikus és író, 1868, 1874—80 miniszterelnök; a brit gyarmati terjeszkedés egyik ösztönzője és szervezője. — *31*

Duncker, Franz Gustav (1822—1888) — német könyvkiadó és publicista, a haladópárt tagja, a Hirsch—Duncker-féle szakegyletek egyik alapítója. — *106 110*

Dühring, Eugen Karl (1833—1921) — német eklektikus filozófus, vulgáris közgazdász. — *115 116 174 215 244 283*

Eccarius, Johann Georg (1818—1889) — német szabó, publicista, londoni emigráns, az Igazak Szövetségének, majd a Kommunisták Szövetségének tagja, 1864—72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, 1867—71 főtitkára; az Internacionálé valamennyi konferenciájának és kongresszusának küldötte, később trade-unionista. — *83 84 85 86*

Eichhoff, Wilhelm (1833—1895) — német publicista, az 50-es évek végén leleplezte Stieber kémtevékenységét. — *229*

Eilau, N. — kereskedő; közvetített Marx és a Párizsi Kommün résztvevői között, leveleket és dokumentumokat hordott. — *138*

Elgin, James Bruce, Earl of Elgin and of Kincardine (1811—1863) — angol diplomata; 1857—58, 1860—61 rendkívüli meghatalmazott Kínában; 1862—63 indiai alkirály. — *68*

Ermen, Gottfried — a manchesteri Ermen & Engels cég társtulajdonosa. — *105*

Ernst, Paul (1866—1933) — német író és kritikus; a 80-as években szociáldemokrata. — *238*

Ersch, Johann Samuel (1766—1828) — bibliográfus, a statisztika és a földrajz professzora Hallében. — *61*

Estrup, Jakob (1825—1913) — dán konzervatív politikus. — *237*

Faucher, Julius (Jules) (1820—1878) — német publicista, vulgáris közgazdász, ifjúhegeliánus, szabadkereskedő. — *93*

Favre, Jules-Gabriel-Claude (1809—1880) — francia ügyvéd és politikus; 1870—71 a nemzeti védelem kormányának külügyminisztere, részt vett a Párizsi Kommün leverésében. — *148*

Feuerbach, Ludwig (1804—1872) — német materialista filozófus. — *245 259 283*

Fichte, Johann Gottlieb (1762—1814) — német idealista filozófus, Hegel előfutára. — *270*

Flocon, Ferdinand (1800—1866) — francia kispolgári radikális politikus és publicista. — *289*

Fontana, Guiseppe P. — olasz politikus, részt vett az 1848-as itáliai forradalomban, majd emigrált; 1864—65 az Internacionálé Központi Tanácsának tagja; 1865-ben Olaszország ügyeivel megbízott titkár. — *84 86 88*

Fourier, François-Marie-Charles (1772—1837) — francia utópikus szocialista. — *12 27 103 214 217*

Fraas, Karl Nikolaus (1810—1875) — német botanikus és agronómus, müncheni egyetemi tanár. — *120—121*

Frankel Leó (1844—1896) — magyar ötvösműves; a Párizsi Kommün munkaügyi minisztere; 1871—72 a Főtanács tagja, Marx irányvonalának követője, 1876-ban visszatért Budapestre, 1876—83 a Magyarországi Általános Munkáspárt egyik meg-

szervezője és vezetője; 1883-ban elhagyta Magyarországot és részt vett a II. Internacionálé szervezésében és irányításában; 1889-ben Magyarországon részt vett a Magyarországi Szociáldemokrata Párt szervezésében. — *138*

Friedländer, Max (1829—1872) — német publicista, polgári demokrata. — *69*

Frigyes, I. Barbarossa (Rőtszakállú) (kb. 1123—1190) — német király 1152-től és császár 1155—1190. — *44*

Frigyes, II. (Nagy) (1712—1786) — porosz király 1740—1786. — *44—45 57*

Frigyes Vilmos (1620—1688) — brandenburgi választófejedelem. — *272*

Frigyes Vilmos, III. (1770—1840) — porosz király 1797—1840. — *131*

Frigyes Vilmos, IV. (1795—1861) — porosz király 1840—1861. — *10*

Frost, John (1784—1877) — angol szövőmunkás; az 1839-es newporti chartista felkelés vezetője, halálra ítélték, az ítéletet életfogytiglani ausztráliai száműzetésre változtatták; 1856-ban kegyelmet kapott és visszatért Angliába. — *62 63*

Fülöp, II. (1527—1598) — spanyol király 1556—1598. — *91*

Fülöp Ágost, II. (1165—1223) — francia király 1180—1223. — *271*

Garibaldi, Giuseppe (1807—1882) — olasz forradalmi demokrata, az itáliai nemzeti felszabadító mozgalmak és az Itália újraegyesítéséért folyó harcok szervezője és vezére. — *83 84*

Geiser, Bruno (1846—1898) — újságíró, a Szociáldemokrata Munkáspárt és az I. Internacionálé tagja, a „Volksstaat" és a „Neue Welt" szerkesztője. — *216*

George, Henry (1839—1897) — amerikai publicista és közgazdász, polgári reformista. — *224 226*

Gerhardt, Charles-Frédéric (1816—1856) — francia kémikus. — *110*

Gladstone, William Ewart (1809—1898) — angol politikus és író; tory, majd peelista, később a liberális párt vezetője; 1868—74, 1880—85, 1886, 1892—94 miniszterelnök. — *122 143*

Gneisenau, August Wilhelm Anton, Graf Neithardt von (1760—1831) — porosz tábornok és politikus. — *131*

Gould, Jay (1836—1892) — amerikai nagytőkés; vasútkirály. — *253*

Grimm, Jakob Ludwig Karl (1785—1863) — német filológus, a germanisztika és az összehasonlító néprajz úttörője. — *59 119 120*

Grove, Sir William Robert (1811—1896) — angol jogász és fizikus. — *100*

Gruber, Johann Gottfried (1774—1851) — tudós és irodalomtörténész. — *61*

Guesde, Mathieu-Basile (Jules) (1845—1922) — francia szocialista, anarchista; 1878-ban a Francia Munkáspárt egyik alapítója, marxista, az első világháború idején soviniszta. — *204*

Guibert de Nogent (1053—1124) — francia történész és teológus; a feudális arisztokrácia apologétája. — *46*

Guilbert von Noyon *lásd* Guibert de Nogent

Guizot, Francois-Pierre-Guillaume (1787—1874) — francia történész és politikus, orléanista; 1847—48 miniszterelnök. — *32 282*

Gumpert, Eduard (megh. 1893) — manchesteri német orvos. Marx és Engels barátja. — *106*

Gulich, Gustav von (1791—1847) — német vállalkozó, közgazdász, feltaláló; a német védővámosok feje. — *282*

Haller, Karl Ludwig von (1768—1854) — svájci jogász és történész, feudális monarchista. — *265*

Harkness, Margaret (John Law) — angol írónő. — *229 233*

Harney, George Julian (1817—1897) — angol politikus, a chartista balszárny egyik vezetője; a „Northern Star", a „Red Republican" és más chartista lapok és folyóiratok szerkesztője; kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel. — *31*

Harrison, Frederic (1831—1923) — angol jogász és történész, polgári radikális, pozitivista, az I. Internacionálé tagja. — *292.*

Hatzfeldt (Hatzfeld), Sophie, grófné (1805—1881) — Lassalle barátnője és híve; 1867 frakciós csoportot alapított, a lassalle-i Általános Német Munkásegyletet. — *90 92 93*

Haxthausen, August, Freiherr von (1792—1866) — porosz kormánytanácsos, közgazdasági író; reakciós; ismertette az oroszországi paraszti földközösséget (obscsinát). — *67 134*

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831) — német objektív idealista filozófus. — *82 100 106 107 110 120 160 221 258 260 261 262 263 270*

Heinzen, Karl Peter (1809—1880) — német radikális publicista, republikánus; 1849-ben rövid ideig részt vett a badeni-pfalzi felkelésben, utána emigrált, 1850 őszén az Egyesült Államokban telepedett le; Marx és a kommunizmus heves ellenfele. — *30 31 32 34 35*

Hellwald, Friedrich Anton Heller von (1842—1892) — osztrák etnográfus, földrajztudós és történész. — *169*

Henning, Leopold-Dorotheus (1791—1866) — óhegeliánus, a berlini egyetem professzora. — *261*

Henrik, IV. (1553—1610) — francia király. — *45*

Hepner, Adolf (1846—1923) — német szociáldemokrata; 1872-ben küldött az I. Internacionálé hágai kongresszusán; később Amerikába emigrált. — *156*

Hins, Eugène (1839—1923) — az I. Internacionálé belga szekciójának egyik szervezője, proudhonista, majd bakunyinista. — *149*

Hobbes, Thomas (1588—1679) — angol filozófus, mechanikus materialista; az abszolút monarchia híve. — *81 257*

Hofmann, August Wilhelm von (1818—1892) — német kémikus, egyetemi tanár Londonban, Bonnban és Berlinben. — *107 110*

Hohenzollernok — németországi uralkodóház, nürnbergi várgrófok 1191—1415, brandenburgi választófejedelmek 1415—1701,

porosz királyok 1701—1918, német császárok 1871—1918. — *57 94 130*

Höchberg, Karl (Richter) (1853—1885) — német újságíró, szociálreformista. — *174 185*

Hutten, Ulrich von (1488—1523) — német humanista költő, a reformáció egyik vezéralakja, az 1522-es lovagi felkelés ideológusa. — *72 75*

Huxley, Thomas Henry (1825—1895) — angol természettudós, biológus. — *292*

Hyndman, Henry Mayers (1842—1921) — angol ügyvéd és publicista, a Szociáldemokrata Szövetség egyik alapítója és vezetője. — *233*

Ironside, Isaac — angol újságíró, urquhartista, a „Sheffield Free Press" szerkesztője és a londoni „Free Press" társszerkesztője. — *52*

Jacobi, Abraham (1830—1919) — német orvos, a marxizmus propagálója. — *261*

Jones, Ernest Charles (1819—1869) — angol proletárköltő és publicista, a chartisták balszárnyának egyik vezetője; az 50-es évek derekáig szoros kapcsolatban volt Marxszal és Engelsszel. — *30—31 62 63*

Jones, Richard (1790—1855) — angol közgazdász. — *33*

Joss, Fritz (megh. 1540) — német parasztvezér, a Bundschuh (Bocskoros Szövetség) újjászervezője; F. Lassalle „Franz von Sickingen" c. drámájának egyik szereplője. — *73*

Kant, Immanuel (1724—1804) — német filozófus és természettudós. — *258 261 270 294*

Károly, V. (1500—1558) — I. Károly néven spanyol király 1516—1556; német-római császár 1519—1556. — *72*

Kaufman, Konsztantyin Petrovics (1818—1882) — orosz tábornok és politikus. — *183*

Kautsky, Karl (1854—1938) — német publicista, szociáldemokrata, kezdetben marxista, később opportunista, a centrizmus fő ideológusa. — *201 219 264*

Kautsky, Minna (1836—1912) — német írónő, Karl Kautsky anyja. — *221*

Kelley-Wischnewetzky, Florence (1859—1932) — amerikai írónő, szocialista, majd polgári reformista; „A munkásosztály helyzete Angliában" fordítója. — *224 227*

Kosciuszko, Tadeusz (1746—1817) — lengyel nemzeti hős, az 1794-es felkelés vezére. — *56*

Kugelmann, Franziska (kb. 1858—1930) — Ludwig Kugelmann leánya. — *135*

Kugelmann, Gertrud (szül. 1839) — Ludwig Kugelmann felesége. — *135*

Kugelmann, Ludwig (1828—1902) — német orvos, részt vett az 1848—49-es forradalomban, az I. Internacionálé tagja; szoros kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel. — *89 102 122 124 129 136*

Labriola, Antonio (1843—1904) — olasz filozófus és publicista, szocialista, a marxizmus egyik első propagandistája Olaszországban, fellépett Bernstein revizionizmusa ellen. — *299*

Lachâtre (La Châtre), Maurice (1814—1900) — francia történész, kommünár; „A tőke" első francia fordítója. — *155*

Lafargue, Paul (1842—1911) — francia szocialista; az Internacionálé Főtanácsának tagja, a Francia Munkáspárt egyik alapítója; Marx és Engels híve, 1868-tól Marx veje. — *107 133 204 290 299 300*

Lajos, XIV. (1638—1715) — francia király 1643—1715. — *183*

Lajos, XV. (1710—1774) — francia király 1715—1774. — *183*

Lajos Fülöp, I. (1773—1850) — orléans-i herceg; francia király, 1830—1848. — *181*

Lange, Friedrich Albert (1828—1875) — német publicista és filozófus, szociálreformer; az Internacionálé tagja. — *96*

Lassalle, Ferdinand (1825—1864) — német író és politikus; részt vett az 1848-as forradalomban; 1863-ban az Általános Német Munkásegylet megalapítója; támogatta Németország „felülről"

való egyesítését; a német szociáldemokráciában az opportunista irányzat első képviselője. — *69 72 89 90 91 92 93 94 141 161 164 185 186*

Laurent, Auguste (1807—1853) — francia kémikus. — *110*

Lavergne—Peguilhen, Moritz von (1801—1870) — publicista, közgazdász, a romantikus történeti iskola képviselője.— *265 267*

Lavrov, Pjotr Lavrovics (1823—1900) — orosz publicista és szociológus, narodnyik. — *168*

Ledru-Rollin, Alexandre-Auguste (1807—1874) — francia ügyvéd, publicista, a kispolgári demokraták egyik vezetője. — *289*

Leibniz, Gottfried Wilhelm, Freiherr von (1646—1716) — német matematikus, objektív idealista filozófus. — *261*

Le Lubez, Victor-P. (szül. kb. 1834) — londoni francia emigráns, radikális; 1864—66 a Központi Tanács tagja, 1864—65 Franciaország ügyeivel megbízott titkára; az 1866-os genfi kongresszuson rágalmai és intrikái miatt kizárták a Központi Tanácsból. — *83 84 85 86 87*

Leroux, Pierre (1797—1871) — francia publicista, utópikus szocialista, Saint-Simon követője; 1851—52 emigráns Angliában. — *227*

Lessing, Gotthold Ephraim (1729—1781) — német költő, irodalom- és művészettörténész. — *268*

Liebig, Justus, Freiherr von (1803—1873) — német kémikus, az agrokémia megalapítója. — *168*

Liebknecht, Wilhelm (1826—1900) — német szocialista, a Kommunisták Szövetségének tagja és az 1848-as forradalom résztvevője, az Internacionálé tagja és a német szociáldemokrata munkáspárt egyik megalapítója, a „Vorwärts" szerkesztője, később a II. Internacionálé egyik fő szervezője; Marx és Engels híve. — *90 92 134 161 166 185 205 300*

Locke, John (1632—1704) — angol közgazdász szenzualista filozófus. — *258*

Loria, Achille (1857—1943) — olasz közgazdász és szociológus, egyetemi tanár. — *299*

Lupus *lásd* Wolff, Wilhelm

Luther, Martin (1483—1546) — a német reformáció vezére; a parasztháborúval szemben szövetkezett a katolikus ellenforradalommal; a Biblia fordítója. — *69 213 270*

Lützow, Ludwig Adolf Wilhelm, Freiherr von (1782—1834) — porosz tábornok; a róla elnevezett híres szabadcsapat parancsnoka a Napóleon elleni háborúban. — *79*

Macculloch (McCulloch), John Ramsay (1789—1864) — angol közgazdász és statisztikus, Ricardo vulgarizálója; Smith és Ricardo egyik kiadója. — *33 114*

Machiavelli, Niccolo (1469—1527) — olasz politikus, történész és író; a feltörekvő olasz burzsoázia ideológusa. — *60*

Maddison — londoni skót orvos, a Marx család kezelőorvosa. — *133 180*

Maistre, Joseph-Marie, comte de (1753—1821) — francia író, monarchista, az arisztokrata és klerikális reakció ideológusa. — *265*

Malon, Benoît (1841—1893) — francia kispolgári szocialista, anarchista, később posszibilista. — *204*

Malthus, Thomas Robert (1766—1834) — angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet hirdetője. — *33 36 81 97 98*

Mann, Thomas (1856—1941) — angol trade-unionista, a Független Munkáspárt funkcionáriusa; 1920-tól a Kommunista Párt tagja, a Vörös Szakszervezeti Internacionálé egyik megalapítója. — *234*

Manning, Henry Edward (1808—1892) — angol pap, 1851-ben katolizált, 1875-től bíboros, közel állt a keresztény-szocializmushoz. — *234*

Marie de Saint-Georges, Alexandre-Thomas (1795—1870) — francia ügyvéd, polgári republikánus. — *289*

Marr, Wilhelm (1819—1904) — német kereskedősegéd és újságíró, a 40-es években az Ifjú Németország svájci szervezetének egyik vezetője; a 60-as években porosz rendőrbesúgó. — *90*

Marrast, Armand (1801—1852) — francia publicista, mérsékelt republikánus. — *289*

Marwitz, Friedrich August Ludwig von der (1777—1837) — porosz tábornok, politikai és katonai cikkeket írt. — *264*

Marx, Eleanor (Tussy) (1855—1898) — Marx legfiatalabb lánya, Dr. E. Aveling felesége; részt vett az angol és a nemzetközi munkásmozgalomban. — *107 153 204 234*

Marx, Heinrich (1782—1838) — Marx apja, igazságügyi tanácsos Trierben. — *119*

Marx, Jenny (szül. von Westphalen) (1814—1881) — Marx felesége és munkatársa. — *30 107 176*

Marx, Jenny (1844—1883) — Marx legidősebb leánya, 1872-től Charles Longuet felesége. — *107*

Marx, Laura (1845—1907) — Marx középső lánya; a francia munkásmozgalom résztvevője; 1868-tól Paul Lafargue felesége. — *107 133*

Maurer, Georg Ludwig, Ritter von (1790—1872) — német történész és politikus; a németországi földmagántulajdon történelmi kialakulását vizsgálta. — *118 249*

Mazzini, Giuseppe (1805—1872) — olasz polgári demokrata forradalmár; az itáliai nemzeti felszabadító mozgalom egyik vezetője; 1864-ben megkísérelte befolyása alá vonni az I. Internacionálét, majd 1871-ben szembefordult vele. — *85 86 148*

Mcclellan, George Brinton (1826—1885) — amerikai tábornok; demokrata. — *78 79*

Mehring, Franz (1846—1919) — német szociáldemokrata, irodalomkritikus és történetíró, a Spartakus Szövetség tagja, a Német Kommunista Párt egyik alapítója. — *264 268*

Mignet, François-Auguste-Marie (1796—1884) — francia történetíró, liberális. — *282*

Mill, James (1773—1836) — angol történész, filozófus és közgazdász, Ricardo követője. — *33*

Miquel, Johannes (1826—1901) — német politikus, fiatal korában a Kommunisták Szövetségének tagja, később nemzeti liberális. — *91 93 190*

Mirabeau, Honoré-Gabriel-Victor Riqueti, comte de (1749—1791) — francia író és politikus, a forradalomban a nagyburzsoázia és a polgárosult nemesség érdekeinek képviselője. — *91*

Moleschott, Jakob (1822—1893) — holland származású fiziológus, vulgáris materialista filozófus. — *168*

Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de la Brède et de (1689—1755) — francia filozófus, politikai író, a felvilágosodás képviselője, az alkotmányos monarchia ideológusa. — *270*

Morgan, Lewis Henry (1818—1881) — amerikai etnológus, archeológus és őstörténész. — *213 214 282*

Most, Johann (1864—1906) — német szociáldemokrata, később anarchista. — *174 209*

Möser, Justus (1720—1794) — német politikai író és történész. — *119*

Mülberger, Artur (1847—1907) — német orvos, kispolgári publicista, proudhonista. — *158*

Müller, Adam Heinrich, Ritter von Nitterdorf (1779—1829) — német publicista és közgazdász, az ún. romantikus gazdaságtani iskola híve. — *265*

Nabruzzi, Lodovico (1846—1920) — olasz újságíró, bakunyinista. — *145*

Napóleon, I. (Bonaparte) (1769—1821) — francia császár 1804—1814 és 1815. — *56 129 131 149 211 238 255 256 281*

Napóleon, III (Louis Bonaparte) (1808—1873) — I. Napóleon unokaöccse; 1848—52 a második köztársaság elnöke; francia császár 1852—1870. — *54 134 152 181 244*

Nieuwenhuis, Ferdinand Domela (1846—1919) — a holland Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója; a kilencvenes évektől anarchista. — *197*

Nyecsajev, Szergej Gennagyijevics (1847—1882) — orosz anarchista és összeesküvő, 1869—71-ben szoros kapcsolatban állt Bakunyinnal; 1872-ben a svájci hatóságok kiszolgáltatták a cári kormánynak. — *153*

O'Connell, Daniel (1775—1847) — ír ügyvéd és politikus; az ír függetlenségi mozgalom jobbszárnyának vezére. — *128*

Odger, George (1820—1877) — angol cipész, trade-unionista, részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén; 1864—71 a Főtanács tagja; 1871-ben szembefordult a Párizsi Kommünnel és a Főtanács üzenetével, majd kilépett a Főtanácsból. — *83 84 122*

Owen, Robert (1771—1858) — angol utópikus szocialista. — *103 230*

Palmerston, Henry John Temple, Viscount (1784—1865) — angol politikus; eleinte tory, 1830-tól a whigek jobbszárnyának egyik vezetője; 1855—58, 1859—65 miniszterelnök. — *53 54 68*

Pauly, August Friedrich von (1796—1845) — filológus, 1830-tól a stuttgarti gimnázium tanára. — *61*

Pertz, Georg, Heinrich (1795—1876) — német történész, mérsékelt konzervatív. — *131*

Pieper, Friedrich Ludwig Wilhelm (szül. kb. 1826) — német filológus és újságíró, a Kommunisták Szövetségének tagja; emigráns Londonban; az 50-es években Marx és Engels köréhez tartozott. — *65*

Pindarosz (i. e. kb. 522—kb. 442.) — görög lírikus, ódaköltő. — *184*

Potter, George (1832—1893) — angol ács, a Trade-Unionok Londoni Tanácsának tagja, az Építőmunkások Egyesült Szakszervezetének egyik vezetője. — *88 122*

Pouyer-Quertier, Augustin-Thomas (1820—1891) — francia gyáros; 1871—72 pénzügyminiszter. — *139*

Powderly, Terence Vincent (1849—1924) — amerikai munkásmozgalmi vezető. — *224*

Proudhon, Pierre-Joseph (1809—1865) — francia publicista, kis-

polgári szocialista; az anarchizmus egyik megalapítója. — *11—28 90 103 141 142*

Raffles, Sir Thomas Stamford (1781—1826) — angol gyarmati tisztviselő, 1811—16 Jáva kormányzója. — *40*

Ricardo, David (1772—1823) — angol klasszikus közgazdász. — *32 33 36 81 98 115 116 125*

Richard, I. (Oroszlánszívű) — (1157—1199) — angol király 1189—1199. — *271*

Richard, greifenklaui (1467—1531) — trieri választófejedelem és érsek 1511-31, a reformáció üldözője, részt vett a nemesi felkelés (1522—23) és a parasztfelkelés (1525) elfojtásában. — *72*

Richard, Albert (1846—1925) — francia újságíró, a bakunyinista „Alliance" tagja; a Párizsi Kommün leverése után bonapartista ügynök. — *152*

Robin, Paul (szül. 1837) — francia tanító, bakunyinista, 1870—71-ben az I. Internacionálé Főtanácsának tagja. — *149*

Rodbertus-Jagetzow, Johann Karl (1805—1875) — porosz földbirtokos és közgazdász, katedraszocialista. — *219*

Roscher, Wilhelm Georg Friedrich (1817—1894) — német vulgáris közgazdász. — *115*

Rosenberg, William Ludwig (szül. 1850) — amerikai német újságíró; 1889-ig az Egyesült Államok Szocialista Munkáspártja végrehajtó bizottságának titkára. — *233*

Rosenkrantz, Johann Karl Friedrich (1805—1879) — német óhegeliánus filozófus, irodalomtörténész. — *261*

Rousseau, Jean-Jacques (1712—1778) — francia felvilágosító, kispolgári demokrata. — *270*

Rudolf, I. (1218—1291) — német-római császár 1273—1291; a Habsburg-dinasztia megalapítója. — *46*

Ruge, Arnold (1802—1880) — német publicista, ifjúhegeliánus; a „Deutsche Jahrbücher" szerkesztője; 1884-ben Marxszal együtt a „Deutsch-Französische Jahrbücher" kiadója; kispolgári demokrata. — *9 35*

Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760—1825) — francia utópikus szocialista. — *142 230 291 292 293*

Say, Jean-Baptiste (1767—1832) — francia vulgáris közgazdász. — *33*

Schewitsch, Sergius E. — amerikai szocialista, a New York-i „Volkszeitung" szerkesztője. — *233*

Schiller, Johann Christoph Friedrich von (1759—1805) — német költő. — *73 222*

Schmidt, Conrad (1863—1932) — német szociáldemokrata, újkantiánus, a „Sozialistische Monatshefte" c. revizionista folyóirat egyik megalapítója. — *246 250 261 294*

Scholl — francia munkás, az I. Internacionálé lyoni szekciójának tagja, londoni emigráns. — *152*

Schorlemmer, Karl (1834—1892) — német kémikus, a manchesteri egyetem professzora; dialektikus materialista; a német Szociáldemokrata Párt tagja; Marx és Engels barátja. — *107 213*

Schramm, Rudolf (1813—1882) — német publicista, kispolgári demokrata; a 60-as évektől Bismarck híve. — *90 219*

Schulze-Delitzsch, Franz Hermann (1808—1883) — német közgazdász és politikus, kispolgári demokrata. — *93 100*

Schweitzer, Johann Baptist von (1834—1875) — német ügyvéd, publicista; a „Sozialdemokrat" kiadója és főszerkesztője; Bismarck politikájának támogatója és képviselője a munkásmozgalomban. — *90 93 141 149 185—186*

Seidlitz, Georg von — természettudós, darwinista. — *169*

Senior, Nassau William (1790—1864) — angol vulgáris közgazdász, a kapitalizmus apologétája. — *33 112*

Shakespeare, William (1564—1616) — angol drámaíró és költő. — *73 74*

Sickingen, Franz von (1481—1523) — német lovag, a reformációhoz csatlakozott, az 1522—23-as nemesi felkelés katonai és politikai vezetője. — *72—75*

Slör, Balthasar — 1525-ben részt vett a német parasztháborúban, Franz von Sickingen barátja és híve. — *72*

Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773—1842) — svájci francia közgazdász és történész, a politikai gazdaságtan romantikus kritikusa. — *37*

Smith, Adam (1723—1790) — angol klasszikus közgazdász, filozófus. — *17 116 270*

Soetbeer, Georg Adolf (1814—1892) — német polgári közgazdász, pénzügyi és valutastatisztikus. — *252*

Sombart, Werner (1863—1941) — német közgazdász, katedraszocialista; a 30-as évektől fasiszta. — *299*

Sonnemann, Leopold (1831—1909) — német újságíró és politikus, kispolgári demokrata. — *166*

Sorge, Friedrich Albert (1828—1906) — német kommunista, később amerikai munkásmozgalmi vezető, az I. Internacionálé tagja, Marx és Engels barátja. — *162 174 210 229*

Strousberg (Stroussberg), Bethel Henry (1823—1884) — német vasúti vállalkozó, spekuláns. — *191*

Stuartok — uralkodóház, amely Skóciában 1371-től, Angliában 1603-tól uralkodott; az utolsó Stuart-uralkodó 1714-ig volt trónon. — *10*

Szemere Bertalan (1812—1869) — magyar politikus, 1848-ban a Batthyány-kormány belügyminisztere, 1849-ben miniszterelnök és belügyminiszter; a szabadságharc bukása után emigrált; 1851-ben in contumaciam halálra ítélték. Élesen bírálta Kossuth emigrációbeli magatartását. — *35*

Szolón (i. e. kb. 638—kb. 558) — athéni államférfi és költő; vagyoni cenzuson alapuló alkotmányt vezetett be. — *278*

Sztruve, Pjotr Bernardovics (1870—1944) — orosz publicista, legális marxista, később kadet, majd fehérgárdista. — *275*

Tacitus, Publius Cornelius (kb. 55—kb. 120) — római történetíró. — *119*

Thierry, Jacques-Nicolas-Augustin (1795—1856) — francia liberális történész. — *32 42 282*

Thiers, Louis-Adolphe (1797—1877) — francia történész és politikus, orléanista; 1871—73 köztársasági elnök; a Párizsi Kommün vérbefojtója. — *134 139 152*

Thimm, Franz — manchesteri könyvkereskedő. — *96*

Tolain, Henri-Louis (1828—1897) — francia vésnök, jobboldali proudhonista; az Internacionálé párizsi szekciójának egyik vezetője; 1871-ben nemzetgyűlési képviselő; a Párizsi Kommün idején átállt a versailles-iakhoz; 1871-ben kizárták az Internacionáléból. — *83*

Torrens, Robert (1780—1864) — angol tiszt és közgazdász, szabadkereskedő, a currency-elmélet képviselője. — *33*

Torricelli, Evangelista (1608—1647) — olasz fizikus és matematikus. — *280*

Tönnies (Toennies), Ferdinand (1855—1936) — német szociológus és filozófus. — *291*

Trier, Gerson — dán szociáldemokrata, lefordította Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. művét. — *236*

Turati, Filippo (1857—1932) — olasz ügyvéd és publicista, az I. Internacionálé tagja, az Olasz Szocialista Párt egyik alapítója és vezetője, 1896-tól a jobbszárny vezetője. — *284*

Thurn und *Taxis*, Karl Alexander von (1770—1827) — herceg, postaregáléja volt számos német államban. — *84*

Vahlteich, Julius (1839—1915) — cipész, a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója. — *166*

Van Patten, Philipp — amerikai burzsoá, aki csatlakozott a szocialistákhoz; 1876-tól a Központi Munkásszövetség titkára New Yorkban; a 80-as években elszakadt a munkásmozgalomtól. — *209*

Vanderbilt, Cornelius (1843—1899) — amerikai nagytőkés; vasútkirály. — *253*

Varlin, Louis-Eugène (1839—1871) — francia könyvkötő, baloldali proudhonista; az Internacionálé franciaországi szekcióinak egyik vezetője; tagja a nemzeti gárda központi bizottságá-

nak és a Párizsi Kommünnek; 1871. május 28-án a versaillesiak agyonlőtték. — *138*

Vilmos, I. (1797—1888) — porosz régensherceg 1858—61, porosz király 1861—88, német császár 1871—88; 1848—49 mint porosz herceg az ellenforradalmi kamarilla feje („Kartácsherceg"). — *216 272*

Vinoy, Joseph (1800—1880) — francia tábornok, bonapartista; a Kommün egyik vérbefojtója. — *134*

Vizetelly, Henry (1820—1894) — angol kiadó és újságíró. — *229*

Vogt, Karl (1817—1895) — német természettudós, vulgáris materialista, kispolgári demokrata; III. Napóleon titkos ügynöke. — *168*

Vollmar, Georg Heinrich von (1850—1922) — német szociáldemokrata, az opportunista reformista szárny egyik vezére; az első világháború idején szociálsoviniszta. — *203*

Wachsmuth, Ernst Wilhelm (1784—1866) — német történész; az ókorral és Európa történetével foglalkozott. — *272*

Wade, John (1788—1875) — angol publicista, közgazdász és történész; liberális. — *32*

Wagener, Hermann (1815—1899) — német publicista és politikus, a porosz Konzervatív Párt egyik alapítója, a reakciós porosz államszocializmus híve. — *92*

Wakefield, Edward Gibbon (1796—1862) — angol publicista, közgazdász és gyarmatpolitikus. — *33*

Walpole, Spencer Horatio (Horace) (1806—1898) — brit államférfi, tory; 1852, 1858—59, 1866—67, belügyminiszter. — *108*

Weitling, Christian Wilhelm (1808—1871) — az első német munkásíró, az utópikus egyenlősítő kommunizmus teoretikusa. — *175*

Weston, John — angol ács, majd vállalkozó, owenista; részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén; 1864—72 a Főtanács tagja. — *85 86*

Weydemeyer, Joseph (1818—1866) — német forradalmár, volt

tüzértiszt, a Kommunisták Szövetségének tagja, Marx és Engels barátja; 1851-ben Amerikába emigrált, az északiak oldalán részt vett az amerikai polgárháborúban; a marxizmus első propagandistája az Egyesült Államokban. — *30*

Whately, Richard (1787—1863)— angol teológus, filozófus és közgazdász, polgári liberális. — *33*

Wirth, Friedrich Moritz (1848—1916 után) — német író. — *246*

Wolf (Wolff), Christian Freiherr von (1679—1754) — idealista filozófus, metafizikus. — *261*

Wolf (Wolff), Luigi — olasz őrnagy, Mazzini híve, részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén, 1864—65 tagja az Internacionálé Központi Tanácsának, 1871-ben leleplezték mint a bonapartista rendőrség ügynökét. — *84 85 86*

Wolff (Wolf), Wilhelm (Lupus) (1809—1864) — német tanító és újságíró, a Kommunisták Szövetsége központi vezetőségének tagja; 1848—49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; Marx és Engels barátja. — *65*

Wurtz, Charles-Adolphe (1817—1884) — francia vegyész, a szerves kémia professzora Párizsban, az atom–molekulaelmélet híve. — *110*

York (Yorck), Theodor (1830—kb. 1874) — német asztalos, a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója és vezető tagja. — *156*

Zola, Emile (1840—1902) — francia naturalista regényíró. — *213*

TÁRGYMUTATÓ

Absztrakció *219*
Adók *182*
Agitáció *62 94*
Alap és felépítmény *5 181—183 242 246 250—260 269 279—283*
Állam *10 133 145—146 200 209—210 254 266 267 270 279 280; lásd még* Proletárdiktatúra
— és gazdaság *254—255 266*
Államosítás kapitalizmusban *200*
Anarchizmus, bakunyinizmus *141—142 145—154 157 162 209—210 228*
Anglia *15 31 36 48—51 108 122—123 127—128 130 181 258 298*
— kapitalista fejlődése *18 43 177 180*
— munkásmozgalma *94 127 162 201 233—235*
Antagonizmus *6 20 22 33 42*
Antik termelési mód *6*
Áru *116 263; lásd még* Érték, értékmeghatározás; Értéktörvény; Munka, árutermelő munka kettős jellege
Átlagprofit *lásd* Törvények
Ausztria *57 177 182 274 300*
Ázsiai termelési mód *6 38—41*

Bankok *66 177—179 184*
Belgium *94 142 149 180 300*
Bonapartizmus *134 152 211*
Burzsoázia *34 62 108 130 189 191 197 198 200 255 284 290*
— és proletariátus *42 186 192 195 204 211—212 287*

Chartisták *62*
Csehország *57 66*
Csere *125 279 lásd még* Áru; Érték, értékmeghatározás

Dánia *162 237*
Darwinizmus *lásd* Létezésért folyó küzdelem
Dialektika *106 259—260 263*

„Egyetlen reakciós tömeg" *203*
Elmélet és gyakorlat *224 228 242 245*
— „a mi elméletünk nem dogma..." *225 227 238 247—248; lásd még* Marxizmus; Történelmi materializmus

Elosztás, elosztás módja *124 171 247 279*
Érintkezés *13 14 97; lásd még* Termelési viszonyok
Érték, értékmeghatározás *116 124—125*
Értékformák fejlődése *105 109 —110*
Értéktöbblet *111 115 297*
— különös formáitól független tárgyalása *113 115*
Értéktörvény *125 294 296; lásd még* Áru; Érték, értékmeghatározás; Értékformák fejlődése
Észak-amerikai Egyesült Államok *18 22 33 78—80 177 179 180 181 183 275—276*
— munkásmozgalma *104 163 224—226 227—228*
Eszmék szerepe *242—245 246; lásd még* Alap és felépítmény; Filozófia; Történelmi materializmus

Feudalizmus *6 14 44—47 266 284 298; lásd még* Jobbágyság
Filozófia *6 100 194 242 257 261—263 270 280; lásd még* Lét és tudat; Materializmus
— előző filozófia befolyása a kor filozófiájára *258—259*
Fogalom *295 297*
Fogyasztás *13*
Forradalom *9 10 15 67 198 201 203 212 236 285; lásd még* Osztályok, osztályharc; Taktika
— szocialista *172 199 209—210*
Földjáradék *81 296*
Földközösség *277—278*
Földművelés *99*
Földtulajdon *34 119—120*
Franciaország *37 42 43 57 65 66 129—132 133—134 136 180 181 198 211 258 273 290 300*
— forradalmi és munkásmozgalma *9 118 131—132 133—134 136 204; lásd még* Párizsi Kommün

Gazdaság, gazdasági viszonyok *5 6 12 15 97 183 202 242 243 245 254 255 256 257 258 260 265 266 267 269 271 280 281 282*
— gazdasági viszonyok fogalomköre *279*
— gazdasági és politikai harc *143*
Gazdasági törvények *lásd* Törvények
Gazdaságtörténet jelentősége *282*
Gépek *17 18 59 98*
Gondolkodás *269 270 294—295*
Gothai program kritikája *167; lásd még* Lassalleánizmus
Gyarmatok, gyarmatpolitika *14 16 22 67 98 201*

Háborúk *201 202*
— 1870-es porosz—francia háború hatásai *129—132*
Hadsereg *59 60*
Hatalom *142 197 209—210 236 286*

Hegel „Logiká"-ja *100—101 261—263*
Hollandia *9*

Ideológia, ideológikus szemlélet *6 256—257 269—271 281*
Imperializmus *130*
Internacionálé *lásd* Nemzetközi Munkásszövetség
Internacionalizmus *lásd* Nemzetköziség
India *38—41 79 201*
Ipar *16 22 99 180 251 277*
Irányzatosság irodalomban *222 230*
Irodalom, irodalomkritika *72—76 221—223 229—232 238 240—241 258—260*
Írország *48—51 122—123 127—128*

Jobbágyság *55*
Jog *6 242 269 270 279 280*
— és gazdaság *255—256*

Kapitalizmus *lásd* Polgári társadalom
Kereskedelem *22 65 66 98 182 252 255*
Kína *37 67—68*
Kispolgárság *28 191—194 206—207 238 239 285 287; lásd még* Lassalleanizmus; Osztályok, osztályharc; Párt; Proudhonizmus
„Kommunista Kiáltvány" *31 165 193 209—210 225 237 286*
Konkurrencia *18 21 81 170 lásd még* Létezésért folyó küzdelem
Köztársaság (polgári) szerepe *130 211—212 266 272 286 287 290*
Kultúra ösztönös és tudatos fejlődése *121*

Lassalleánizmus *89—95 149 156 157 164 174 185—186 204*
Lengyelország *54—55 56—57 58 243*
Lét és tudat *5 246 295*
Létezésért folyó küzdelem *81—82 168—172*

Magyarország *35 57 274*
Malthusiánizmus *97—100*
Marxizmus *34 263; lásd még* Dialektika; Elmélet és gyakorlat; Munkásmozgalom; Osztályok, osztályharc; Történelmi materializmus
Materializmus *238 242 263; lásd még* Történelmi materializmus
Mennyiség és minőség *110 263*
Monarchia *211 257 266 272 290*
Monopólium *18 21*
Munka *125*
— árutermelő munka kettős jellege *113 116; lásd még* Érték, értékmeghatározás
Munkabér *34 111 116 296 297*
Munkához való jog *216—217*
Munkaidő *103*
Munkamegosztás *16 17 59 81*

251 253 255 257 279; lásd még Alap és felépítmény; Állam
Munkásarisztokrácia *234—235*
Munkásmozgalom, nemzetközi *83—88 142—143 160 162—163 194 198 206 216 228*
— szekták a munkásmozgalomban *140*
Munkáspárt *lásd* Párt, munkáspárt jellege
Művészet *6*

Nagy emberek *281—282*
Német—francia háború *129—132*
Németország *9—10 17 37 44—46 119—120 129—132 177 216—217 238 239 248 252 258 272—274 280 300*
— kispolgársága *238—241*
— munkásmozgalma *89—95 97 141 156—158 162 164—167 174—175 185—196 204 206—207 212 225 227 236—237; lásd még* Párt
Nemzeti kérdés *lásd* Ausztria; Csehország; Írország; Lengyelország; Magyarország; Németország; Olaszország; Oroszország
Nemzeti műhelyek *217*
Nemzetközi Munkásszövetség *83—88 93—95 102—103 109 127 140—141 144—154 158—160 162—163 165 195 198 210 227—228 237 292*
Nemzetköziség *206*
Nemzetségi társadalom *214 276 278 279*
Norvégia kispolgársága *238—241*

Ok és okozat *259 271 280; lásd még* Alap és felépítmény; Dialektika
Olaszország *57 60 94 141 147 150—151 162 182 284—289 298 300*
Opportunizmus *204 206—207; lásd még* Reformizmus; Taktika, „mindenáron való békés taktika"
Oroszország *58 66 169 179*
— a kapitalizmus fejlődése Oroszországban *183—184 275—278*
Osztályok, osztályharc *34 42 98 103 142 143 172 186 192 195 204 211—212 213 242 254 279 286*
— „osztályok egyenlősége" *141*
— „osztályok harmóniája" *33—34 36 234*

Parasztság *73—75 284 286 287*
Párizsi Kommün *133—134 136—137 138—139 158 162—163 197—198 210 228 292*
Párt (munkáspárt) *69 76 236—237 285—289*
— irányzatok egyesülése a tudományos szocializmus alapján *156—161 227—228*
— más pártokkal való együttműködése *237 288*

— munkáspárt jellege *185—196*
— Szociáldemokrata Munkáspárt, német *156—158 162 163 164—167 174—175 185—196 206—207*
Pénzpiac *252*
Polgári társadalom *6 67 81—82 97 98 99 171 181 217 275 277 278 284*
Politika *6 13 242 254 259 269 270 280 ; lásd még* Állam; Burzsoázia; Osztályok, osztályharc; Párt; Proletariátus; Taktika
— politikai mozgalomtól való tartózkodás bírálata *142—143 146 ; lásd még* Anarchizmus; Proudhonizmus
Politikai gazdaságtan *32 64 97 115—116 125 126 282 299; lásd még* „A tőke"
— vulgáris *111—112 125—126*
Poroszország *57—58 69 94 139 243 274*
Pozitívizmus (comte-izmus) *291—293*
Profit *34 99 111—112 297 ; lásd még* Értéktöbblet
Profitráta *294 295 299*
Proletárdiktatúra *34 133 145—146 210 236 259 286 290 ; lásd még* Állam; Párizsi Kommün
Proletariátus *174—175 193 201—202 206—207 236 285 286 290*
— és burzsoázia *42 186 192 195 204 211—212 287*
— forradalmi harca *132 137 147 195 ; lásd még* Munkásmozgalom; Nemzetközi Munkásszövetség; Párt
Proudhonizmus *11—29 103*

Rabszolgaság *22 23 36 37*
Realizmus (irodalomban) *73 229—232*
Reformizmus *188—196 ; lásd még* Lassalleánizmus; Opportunizmus; Osztályok, osztályharc; Párt
Reformok szerepe *286—287*

Spanyolország *141 147 149 162*
Svájc *37 38 94 142 274*
Szabadság *22 23*
Szekták *lásd* Munkásmozgalom, szekták a munkásmozgalomban; Bakunyinizmus; Lassalleánizmus; Proudhonizmus; Reformizmus
Szocialistaellenes törvény *188 190 207 216 237 264*
Szocializmus *200 202 212 247 285*
— utópista *174—175 214 217*
Sztrájkok *179*
Szükségszerűség és véletlen *242 281*

Taktika *286—289 300 ; lásd még* Forradalom; Osztályok, osztályharc; Párt; Politika; Reformok szerepe
— „mindenáron való békés taktika" *300*
Társadalmi viszonyok *14 23*
Társadalom *13—14*

— emberi és állati társadalom *170—171*
Tartalom és forma *271*
Tekintély *147 148; lásd még* Állam; Anarchizmus
Termelés *97 124—125 171 181 247 251 253 265 279*
Termelési eszközök *198 220 252*
Termelési mód *5 22; lásd még* Termelőerők, és termelési viszonyok összefüggése
— tőkés *217 277*
Termelési viszonyok *5 6 15; lásd még* Érintkezés; Gazdaság, gazdasági viszonyok; Tulajdonviszonyok
Termelőerők *5 6*
— és termelési viszonyok összefüggése *5—7 13—22*
Természet *257*
Természettudományok *107 298*
Tipikus jellemek *230*
Tőke *145—146 219—220 263*
— forgalmi folyamata *118—119*
Tőkekoncentráció *180*
„A tőke" *64 105—106 108—110 111—112 113—114 124 155 176 177*
Történelem *7 12 25 118—121 172 213—214 242—244 248 280 281*
— a „véletlen" szerepe *136—137*
„Történelmi iskola" (német) *264—266*
Történelmi materializmus *246 248 253 264 279—283*
— kifejtése *5—7 13—14 242—245 279—282*
Törvények *97 98 124*
— átlagprofitráta munkabér, földjáradék ← mint tendencia (fogalom és valóság eltérése) *295—299*
Tudat *5 6 269*
Tudomány *99 112 155 257 279*
Tudományos szocializmus *lásd* Marxizmus
Tulajdonviszonyok *5 19 213*

Újságírás *52—53 59 69—71 77 97 249*

Választások *62 216*
Vallás *6 242 257 259 280*
Válságok *64—65 98 177—179 251*
Város és falu *17*
Vasutak *179 180—182 253*
Véletlen *242 281 282; lásd még* Történelem
Világpiac *16*
Visszatükröződés *250 258—259*
Vulgáris közgazdaságtan *lásd* Politikai gazdaságtan, vulgáris

TARTALOM

Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó. (Részlet) 5
Marx Arnold Rugéhoz (Részlet) 1843. március 9
Marx P. V. Annyenkovhoz 1846. december 28. 11
Marx Joseph Weydemeyerhez (Részlet) 1852. március 5. 30
Marx Engelshez (Részlet) 1853. június 14. 36
Marx Engelshez (Részlet) 1854. július 27. 42
Engels Marxhoz 1865. május 23. 48
Marx Isaac Ironside-hoz (Részletek) 1856. június 21. 52
Marx Engelshez (Részlet) 1856. október 30. 54
Marx Engelshez (Részlet) 1856. december 2. 56
Marx Engelshez 1857. szeptember 25. 59
Marx Engelshez (Részlet) 1857. november 24. 62
Marx Engelshez 1857. december 18. 64
Marx Engelshez (Részlet) 1858. október 8. 66
Marx Ferdinand Lassalle-hoz (Részlet) 1859. március 28. 69
Engels Ferdinand Lassalle-hoz (Részlet) 1859. május 18. 72
Marx Engelshez (Részlet) 1859. május 27. 77
Engels Marxhoz (Részlet) 1862. május 23. 78
Marx Engelshez (Részlet) 1862. június 18. 81
Marx Engelshez (Részlet) 1864. november 4. 83
Marx Ludwig Kugelmannhoz 1865. február 23. 89
Engels Friedrich Albert Langéhoz 1865. március 29. 96
Marx Ludwig Kugelmannhoz (Részlet) 1866. október 9. .. 102

Engels Marxhoz 1867. június 16. 105
Marx Engelshez (Részlet) 1867. június 22. 108
Marx Engelshez (Részlet) 1867. június 27. 111
Marx Engelshez (Részlet) 1867. augusztus 24. 113
Marx Engelshez (Részlet) 1868. január 8. 115
Marx Engelshez (Részlet) 1868. március 25. 118
Marx Ludwig Kugelmannhoz (Részlet) 1868. április 6. 122
Marx Ludwig Kugelmannhoz (Részlet) 1868. július 11. ... 124
Marx Engelshez (Részlet) 1869. december 10. 127
Marx Ludwig Kugelmannhoz (Részletek) 1870. december 13. 129
Marx Ludwig Kugelmannhoz 1871. április 12. 133
Marx Ludwig Kugelmannhoz 1871. április 17. 136
Marx Frankel Leóhoz és Louis-Eugène Varlinhoz 1871. május 13. 138
Marx Friedrich Boltéhoz (Részletek) 1871. november 23. 140
Engels Theodor Cunóhoz 1872. január 24. 144
Marx Maurice Lachâtre-hoz 1872. március 18. 155
Engels August Bebelhez (Részletek) 1873. június 20. 156
Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz (Részlet) 1874. november 12—17. 162
Engels August Bebelhez (Részlet) 1875. október 12. 164
Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz 1875. november 12—17. 168
Marx Friedrich Adolph Sorgéhoz (Részlet) 1877. október 19. 174
Marx Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz 1879. április 10. 176
Marx és Engels: Körlevél Bebelnek, Liebknechtnek, Brackénak és másoknak (Részlet) 1879. szeptember 17—18. .. 185
Marx Ferdinand Domela Nieuwenhuishoz (Részlet) 1881. február 22. 197
Engels Eduard Bernsteinhez (Részlet) 1881. március 12. 200
Engels Karl Kautskyhoz (Részlet) 1882. szeptember 12. 201
Engels August Bebelhez (Részletek) 1882. október 28. ... 203

Engels Eduard Bernsteinhez (Részletek) 1883. február 27—március 1. 206
Engels Eduard Bernsteinhez 1883. március 14. 208
Engels Philip van Pattenhoz (Részlet) 1883. április 18. ... 209
Engels Eduard Bernsteinhez (Részlet) 1883. augusztus 27. 211
Engels Karl Kautskyhoz 1884. április 26. 213
Engels Eduard Bernsteinhez (Részlet) 1884. május 23. .. 216
Engels Karl Kautskyhoz (Részlet) 1884. szeptember 20. .. 219
Engels Minna Kautskyhoz (Részlet) 1885. november 26. . 221
Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez (Részlet) 1886. december 28. 224
Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez (Részlet) 1887. január 27. 227
Engels Margaret Harknesshoz 1888. április 1. 229
Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz (Részletek) 1889. december 7. 233
Engels Gerson Trierhez (Részlet) 1889. december 18. 236
Engels Paul Ernsthez (Részlet) 1890. június 5. 238
Engels Joseph Blochhoz (Részlet) 1890. szeptember 21—22. 242
Engels Conrad Schmidthez (Részlet) 1890. augusztus 5. ... 246
Engels Conrad Schmidthez (Részlet) 1890. október 27. .. 250
Engels Conrad Schmidthez (Részlet) 1891. november 1. ... 261
Engels Franz Mehringhez 1892. szeptember 28. 264
Engels Franz Mehringhez 1893. július 14. 268
Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz 1893. október 17. 275
Engels W. Borgiushoz (Részlet) 1894. január 25. 279
Engels Filippo Turatihoz (Részlet) 1894. január 26. 284
Engels Paul Lafargue-hoz (Részlet) 1894. március 6. 290
Engels Ferdinand Toennieshez (Részlet) 1895. január 24. 291
Engels Conrad Schmidthez (Részlet) 1895. március 12. ... 294
Engels Paul Lafargue-hoz (Részlet) 1895. április 3. 300

Jegyzetek 305
Névmutató 323
Tárgymutató 345

HIBAIGAZÍTÓ

	a szövegben	*helyesen*
284. old. (alulról a 6. sor)	latinfundiumaira	latifundiumaira
339. old. (alulról a 3. sor)	1884-ben	1844-ben

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE
KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója • A borító Erdélyi János munkája • Műszaki vezető Mózes Tibor • Műszaki szerkesztő Székffy Gyula • A szedést 1975. VI. 4-én kezdték meg • Megjelent 1976. III. 20-án, 10 000 példányban • Terjedelme 17,8 (A/5) ív • 75.1213/1/3312 Zrínyi Nyomda, Budapest.
Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató

A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK KISKÖNYVTÁRA

Az eddig megjelent kötetek:

1. sz. *Marx—Engels:* A Kommunista Párt kiáltványa
2. sz. *Lenin:* „Baloldaliság" — a kommunizmus gyermekbetegsége
3. sz. Lenin utolsó írásai
4. sz. *Marx:* A gothai program kritikája
5. sz. *Marx—Engels:* Az I. Internacionáléról
6. sz. *Engels:* A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig
7. sz. *Lenin:* Magyarországról
8. sz. *Lenin:* A szocialista gazdálkodásról
9. sz. *Lenin:* A szocialista és tőkésállamok békés egymás mellett éléséről
10. sz. *Lenin:* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka
11. sz. *Lenin:* Mi a teendő?
12. sz. *Engels:* Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége
13. sz. *Marx—Engels:* Technika és társadalom
14. sz. *Lenin:* A proletárforradalom és a renegát Kautsky
15. sz. *Engels:* Az erőszak szerepe a történelemben
16. sz. *Lenin:* Állam és forradalom
17. sz. *Lenin:* A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban
18. sz. *Lenin:* A szovjethatalom soron levő feladatai
19. sz. *Marx—Engels:* Feuerbach. A materialista és az idealista szemlélet ellentéte
20. sz. *Lenin:* Marx, Engels, marxizmus
21. sz. *Marx—Engels:* Levelek a történelmi materializmusról
22. sz. *Marx:* Osztályharcok Franciaországban 1848—1850-ig
23. sz. *Marx:* Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája
24. sz. *Engels:* A család, a magántulajdon és az állam eredete
25. sz. *Marx:* Bérmunka és tőke
26. sz. *Engels:* A német parasztháború